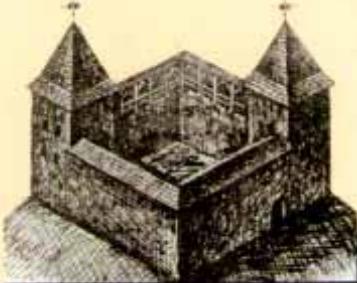

Лідскі Лемапісець

Народ, які не ведае
свайго мінулага,
не мае будучыні

Краязнаўчы, гістарычна-літаратурны часопіс

Выходзіць з 1997 года

№ 3 (83)

ЛІПЕНЬ - ВЕРАСЕНЬ

2018 г.

Традыцыйнае белаўзорыстае ткацтва Панямоння адраджана ў Лідзе.

Элемент нематэрыяльнай культурнай спадчыны.

Гістарычна-культурная каштоўнасць Рэспублікі Беларусь.

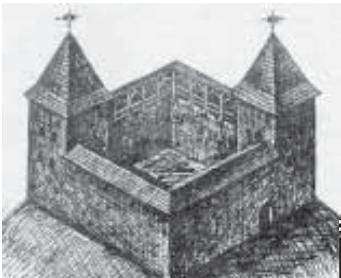

Філамат Ануфрий Петрашкевіч, каля 1863 р.

Лідскі

Леманісці

Народ, які не ведае
свайго мінулага,
не мае будучыні

Краязнаўчы, гісторычна-літаратурны часопіс

Выходзіць з 1997 года

№ 3 (83)

ЛІПЕНЬ - ВЕРАСЕНЬ

2018 г.

У НУМАРЫ:

Стар. 2. 155-я ўгодкі паўстання 1863 года.

Стар. 4. Спалаў да 100-годдзя БНР.

Стар 5. Кроніка Ліды.

Стар 7. Лідскія юбіляры 2018 г.

Стар. 18. Піяры ў Воранаеве і Лідзе.

Стар 28. Вялікая Лідская сінагога.

Стар. 34. Новае пра Лідскія гарадскія могілкі.

Стар. 42. Народныя вучэльні Лідскага павета.

Стар. 49. Горад Ліда ў лёсе ксендза Віктара Шутовіча.

Стар. 51. Ліда ў творы Максіма Гарэцкага.

Стар. 53. З перажытага.

Стар. 61. Паўеку. Вайна.

На першай старонцы вокладкі: па ініцыятыве і пад
кірауніцтвам доктара Яўгена Маркевіча лідскія ткачы
адраджаючы белаўзорыстае ткацтва.

Мы просім усіх, хто мае цікавыя матэрыялы па
гісторыі Ліды і краю, дасылаць іх на адрес:
231282, Ліда-2, п/с 7, або E-mail: naszaslowa@tut.by

Аўтары цалкам адказныя за гісторычную
дакладнасць сваіх матэрыялаў

Пасведчанне аб реєстрацыі
№ 907
ад 18.12.2009 г. выдадзена
Міністэрствам інфармацыі
Рэспублікі Беларусь

Заснавальнік
Валерый Васильевич
Сліўкін,
старшы навуковы супрацоўнік
Лідскага гісторычна-мастацкага
музея, кандыдат геаграфічных
наук.

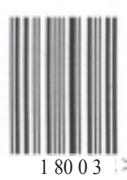
Рэдактар
Станіслаў Вацлававіч
Суднік

АДРАС РЭДАКЦЫИ:
231293, Лідскі р-н, в. Даліна
АДРАС САЙТА:
<http://naszaslowa.by>
<http://nslowa.by>

Наклад 250 асобнікаў
8 друк. аркушаў
Газета надрукавана ў Лідскай
друкарні. 231300, г. Ліда,
вул. Ленінская, 23.
Замова № 3250.
Часопіс падпісаны да друку
30.09.2018 г.
Часопіс надрукаваны
29.11.2018 г.

Падпісны індэкс 00257
Кошт падпіскі:
індыўід. 3 мес. - 3,12 руб.
індыўід. 6 мес. - 6,24 руб.
Кошт у розніцу: вольны.

ISSN 2218-1792

9 772218 179007

18003 >

На Лідчыне асвечаны мемарыял “Невядомым паўстанцам 1863 года”

*Спіс паўстанцаў Лідскага павета чытаюць Валер
Мінец, Алег Лазоўскі і Вітольд Ашурак*

5 жніўня ў былым фальварку Шчытнікі паміж вёскамі Малое Ольжава і Мохавічы адбылося ўшанаванне памяці паўстанцаў 1863 года.

Сёлета споўнілася 155 гадоў ад пачатку паўстання, да гэтай даты актыўісты лідскіх грамадскіх арганізацый закончылі афармленне мемарыялу “Невядомым паўстанцам”, па складна вядома, што тут пахаваны паўстанцы, а вось, хто, выявіць не ўдалося.

Сабраліся людзі з многіх месцаў Беларусі: з Менска, Слоніма, Дзятлава, нават Гомеля, ну і, канешне, з Лідчыны.

Фэст-рэквіем пачаўся з чытання спіскаў паўстанцаў Лідскага павета. На сёння ў гэтых спісках 424 імені. Гонар чытаць спісы быў аказаны ад Лідскага раёна старшыні Ёдкаўскай суполкі ТБМ Валерыю Мінцу, ад Ліды - сябру Лідской гарадской рады ТБМ Алегу Лазоўскуму, ад г. Бярозаўкі - кіраўніку Бярозаўскай суполкі Партыі БНФ Вітольду Ашурку.

Чытанне спіскаў доўжылася амаль гадзіну. За гэты час паспей пайсці і перастаць летні дождь. Як сказаў прысутны тут старшыня Партыі БНФ Рыгор Кастусёў сама неба заплакала над трагічнымі лёсамі ўдзельнікаў паўстання і ўсяго нашага народа.

Пасля чытання спісаў адбылася памінальная служба, якую адправілі святары Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы айцы Леанід Акаловіч і Вікенці Кавалькоў. Яны ж асвяцілі камень мема-

За паўстанцаў моляцца айцы Леанід Акаловіч і Вікенці Кавалькоў

Спявае Зміцер Захарэвіч

Сяржук Чарняк і Ніна Багінская

Удзельнікі фэсту-рэковіему ў гонар паўстанцаў

рыялу і крыжы пасля рэстаўрацыі.

Пасля малітвы прагучалі патрыятычныя песні ў выкананні слынных беларускіх бардаў Андрэя Мельнікаў, Таццяны Матафонавай, Зміцера Захарэвіча і Сяржука Чарняка. Алег Лазоўскі прачытаў верш Станіслава Судніка “Кроў Францішка” памяці паў-

станца Францішка Багушэвіча, які ваяваў і быў паранены на Лідчыне.

Фэст-рэковіем прайшоў з дазволу лідскіх уладаў. Цяпер ад іхняй добрай волі залежыць унесці мемарыял у спіс гісторычна-культурных каштоўнасцяў раёна.

Яраслаў Грынкевіч.

Сплаў па Нёмане, прысвечаны 100-годдзю БНР

Стагоддзе БНР – падзея, пра якую варта нагадваць і нагадваць.

Патрыёты з Лідчыны, Бярозаўкі, Менска, Гарадні адправіліся 21 верасня Нёманам у 100-кіламетровое падарожжа на зробленых уласнымі рукамі плытах у гонар 100-годдзя Беларускай Народнай Рэспублікі.

Плыты «25 сакавіка» (дзень абвешчання Беларускай Народнай Рэспублікі) і «27 ліпеня» (день прыняцця Дэкларацыі аб дзяржавным суверэнітэце БССР) майстравалі амаль месяц, а само падарожжа па Нёмане заняло каля тыдня. Мэта падарожжа - не толькі ўшанаваць, але і адукаваць.

- Гэтую экспедыцыю мы задумалі яшчэ напрыканцы мінулага года. Пачынаем ад Бярозаўкі і канцавы прыпынак дзесяці ў раёне мястэчка Лунна. Там, непадалёк ад мястэчка, ля вёскі Багатырэвічы магіла паўстанцаў 1863 года. Мусім яе наведаць і ўшанаваць памяць змагароў за незалежнасць, - распавёў адзін з ініцыятараў экспедыцыі, сябар сойму Партыі БНФ Вітольд Ашурак.

Па ягоных словах, падчас маршруту плануеца спыняцца ў вёсках Беліца, Пескаўцы, Моцевічы, Орля, Дубна, Лунна, і ў горадзе Масты, зразумела.

- Мэта экспедыцыі - папулярызацыя беларускай гісторыі сярод шырокіх колаў беларускага грамадства. З гэтай нагоды падрыхтаваны інфармацыйныя буклеты "БНР-100", прызначаныя для распаўсюду сярод вяскоўцаў, банеры "БНР-100" для пэўнай візуалізацыі, - заключыў Ашурак.

Правесці плыты прыехала не так шмат народу, але тут былі кіраўнікі Лідскай гарадской арганізацыі ТБМ Станіслаў Суднік і Сяргей Чарняк, які прэзентаў дзве песні, напісаныя з нагоды сплаву, а практычна ўсе ўдзельнікі сплаву - сябры ТБМ.

Нёманскія "рачныя ваўкі" Вітольд Ашурак і
Сяргей Пантуся

СПЛАЎ У БНР

Лёгкія хвалі, ласковыя хвалі
Плешчуща мірна аб нашы плыты,
Нёману ціхенька мы прашанталі:
- Нас да свабоды нясі, мы - браты.

Прывеў:

Між Дайнавы абшараў,
За велічнаю марай
Па Нёмане, па Нёмане сягоння і цяпер,
Паміж жыццёвых бураў,
Насустрач авантурам,
Па Нёмане, па Нёмане плывём у БНР.

Лёгкія хвалі, ласковыя хвалі,
Лашчыцца вецер у нашых сцягах,
Кожнай галінкай пяшчотна махаоць
Нашыя дрэвы на двух берагах.

Прывеў.

Нёман былінны, легендамі слынны,
Ты нас у крыўду павек не дасі.
Бацька радзімы, надзеіны адзіны,
Далей жа, далей, нас да волі нясі.

Прывеў:

Між Дайнавы абшараў,
За велічнаю марай
Па Нёмане, па Нёмане сягоння і цяпер,
Паміж жыццёвых бураў,
Насустрач авантурам,
Па Нёмане, па Нёмане плывём у БНР.

Музыка С. Чарняка.
Словы С. Судніка.

Дрэннае надвор'е і моцны сустрэчны вецер не
далі дайсці да Лунна, але яшчэ больш падаҳвоцілі
завадатарай, якія паабяцалі паўтарыць сплаў на на-
ступны год, аднак пачаць яго раней.

Паводле СМІ.

КРОНІКА ЛІДЫ

У пачатку ліпеня 2018 года Лідскі школьнік Сяргей Лаза заваяваў "срэбра" на Міжнароднай алімпіядзе па фізіцы ў Якуцку.

У пачатку ліпеня Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ордэнам Маці ўганараваны лідзянкі Вольга Тэвель, Таццяна Рышкевіч, Ірына Палуян, Анастасія Рочава.

У жніўні ў Лідзе выйшла кніга Станіслава Судніка "Пілігрымка дадому", 88 ст., 180 ас.

У Лідзе 7 верасня каля кавярні "Біг-Смак" з'явілася роварапаркоўка ў выглядзе рыцара.

Скульптура знешне падобная на інтэрпрэтацыю літаратурнага героя Сервантэса Дон Кіхота. Яе аўтарамі з'яўляюцца мясцовыя кавалі - Раман і Аляксандр Кудраўцавы.

8 верасня Ліда святкавала 695-годдзе з дня заснавання. Тут праходзіў і 4-ты фестываль Lidbeer. Наведвальнасць свята дасягнула рэкорднай колькасць - 130 тысяч прыезджых.

16 верасня ў Мажэйкаўскім доме культуры Лідскага раёна прайшоў другі адкрыты рэгіянальны фестываль песеннага фальклору памяці Земавіта Фядэцкага "Цёплыя вечары ...ды халодныя ранкі". Сёлетні склад удзельнікаў уражвае - 20 канкурсантаў з чатырох раёнаў Гарадзенскай вобласці.

27 верасня ў Лідзе ў арт-прасторы Ga11ery, па Міцкевіча, 31 распачалі працу лідскія курсы "Мова нанова".

Лідскія юбіляры 2018 года

Лідскі дэкан - філамат, ксёндз Дзіянісі Хлявінскі Да 225-годдзя з дня нараджэння

Хлявінскі Дзіянісі (Chlewinski Dioniz, 1793-1870) быў адзіным святаром сярод філаматаў.

Таварыства філаматаў заснавана ў 1817 г. па ініцыятыве групы студэнтаў, сярод якіх быў Адам Міцкевіч, Тамаш Зан і Ануфры Петрашкевіч, потым да таварыства далучыліся Ян Чачот, Францішак Малеўскі, ксёндз Дзіянісі Хлявінскі і іншыя. Таварыства было створана дзеля навуковай і грамадской працы, узаемадапамогі ў паглыбленні адукацыі, маральнаага самаудасканальвання.

Філаматаў было некалькі дзесяткаў чалавек. Для працы з вялікім колам студэнтаў вясной 1820 г. Тамаш Зан стварае таварыства філарэтаў - аматараў дабрадзейнасці. Таварыства філарэтаў налічвала больш за 200 сяброў, у тым ліку двух святароў. Таварыства філарэтаў узнічальвалі філаматы. У 1822 г. кірауніцтва ўніверсітэта загадала распусціць Таварыства філарэтаў. Інцыдэнт 3 траўня 1823 года ў Віленскай гімназіі, калі на дошцы крэйдай вучань напісаў "Віват Канстытуцыі 3-га Траўня!" прывёў да шырокамаштабнага расследавання і ліквідацыі студэнцкага руху.¹

У Імператарскім Віленскім універсітэце асобнага факультэта тэалогіі не было. І толькі на факультэце навук маральныx і палітычных працавалі кафедры тэалогіі і кананічнага права. Таму будучыя святары навучаліся менавіта на гэтым факультэце ці ў Галоўнай семінарыі пры ўніверсітэце. Тroe навучэнцаў гэтага факультэта належалі да таемных таварыстваў. Ксёндз Дзіянісі Хлявінскі - філамат, а філарэты з'яўляліся два піяры: ксяндзы Міхал Брадовіч і Юзаф Каласанты Львовіч.

Ксёндз Хлявінскі быў старэйшы за Міцкевіча і за большасць астатаў сяброў таварыства. Ён нарадзіўся ў 1793 г. Духоўную семінарию скончыў Вільні ў 1816 г. і прыняў сан святара. Потым служыў ва ўніверсітэцкім касцёле і адначасова вывучаў права. Жыў пры касцёле Св. Яна. У чэрвені 1818 г. напісаў працу на конкурс "Пра падаткі" і 31-га кастрычніка таго ж года быў прыняты сябрам-карэспандэнтам таварыства філаматаў. Дзейным сябрам таварыства стаў 16.03.1819 г., а 9-га траўня таго ж года на агульным паседжанні таварыства Тамаш Зан павіншаваў яго з гэтай нагоды. У таварыстве Хлявінскі займаўся рознымі арганізацыйнымі пытаннямі, быў памагатым бібліятэкара, а потым і бібліятэкам таварыства.

Ксёндз Хлявінскі скончыў універсітэт са ступенню магістра права. Ён не належаў да шэрагу знакамітых філаматаў, і інфармацыі пра яго не шмат. Але Хлявінскі прымаў дзейны ўдзел у жыцці таварыства, чытаў лекцыі на навуковых паседжаннях, браў удзел у дыскусіях, а пасля Петрашкевіча стаў бібліятэкам філаматаў і на асабістыя сродкі купляў кнігі, напрыклад "Слойнік польскай мовы" ў 6-ці тамах. На яго кватэры нейкі час жылі Ян Чачот і Тамаш Зан. Неаднаразова ў яго кватэры праходзілі паседжанні таварыства, часам з каўбасой і мёдам. Ён разам з Тамашом Занам і Янам Чачотам, на паэтычным двубоі які адбыўся на імянінах Зана 21 снежня 1818 г., напісаў верш "Барацьба з мёдам" ("Walka miadowa")².

Памяць аб Хлявінскім засталася ў перапісцы філаматаў³. Так Францішак Малеўскі ў лісце да Ануфрыя Петрашкевіча ад 19.11.1820 г. паведамляе што інфармацыю аб бібліятэцы філаматаў можа даць ксёндз (Хлявінскі)⁴. Ян Чачот на імяніны Хлявінскага напісаў знакамітую песню "Ды пакіньце ж горлы драць" на беларускай мове⁵. У лісце да Міцкевіча ад 16 лістапада 1819 года Чачот пісаў: "Ой, мілья наши браты! І на вашай мове для нас склаўся вершык. Спявалі мы "Да пакіньце горла драць". Матыў маём для яе найчудоўны! Тамаш (Зан) з гэтай песні не толькі ў нас, але і перад спевакамі ў пансіёне выстаўляўся. І здабыў сабе вялікую славу! Старая былі яшчэ ў большым захапленні. "Ах, як чудоўна! От гэта, - казалі, - сапраўды народны спеў! А які чудоўны матыў! Што там ваншы італьянская ля, ля, ля... як неба ад зямлі!" ... Да імянін Дзіянісія я напісаў некалькі мужыцкіх песен, сярод якіх астатнія "Да пакіньце ж горла драць", найбольш прыйшлася даспадобы Тамашу; прыдумаў, як ведаеш, да яе матыў і гэтай песні ўсюды, як цыган на кірмаши, хваліцца ..." ⁶. А ў лісце да Міцкевіча ад 10.05.1820 г. Тамаш Зан піша аб філаматах: "Ян (Чачот) страшыць сваімі трывогамі. Міхал (Рукевіч) пропануе меры перасцярогі, наш ксяндз зуля (Хлявінскі) дае эканамічныя распараражэнні і парады наконт абрааднасці"⁷.

Ксёндз Дзіянісі, як і ўсе мы, не быў ідэальным чалавекам. Сябры таварыства мелі да яго прэтэнзіі. Напрыклад ён не заўжды ўдала, без дазволу таварыства, контактаваў з іншымі людзьмі з прапановамі ад імя філаматаў. Няўдалай была прапанаваная ім для ўступленне ў таварыства кандыдатура Шымкайлы⁸.

Напрыканцы 1820 г. Хлявінскі стаў пробашчам ў парафіі Стараельня пад Наваградкам, парафія была маленькая - усяго "40 дымоў"⁹. Мела даўнюю гісторыю - яшчэ ў 1650 г. падканцлер ВКЛ Леў Сапега фундаваў тут касцёл з лістоўніцы і прызначыў пробашча. У 1864 г. парафія была скасавана з нагоды малаікасці вернікаў, а касцёл стаў капліцай¹⁰.

Міцкевіч і іншыя філаматы былі незадаволены тым, што не атрымалася ўладкаваць бацьку Чачота на месца эканома плябаніі гэтай парафіі. У лісце ад 28 сакавіка 1821 г. Ф. Малеўскі паведамляе Міцкевічу: "Ян(Чачот) вярнуўся з кантрактаў і піша сам да цябе, пэўна напіша і аб брыдкім учынку ксяндза (Хлявінскага) ..."¹¹, і 28 сакавіка Чачот піша Міцкевічу: "Разумееш, не кожны філамат трывмаеца дадзенага слова ... каб ведаў, што ксёндз, па сканчэнні маіх кантрактаў 20 сакавіка ледзь у Наваградку паказаўся, здагадаўся бы што ... нічога не атрымаеца. Што за дзіўны, што за дзіўны ксёндз!"¹² У лісце да Чачота ад 31 сакавіка 1821 г. Міцкевіч выказвае сваё абурэнне Хлявінскім¹³.

Застаецца невядомым ці мог Хлявінскі залатвіць гэтую справу, бо ягоная парафія была прыватнага калятарства¹⁴.

Пробашч са Стараельні яшчэ нейкі час падтримліваў контакты з таварыствам, пра гэта сведчыць тое, што ён выступіў на паседжанні 7 траўня 1821 г. і даваў свае кнігі філаматам. Аднак адлегласць і заняласць аслабілі сяброўскія сувязі. Тым не менш у 1828-1829 г.г. Хлявінскі разам з Ігнатам Дамейкам перакладаюць на польскую мову для літоўскіх татараў Каран. Упершыню фрагмент гэтага перакладу (1-7 сур) быў выдадзены ў 1848 годзе ў Познані¹⁵. Дапамагаў перакладаць і рабіў карэктuru тэксту Карана татарын з Падляшша Ян Мурза Тарак Бучацкі (Jan Murza Tarak Buczacki). Гэты пераклад стаў асновай так званага Карана Бучацкага (Koran Buczackiego), які быў выдадзены ў Варшаве ў 1858 г.¹⁶ Для працы над перакладам Карана ў 1828 г. Хлявінскі прыезджаў у маёнтак Заполле пад Лідай, дзе ў той час жыў Дамейка¹⁷.

У 1846 г. ксёндз Хлявінскі стаў пробашчам і дэканам ў Лідзе, дзе і служыў на працягу 20 гадоў.

У 1853 г. Ксёндз Дзіянісі Хлявінскі за свае грошы ахвяраваў Фарнаму касцёлу абраз святога Язэпа ў пазалочанай раме, напісаны жывапісцам Мікульскім. У 1855 г. ён каля плябаніі ўладкаваў мураваны ляднік і ахвяраваў Фарнаму касцёлу драўляны абраз Святога Казіміра ў пазалочанай раме, намаляваны мастаком Мірскім¹⁸.

Перад паўтаннем 1863 г. ствараў на Лідчыне таварысты цвярозасці. Да канца 1859 г. 39 408 чалавек на Лідчыне публічна, у храмах, прынялі на сябе абавязак устрымлівацца ад ужывання алкаголю. Паўстанец 1863 г. Мірон-Браніслаў Нарбут пісаў, што калі ён пасяліўся ў Лідзе, "п'янства ўжо амаль не было, але шулерства існавала". Сітуацыя асабліва памянялася, калі бурмістрам горада стаў Ян Андрушкевіч - "чалавек праўдзівы, энергічны і разважлівы", а пробашчам і дэканам лідскім - ксёндз Дзіянісі Хлявінскі, ксёндз "сваймі трапнымі прамовамі навучаў настраву ў

касцёле і значна паўплываў на падвышэнне маральнасці гарадской супольнасці"¹⁹.

Рускі афіцэр Любарскі ў сваіх мемуарах, не абходзіць бокам ролю ліскага Фарнага касцёла пры падрыхтоўцы паўстання. Ён расказвае, як аднойчы, у нядзелю зайшоў у Фарны касцёл і замест напалову пустога храма "тут прысутнічаў літаральна ўесь горад, нібы на адпуст (храмавае свята). Не могуцы расціумачыць сабе гэту з'яву, я адчуваў, што бесперапынна прыбываюць усё новыя і новыя багамольцы і ўтвараюць суцэльнную масу, якая ціснула з усіх бакоў. Тым не менш, я цярплю пераносіў ціск і задуху, сочачы з цікаўнасцю за ходам імшы, каб парабаўнаць яе з праваслаўнай". Каталіцкая служба скончылася, але людзі не разыходзіліся, і вось "на высокай кафедры на бакавой сцяне з'явіўся невядомы прапаведнік у сутане капуцына і адразу прыкаваў да сябе агульную ўвагу. Капуцынскага кляштара ні ў горадзе, ні ў суседстве не было; такім чынам, новая асoba з'явілася здалёку. Гэта быў чалавек гадоў пад трыццацю, з паголенай па-манаску галавой, высокі і сухарлявы, апрануты ў тоўстае цёмна-шэрае сукно і падпераны вяроўкай; на левым запясці - буйныя пацеркі, у выглядзе ланцуза, з вялікім крыжам. Даўгаваты твар, рэзкая зморшчына паміж бровамі, нос гарбінай, тонкія стуленыя вусны і глубокія, іскрыстыя очы, абвежденыя сіняватымі кругамі, - усе гэтыя рысы выяўлялі ў капуцыне разум, энергию, ращучасць. Ён схіліўся над кафедрай як бы ў някой малітве, потым выпрастаўся на ўесь рост, аўбёў фасфарычным поглядам прысутных, падняў уверх правую руку і загаварыў. Гаворка яго, спачатку ціхая і спакойная, паступовае прымала гарачае адценне, часам прыпадабнялася бурнай хвалі і кідала на слухачоў грамы заклікаў". Ксёндз прамаўляў пра Радзіму і да такой ступені меў магнетычны ўплыў на людзей, што "натоўп, здавалася, готовы быў рынуцца туды, куды ён пакажа. Дастаткова сказаць, што я, пабоны і выпадковы слухач, мімаволі адчуваў нервоўую дрыготку ва ўсім целе, а з масы слухачоў няспынна вырываліся гучныя ўздыхі, і сотні кулакоў ішыра стукалі ў замілаваныя грудзі. Сцісла гэтае палітычнае казанне можна прыблізна фармуляваць так: "Бог пасылае выпрабаванні на нас сваім абраным народам. Мы... заўсёды вызнавалі праўдзівую каталіцкую веру, ... - туго веру, па-за якой няма выратавання чалавечым душам, і тым не менш Богу заўгодна было выпрабаваць свой ўпадабаны люд, дазволіць каб яго занаволіла варварская і ерэтычная ўлада, якая адняла грамадзянскія права і свабоду сумлення, усё, што складае самы дараці і святы здабытак чалавека на зямлі. Мы бясконца доўга і цярплю пераносілі свае пакуты, і Выратавальнік свету зараз пераканаўся ў непахіснай пэўнасці свайго народа Яго святым запаветам. Слухайце...! Именем Усемагутнага Бога ўзвішаю вам, ... што надышоў канец нашым катаванням. Набліжаецца хвіліна, калі Бог разаб'е ваши кайданы і даруе нам згублене зямное ічасце. Збавіцель ідзе да нас, і блажэнны той муж, якога ён сустрэне падрыхтаваным. Будзьце ж готовыя прынесці ўсякія ахвяры на алтар Айчыны; ахвяруйце ўсім, хто чым

Касцёл у Асаве

валодае, нясіце давераным людзям гроши, рэчы, увесь здабытак, а калі прыйдзе час - жыцё. У імя святога нашага касцёла і дарагой Айчыны бацькі павінны на час адмовіца ад сваіх сямействаў, мужы ад жонак, мацярэй і дзяцей, нявесты ад жаніхоў, падначаленые ад свайго начальства і дружна выступіць на справу вызвалення Бацькаўшчыны Але гора таму, хто па абыякавасці ці ад страху застанецца ўбаку ад усеагульнага руху. На іх абрывнецца з неба гром і ўразіць на смерць без пакаяння, зніч ператворыць у попел усю іх маё масць, а на тым свеце чакае зраднікаў вечная пякельная пакута. Маліцеся, ды хай Ісус Хрыстос і Маці Божая асвятляюць сэрцы вашыя і накіруююць вас на богадагодныя вычыны... На калені!".

Афіцэр піша, што увесь касцёл, уключна з гараднічым²⁰ і ўсімі павятовымі ўладамі ўкленчыў, не сталі на калені "толькі я і адзін з паліцэйскіх, які стаяў наперадзе мяне. Капуцын бліснуў вачамі і ўладна прагаварыў: "Я бачу, што тут, у гэтym святым храме, прысутнічаюць іншаверцы; але ўсё роўна, замаўляю і іх злучыцца ў агульнай малітве, інаки яны адразу панясяць кару Божую". Становішча выйшла крытычнае. паліцыянт пачаў уладкоўвацца на калені, ..., а я, скарыстаўшыся гэтай паўзай, прасунуўся за шырокую калону, каля якой стаяў. Ксёндз супакоўся і зноў працягваў сваю блюзнерскую і абуральную

прамову, пратрымаўшы на каленях пакорлівую паству з чвэрць гадзіны". Пры канцы, капуцын выйшаў з алтара "з выразам смутку і стомы на твары і, сціпла патупіўшы вочы, пачаў пррабірацца праз натоўп з велізарным падносам на руках. Яго суправаджаў павятовы суддзя²¹ з запасным падносам, апушчаным уніз. З усіх бакоў працягнуліся руکі, і ахвяраванні багатым дажджом пасыпаліся на паднос прапаведніка: медзякі, срэбра, асігнацыі, нават вельмі буйныя, кашалькі і партманетка з усім змесцівам, бранзалеты, завушніцы, гадзіннікі, адразу ўтварылі такую кучу, што класці больш не было куды. Напоўнены паднос змяняўся запасным з рук суддзі, які адносіў ўсё сабранае ў алтар і зноў спяшаўся да капуцына з пустым падносам"²². Тут Любарскі, пэўна, каб не ўдзельнічаць у зборы грошай, уцёк з касцёла, таму не пачаў як першы раз ў горадзе там заспявалі новыя песні, "быццам бы рэлігійныя, але па сутнасці рэвальютынага зместу". Капуцын больш не з'яўляўся ў Лідзе. Але гэта быў "адзін з самых фанатычных эмісарай польскага "жонду". Ён бесперашкодна пераезджаў з горада ў горад, з мястэчка ў мястэчка, усюды прамаўляў свае казанні і збіраў багатыя ахвяраванні. Калі ж успыхнула паўстанне, дык гэта ... (ён) апынуўся ў атрадзе Лелявеля²³, натхняў паўстанцаў з крыжам у руках і, нарэшце, у адной сутычцы быў забіты".

Аднак Дзіянісі Хлявінскі быў ўзнагароджаны медалём і крыжам за вайну 1853-1856 гг., а ў 1866 г. залатым наперсным крыжам. Такія ўзнагароды ад расійскай ўлады каталіцкім святарам былі з'явай нячастай, і гэта можа сведчыць аб чесным супрацоўніцтве і ўзнімае шэраг пытанняў. Але, магчыма, што гэта праівы працы бюракратычнай машыны, якая карае ці узнагароджвае па свайму плану, не надта паглыбляючыся ў справы.

Да таго ж, нягледзячы на сталы ўзрост, у 1866 г. Дзіянісі Хлявінскі быў пераведзены прафесійнага касцёла ў вёску Асава Радуньскага дэканата Лідскага павета. З 1870 г. ён служыць у Эйшышках і ў гэтым жа годзе памірае ва ўзросце 77 гадоў (з іх 54 гады - святарства).

На жаль інфармацыі пра яго працу на Лідчыне і Наваградчыне пакуль больш няма.

Ігнат Дамейка ў сваіх мемуарах называў яго "вельмі руплівым і працаўітым святаром"²⁴.

Леанід Лайрэз.

¹ Філаматы і Філарэты. Мінск, 1998 г. С.7-24.

² Czubek Jan. Archiwum Filomatow. T.2. Krak?w, 1922. S.1-33.

³ Ks. Tadeusz Krahel. Ksiadz filomata. ks. Dionizy Chlewiński, dziekan i proboszcz lidzki. // Ziemia Lidzka. 1998. № 6 (34). S. 9-10.

⁴ Korespondencya Filomatow 1815-1823. Т. 3. Krakow, 1913. S.36. (О касіе напісце ці Szerok, о бібліотеке (NB в цервонай, бежовай як рудз сзафі)ksiadz, vicesagens twoj. Jez, jak wiesz, w Szczorsach siedzi i zime przesypia. Mamy nadzieję, ze tlustszy powroci.)

⁵ Ильин Александр. Берестейские и свислочские страницы дела № 632// Гістарычна брама. 2001. № 1 (18).

⁶ Korespondencya Filomatow 1815-1823. Т. 1. Krakow, 1913. S.275-276.

⁷ Філаматы і Філарэты. Мінск, 1998. С. 225.

⁸ Ks. Tadeusz Krahel. Ksiadz filomata. ks. Dionizy Chlewiński, dziekan i proboszcz lidzki. S. 9-10.

⁹ Korespondencya Filomatow 1815-1823. Т. 3. Krakow, 1913. S.193 (*ksiedzicha dostal plebanie owa 40 dymowa*).

¹⁰ Nasze kościoly. Diecezja mińska. Dekanat nowogrodzki. Т. 2. S.346.

¹¹ Korespondencya Filomatow 1815-1823. Т. 3. Krakow, 1913. S.237. (*Powrocil Janko z kontraktow, pisze sam do ciebie; zapewna wiec i o brzydkim postepku ksiedza od niego sie dowiesz. Jez pisal do mnie malo dotad.*)

¹² Korespondencya Filomatow 1815-1823. Т. 3. Kraków, 1913. S.239-240. (... rozumiesz, że i F[ilomat] nie każdy danego słowa dotrzyma, zgadłeś, iż ekonomem nie jestem. Jeżeli przypominasz, że pieniędzy Józefowi dalem, a i tak byłem odłużony Masie, jeślibyś wiedział, że cała aręda w łowczycach makiem siadła, jeślibyś wiedział, jak tam rodzice sobie być dłużej nie życzili, jeślibyś wiedział, że ksiadz po skończonych kontraktach 20 marca ledwie się do Nowogródka pokazał, zgadlbyś, że ani łowczyckim posesorem, ani żadnym nie jestem, lecz prosto na ledzie osadzonym kątnikiem. Co za dziwny, co za dziwaczny ksiadz!)

¹³ Korespondencya Filomatow 1815-1823. Т. 3. Kraków, 1913. S.244. (Domyślisz się, a raczej z góry wiedziałeś zapewne, jak kwaśno i gorzko będę czytał doniesienia o twoich kontraktach. Wszakże zadziwiłeś się może, jeśli tobie powiem, żeem tego się spodziewałem, że nawet chciałem ciebie ostrzegać! Wstrzymałem się z bojaźni, aby moje podejrzenia przesadzone nie były, abyś miał za nieufającego w przyjaźni nie poczytał, zwłaszcza, ie sam siebie ludząc, przedstawiałem bezza[sa]dnosć krzywdzących względem Dyoniza domysłów. Ale raz jeszcze powiadam, spodziewałem się, że albo ksiadz nie dotrzyma, albo nie tak, jak potrzeba, dotrzyma, i nieraz ciebie obchodzeniem się z twoimi rodzicami zasmuci. Trochę mnie było przykro, że okoliczności zmusiły ciebie do przyjęcia od ksiadza pomocy. Nazbyt masz dobre o ludziach rozumienie. Pokazać im cały niedostatek jest to poniżać się w ich oczach, a te dusze nigdy przyjaźnią od interesu odłączyć nie umieją, a jeśli widzą zyski, nawet powoli szczerymi stają się przyjaciółmi. Trzeba więc z nimi zawsze ostrożnie postępować. Czulem dobrze całą scenę z twoimi rodzicami, wszystkie ich powątpiewania! Jakaż to bolesć, że ludzie prości, których zdania poczytujemy (s) za zbyt ziemskie i nic nie znaczące w naszym idealnym świecie, którzy tylko z osobami glinianymi przedstawiali i do których sposobu myślenia zniżały się nie raczemy, zgadują często i przepowiadają fenomena, które my za niebieskie uważając, sami tylko postrzegać umiemy i sami o nich chceemy decydować. Doświadczylem sam tego kilka razy i coraz się przekonywam, że takich ludzi, jak jest nas kilku, takich ludzi jest bardzo mało, a takich jak ty, dobry Janie, może mniej jeszcze.)

¹⁴ Ks. Tadeusz Krahel. Ksiadz filomata. ks. Dionizy Chlewiński, dziekan i proboszcz lidzki. S.9-10.

¹⁵ Jelena Titowiec. Pierwszy przekład Koranu na język polski. // Rocznik Biblioteki Narodowej T.XXXVI. Warszawa, 2004. S.233.

¹⁶ Andrzej Drozd. Koran staropolski. // Rocznik Biblioteki Narodowej T.XXXVI. Warszawa, 2004. S.245.

¹⁷ Суднік С. Каляндэр запольскага перыяду жыцця Ігната Дамейкі (1824-1831 гг.) // Лідскі летапісец. 2002. № 3 (19). C.13.

¹⁸ Pyzel K. Kościol parafialny p.w. Podwyzszenia krzyża Sw. w Lidzie // Kościoly i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wilenskiego. Krakow, 2008. Т. 2., cz. III. S. 105.

¹⁹ Narbutt M. Lida i Lidziane // Ziemia Lidzka. 1997. № 26-27.

²⁰ Гараднічы ў Лідзе 1861 г., падпалкоўнік Балонін. Гл.: Памятная книжка Виленской губернии на 1861 г. Вильно, 1861. ч. 1. С. 110.

²¹ Павятовы суддзя ў Лідзе 1861 г., калежскі асэсп Фама Іванавіч Шукевіч. (Гл.: Памятная книжка Виленской губернии на 1861 г. Вильно, 1861. ч. 1. С. 111.), Томаш Шукевіч - адзін з кіраўнікоў паўстання на Лідчыне, павятовы камісар.

²² Любарский И. В. В мятежном krae. (Из воспоминаний) // Исторический вестник. Март, 1895. С. 824-826.

²³ Марцін Мацей Баралоўскі (1829-1863), палітычны і ваенны дзеяч, палкоўнік у паўстанні 1863 г. (мянушка - Лелявель)

²⁴ Ks. Tadeusz Krahel. Ksiadz filomata. ks. Dionizy Chlewiński, dziekan i proboszcz lidzki. S.9-10.

Філамат Ануфры Петрашкевіч

Да 225-годдзя нараджэння

Ануфры Петрашкевіч нарадзіўся 14/26 верасня 1793 г. у фальварку Бурдзюкоўшчына, які належаў Эйсмантам і знаходзіўся на паўднёва-заходніяй частцы Наваградскага павета каля вёскі Буйнавічы. Гэта фальварак як месца нараджэння падаў сам Петрашкевіч у анкеце, якую запоўніў, калі ўладкоўваўся на працу ў Люблінскую школу. Але найчасцей родным мястечкам называў Шчучын, дзе жылі яго маці і сям'я.

Паходзіў з незаможнай шляхты, быў першым сынам Феліцыяна і Вікторыі з Жукоўскіх. Пра дзяцінства Ануфроя вядома няшмат, вядома, што меў братоў Фелікса, Юзафа, Ігната, Мікалая, Міхала і сёстраў Тарэзу і Кацярыну. Бацька Фелікс Петрашкевіч памёр каля 1801 г., і ўдава Вікторыя Петрашкевіч адна гадавала вялікае сямейства. Каля 1803 г. Ануфры Петрашкевіч пачаў вучобу ў Шчучынскай павятовай піярской школе¹.

Піяры сваю першую школу ў Рэчы Паспалітай адкрылі ў 1642 г. у Варшаве. Піярская калегіумы ў ВКЛ з'явіліся пры канцы XVII ст. Сапраўдны росквіт гэтых устаноў наступіў у нас пасля заканчэння вынішчальний Паўночнай вайны, пасля 1721 г., і ў 1736 г. утварылася асобная Літоўская правінцыя піяраў. Але яшчэ ў 1718 г. уладальнік Шчучыны Ежы Юзафовіч-Глябніцкі запрасіў манахаў-піараў, каб яны адкрылі школу. У 1726 г. Сойм пацвердзіў заснаванне ў Шчучыне калегіума піараў і ўсе фундацыі яму ад Юзафовіча-Глябніцкага і яго дачкі Тарэзы, якая пасля смерці бацькі апекавала калегіум.

Для піараў на Лідчыне вызначальний стала апека магутнага сямейства Сцыпіёна дэль Кампа (лідскія старасты, з'явіліся ў ВКЛ разам з каралевай Бонай у першай палове XVI ст.), дзякуючы ёй магла выжыць мясцовая фундацыя піярской калегіумы. Сведчанняў прыхільнасці Сцыпіёна да літоўскіх піараў шмат: жонка смаленскага кашталянія і лідскага старасты Яна Сцыпіёна Тарэза (з Юзафовічаў-Глябніцкіх) не толькі дала гроши шчучынскім піарам, але і рашуча падтрымлівала віленскіх піараў у іх спрэчцы з езуітамі за права навучання ў Вільні. Сам Ян Сципіён запрасіў піараў у Воранава (1735 г.), яго сын, надворны літоўскі маршалак Юзаф даверыў піарам адукацыю сваіх дзяцей, а ўнук, выхаванец Мацея Догеля - Ігнат Сципіён - у 1756 г. размясціў піараў у горадзе Лідзе (перанёс калегіум з Воранава). Трэба дадаць, што апека над Шчучынскім калегіумам не скончылася ў канцы вясеннаццатага стагоддзя і працягвалася аж да закрыцця школы пасля паўстання 1831 г.²

У піярской школе Ануфры Петрашкевіч вывучаў лацінскую, французскую і нямецкую мовы, арыфметыку, фізіку і натуральную гісторыю, матэматыку (геаметрыя і алгебра), літаратуру, гісторыю, права, навуку маральнасці. Гэтыя ж прадметы ў гімназіі выкладаліся асобным настаўнікам, а ў павятовых школах, дзе было меней вучняў, яны дзяліліся на групы і адзін выкладчык выкладаў некалькі прадметаў. Усе 8 гімназій Віленскай адукацыйнай акругі былі свецкія, тады як павятовыя вучэльні ўтрымлівалі манаскія ордэны, і настаўнікамі былі манахі, якія самі часта не мелі ўніверсітэцкай адукациі. Але гэтыя школы давалі добры ўзровень адукациі і каштавалі значна меней, чым свецкія.

Пасля заканчэння павятовай вучэльні пачаў сваю педагогічную кар'еру, стаўшы ў 1812 г. гувернёрам у Дамейкаў. Захавалася працоўная дамова Петрашкевіча з Дамейкамі:

"За навучанне, нагляд і пільнаванне трох маіх племянікаў Адама, Ігната і Казіміра Дамейкаў, штогод, пачынаючы ад Св. Пятра 29 чэрвеня 1812 г., возьмем квартамі заробак у пяцьсот золотых. ... Пан Петрашкевіч з свайго боку абяцае:

1. Ці падчас навучання, ці падчас прагулкі, ці дзе заўгодна, ні на крок не адступіць ад дзяцей, заўсёды будзе каля іх.

2. Якія б навукі не вывучаліся ў школе, васпан Петрашкевіч на занятках дома будзе іх грутоўна тлумачыць і асабліва французскую граматыку.

3. Акрамя мяне ці майго роднага брата ніхто не можа ўзяць дзяцей.

4. Акрамя навук ... даглядаць за здароўем: для гэтага штодня гуляць з імі ... наведваючы памёшлага прачытаць над ім пацеры, бедным хай прызычай-ваюца даваць міласціну.

...
У Шчучыне, 1812 г., 2 чэрвеня, Ігнат Дамейка".

Невядома, як доўга Ануфры працаваў гувернёрам, але ягоныя вучні - маладыя Дамейкі - яго памяталі. Найбольш да маладога настаўніка прызычай-ваюцца Ігнат, з якім Петрашкевіч перапісваўся шмат гадоў.

У 1814 г. Петрашкевіч ужо жыве ў Вільні, але часта прыезджае ў Шчучын пагасцяваць.

З 1815 г. пачынае вучобу ў Віленскім універсітэце.³

Пасля года навучання і інтэнсіўнай самападрыхтоўкі Ануфры здае экзамены на кандыдата філа-

¹ Cwenk Małgorzata. Onufry Pietraszkiewicz. Biografia zesłanca. Lublin, 2006. S. 27-29.

² Куркоўскі Яраслаў. Бернард Сыруць (Сіруць) (1731-1784). Варшава - Ліда, 2009. С. 14., 44.

³ Cwenk Małgorzata. Onufry Pietraszkiewicz. S. 29-32.

софii⁴. Разам з ім гэтую ступень атрымліваюць Ян Чачот і Тамаш Зан. Петрашкевіч хацеў працягваць вучобу ва ўніверсітэце, але кафедра філасофіі аказалася вакантнай, і Ануфры пачаў шукаць працу.

З 1818 г. наш зямляк пачынае працаваць у Радзівілаўскай камісіі. Вышэйшая радзівілаўская камісія (1814 - 1838 гг.)⁵ пасля смерці князя Дамініка займалася вывучэннем архіваў Радзівілаў і прыняцця пасстановы аб канфіскацыі яго ўладанняў.

У 1819 г. Петрашкевіч на некалькі дзён прыязджавае ў Варшаву, каб даведацца, ці можна у Варшаўскім універсітэце атрымаць ступень магістра.

Здаўшы ў жніўні 1819 г. экзамены ў гэтым універсітэце, Петрашкевіч піша заяву з просьбай аб стыпендыі і выязджае ў Шчучын, а потым зноў у Вільню, каб працягнуць працу ў камісіі. У кастрычніку праходзіць ліст, у якім паведамляецца тое, што Петрашкевіч прыняты на вучобу і яму прызначана стыпендыя ў 100 талераў.

Аднак у Варшаве Ануфры вучыцца толькі ў 1820/21 акадэмічны год, а наступны, 1821/22 год, працуе ў школе ў Любліне⁶.

Пры канцы ліпеня 1821 г. Петрашкевіч атрымлівае тытул магістра філасофіі Варшаўскага ўніверсітэта, 24 ліпеня ён ужо ў Шчучыне і, адпачыўшы на радзіме, на пачатку верасня зноў едзе ў Варшаву, каб атрымаць месца настаўніка Люблінскай школы.

У Любліне малады магістр мусіў адпрацаваць варшаўскую стыпендыю. У той час гэта быў невялікі горад, але жыццё ў тут было даражэйшым, чым нават у Варшаве. 20 верасня Петрашкевіч атрымаў першы заробак 166 зл. (ф) 20 гр. і зняў кватэру за 12 дукатаў у цэнтры горада, у ўдавы пані Крэнскай. Яе былы муж, адвакат Крэнскі, зняў сабе жонку з кляштара, дзе яна адбыла пакаранне за блуд.

Гэты факт выклікаў жарты і досціпы:

- Дзе пасяліўся новы настаўнік? - спытаў рэктар школы.

- У Крэнскай, - адказаў нехта.

- А, добрае сабе жытло падабраў!

І гэта далей.

Петрашкевіч гэтак і не змог прызычайцца да новага горада, да галоснага звону касцёлаў, да стану яго вуліц, па якіх немагчыма было нават шпацыраваць (321 вуліцы горада выбрукованы былі толькі 9).

Дорога каштаваў мундзір настаўніка, замест 16 у Варшаве тут прыйшлося заплаціць 24 злотыя.

Першапачаткова было вырашана, што малады настаўнік будзе выкладаць старажытную і сучасную

геаграфію, натуральную гісторыю і лаціну ў першым класе. Але акрамя таго прыйшлося выкладаць каліграфію, старажытную і сучасную геаграфію ў 4 і 5 класе, фізіку ў 2, батаніку ў 5, гісторыю і заалогію з 1-га па 5-ты класы школы.

У цэлым ягоная педагогічнае дзеянасць у Люблюнскай школе ацэнівалася добра, і Ануфры не меў сур'ёзных зауваг.

У рапарце ад 24 чэрвеня 1822 г. "Аб прафесарах і настаўніках Ваяводскай Люблюнскай школы за 1821/22 навучальны год" чытаем: "Здатны, пільны, працавіты настаўнік".

Аднак, чым болей Ануфры жыў у Люблюні, tym больш расла ў ім туга па віленскай атмасферы сяброўскіх сустрэч, сумеснай сяброўскай дзеянасці. У выніку, напісаў заяву на імя рэктара з патрабаваннем узніць заробак ці звольніць яго з пасады і пры канцы ліпеня 1822 г. назадуць пакінуў Люблюн⁷.

З жніўня 1822 г. наш зямляк ізноў у Вільні. З гэтага моманту ён пачынае шчыра працаваць ў Таварыстве філаматаў. Стаяў адным з заснавальнікаў Таварыства філарэтаў, распрацаваў структуру Таварыства прамяністых.

Яшчэ ў 1817 г. Ануфры Петрашкевіч разам з Адамам Міцкевічам, Янам Чачотам, Тамашом Занам быў адным са стваральнікаў тайнага Таварыства філаматаў (у перакладзе з грэчаскай мовы "аматараў ведаў"). У пачатку сваёй дзеянасці філаматы ставілі культурна-асветніцкія мэты, вывучалі культуру беларускага, літоўскага і польскага народаў, пазней была распрацавана праграма палітычнай барацьбы за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне. Петрашкевіч з'яўляўся адным з самых актыўных дзеячаў Таварыства філаматаў. Да 1819 г. ён кіраваў 2-й секцыяй таварыства (навукі фізічныя, матэматычныя і медыцынскія), у ліпені-кастрычніку 1819 г. выконваў абавязкі намесніка, з 1819 г. да 2.10.1820 г. - сакратара філаматаў, апекаваў касу (26.6.1818 - 21.10.1820), бібліятэку (да 5.10.1820), архіў таварыства, арганізоўваў многія святочныя ўрачыстасці і цырымоніі, якім філаматы надавалі вялікое значэнне. У 1820 г. распрацаваў структуру Таварыства сяброў карыснай забавы ("промяністых") - легальнае патрыятычнае арганізацыі студэнтаў Віленскага ўніверсітэта, якой кіравалі філаматы. У сакавіку 1823 г. Петрашкевіч паставіў перад таварыствам пытанне аб утварэнні яшчэ адной арганізацыі - Патрыятычнага звяза, накіраванага супраць рускага царызму. Разам з Міхаілам Рукевічам на Лідчыне, у Шчучыне Петрашкевіч пачаў ствараць мясцовую тайную арганізацыю⁸.

⁴ Кандыдат універсітэта - першая акадэмічнае ступень. Яна (не варта блытаць з сучаснай навуковай ступенню кандыдата навук) прысвойвалася асобам, якія закончылі з выдатнымі адзнакамі курс універсітэта. Ступень кандыдата ўніверсітэта пры паступленні на дзяржаўную службу давала права на чын 10-га класа - калежскі сакратар, што адпавядала армейскаму званню штабс-капітана.

⁵ Радзівілаўская камісія (маса), сфарміраваная загадам Аляксандра I ад 6 красавіка 1815 г., павінна была вырашыць пытанне з пазыкамі, якія засталіся пасля смерці князя Дамініка Радзівіла.

⁶ Cwenk Małgorzata. Onufry Pietraszkiewicz. S. 33-38.

⁷ Там жа. S. 67-92.

⁸ Кашэта А.В. Петрашкевіх Ануфрый // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Шчучынскага раёна. Мінск, 2001.

У той час Ануфры Петрашкевіч шмат пісаў. У сваёй паэтычнай творчасці таго часу Петрашкевіч свядома выкарыстоўваў матывы і вобразы вуснай паэзіі беларускага народа, яго звычаі і вераванні. Кастусь Цвірка лічыць паэта адным з першаадкрывальнікаў беларускага фальклору. Ужо ў першых вершах "Вёска", "Беспадстаўная скарга", "Роздум ля развалін замка Гедзіміна", якія былі надрукованы ў "Віленскім штотыднёвіку" за 1817 год, адчуvalася ўлюбёнасць аўтара ў свой край, яго народную творчасць і гісторыю⁹.

Надышоў 1823 г., а з ім і віленскі неспакой - следства, арышты. Калі ў кастрычніку 1823 г. началося следства па справе філаматаў, Ануфры Петрашкевіч перадаў брату Міхалу (1826-1830) на захаванне архіў філаматаў з пратаколамі паседжанняў, вялікім лістападненнем філаматаў (1819-1823 гг., каля тысячи лістоў), трактаты, паэтычныя творы.

Арышту па справе філаматаў ён пазбег, але ў лістападзе 1824 г. быў высланы з Вільні ў Санкт-Пецярбург, куды выехаў 9 лістапада 1824 г.

Шмат хто з філаматаў знайшоў прытулак у Пецярбургу, але для Петрашкевіча гэты горад стаў толькі кароткім прыпынкам па дарозе ў ссылку. Наш зямляк прасіў месца навуковага супрацоўніка ў Маскоўскім універсітэце ці настаўніка ў Рышэльеўскім ліцэі. Просыбка была задаволена, і жніўні 1825 г. ён пасяліўся ў Москве ў пакоі пры вучэльні (адрас: Універсітэт, 4 паверх, № 15) і быў прыняты на пасаду ад'юнкта для працы ў бібліятэцы.

"Пераношу кніжкі і раскладваю іх паводле каталогу, шмат пылу ... але не могу наракаць на цяжкасць працы, бо ... я спатыкаючы надпісы "Bibliotheca Radziviliana Niesviensis" ... з дзіўнай радасцю вітаю сваіх землякоў ... ", - пісаў Ануфры Петрашкевіч.

Праца пакідала месца для вольнага часу, і ён часта сустракаўся з сябрамі, у тым ліку і з Міцкевічамі, і дапамагаў Зану ладзіць бібліятэку ў Арэнбургу.

Ануфры думаў, што ў гэтым горадзе давядзенца правесці ўсё жыццё і таму пачаў шукаць працу з больш высокім заробкам. З верасня 1826 г. Петрашкевіч стаў падінспектарам над вучнямі, якія вучыліся за гроши скарбу. З лістапада 1827 г. Петрашкевіч прыняты ў Маскоўскі педагогічны інстытут з заробкам ў 350 руб. Тады ж першы раз сур'ёзна захварэў. Медык Фердынанд Навіцкі сказаў яму: "Твой фізічны стан вызначаеца тваім маральнym становам". Зразумела, што ссылка на чужыне маральны стан не паляпшала.

Побыт у Москве паклаў пачатак супрацы з віленскім букіністам Фрыдэрыкам Морыцам. Букініст прысылаў яму кнігі для продажу ў Москве: Вальтера Скота, Купера і інш.

З красавіка па чэрвень 1828 г. Ануфры Петрашкевіч на працягу невялікага часу меў адпачынак на радзіме. Пабачыў маці, наведаў Шчучын, адведаў

Дамейкаў у Мядзведцы і ў Заполлі пад Лідай. У лісце да сястры Тэрэзы пісаў: "Мой побыт на радзіме больш падобны на сон. Але прыходзіць хвіліна прабуджэння, і ўжо хутка трэба будзе зноў быць пахаваным на поўначы. Сёння выязджаю ў Бальценікі ... там думаю па быць адзін дзень. З Бальценікаў падedu на Наваградчыну, Асташына не абміну...".

Вярнуўшыся ў Москву, пісаў адтуль: "Прашу сябе ўявіць, як я снью па Москве, пагружсаны у свае думкі, штотыдзень выходжу на 10 вёрст за горад, каб падыхаць паветрам ... на паштовым тракце, які вядзе ў Літву". Але па гасцінцы ў Літву ехалі іншыя, а яму заставалася толькі туга¹⁰.

У Москве Петрашкевіч ліставаўся з былимі філаматамі, якіх пакаранне раскідала па ўсёй Расійскай імперыі. З Адэсы пісалі Адам Міцкевіч, Францішак Малеўскі, Юзаф Яжоўскі, з Пецярбурга - Тэадор Лазінскі, з Уфы - Ян Чачот, з Арэнбурга - Тамаш Зан, з Беларусі - Ігнат Дамейка, Станіслаў Казакевіч, Антоні Адынец. У Москве Петрашкевіч працягваў выконваць абавязкі добрахвотнага архівіста Таварыства філаматаў. У 1826 г. ён дапамог Адаму Міцкевічу выдаць напісаны ў Адэсе і Крыме "Санеты", меў намер выдаць томік паэзіі Яна Чачота і Тамаша Зана¹¹.

Пры канцы 1830 г. у Москве здарылася эпідэмія халеры.

Паўстанне 1830 г. узбудзіла сярод ссыльных патрыятызм. На пачатку 1831 г. у Москве стварыліся два асяродкі: звяз Сунгурава і група студэнтаў і афіцэраў. Арганізацыя Сунгурава налічвала 9 чалавек, з якіх 7 былі звязаны з універсітэтам.

Заснавальнік Мікалай Сунгураў, шляхціц, выпускнік Маскоўскага ўніверсітета. Як ні дзіўна, сябры яго звязу пачалі рыхтаваць у Москве пераварот, бо мелі надзею на падтрымку Літоўскага корпуса, які ў той час дыслакаваўся ў Москве. Петрашкевіч ведаў настроі землякоў, але да канца не вядома, у якой ступені ён прымаў удзел у звязе Сунгурава.

Улады даведаліся пра планы паўстанцаў. 19 чэрвеня наш зямляк быў арыштаваны. На ягонай кватэры зрабілі ператрус і сярод папер ссыльнага, знойшлі некалькі ананімных вершаў "антрасійскага" зместу. Гэтага хапіла, каб ваенны суд 17 лістапада 1831 г. прыгаварыў Ануфрыя Петрашкевіча да смяротнага пакарання (верагодна, гэта лічылася тым жа, што і пакаранне смерцю, але ў Сібіры былі патрэбны людзі). Потым вырак змянілі і адправілі на пасяленне ў Сібір з пазбаўленнем шляхецкага звання. Разам з іншымі ссыльнымі яму прыйшлося праціці пешшу 3,5 тысячи кіламетраў да месца пасялення.

4 ліпеня 1832 г. Ануфры Петрашкевіч быў у Табольску. Тут ён жыў ажно да 1860 г. - да хвіліны, калі атрымаў дазвол вярнуцца дахаты.

Першапачаткова, пасля жахаў расейскай дарогі ў тысячу вёрст, у Табольску Ануфрыя ахапіла апатыя

⁹ Гл: Станкевіч С. Беларускія элементы ў польскай рамантычнай паэзіі: III. Ян Чачот. IV. Ануфры Петрашкевіч і Тэадор Лазінскі // Спадчына. 1999. № 1. С. 79 - 135.

¹⁰ Cwenk Małgorzata. Onufry Pietraszkiewicz. S. 42., 117-128.

¹¹ Кашэта А.В. Петрашкевіч Ануфрый. С.

аднак побыт у гэтым горадзе не стаў часам роспачы. Вера дазволіла ператрываць самыя цяжкія хвіліны.

Пра яго шляхетнасць і моц характару пісала ў сваіх успамінах ад 2 чэрвеня 1839 г., заручоная з ім Ева Фялінская, маці Зыгмунта Шчэнснага, пазнейшага варшаўскага арцыбіскупа:

"... была сведкам, як Петрашкевіч, не маючи грошай, бо жыў выключна з сваёй працы, заціснуты цяжкасцямі жыцця, умеў аднак быць карысным людзям: парадай, паводзінамі, асабістымі паслугамі, і нарэшце, проста торбай прадуктаў. Жывая шляхетнасць, абмежаванне ўласных патрэб і гатоўнасць дапамагчы былі ягонымі адметнымі рысамі"

Гады жыцця ў цяжкім клімаце Сібіры прычыніліся да артыту - хваробы, на якую ён пакутаваў. З 1839 г., пачалі ўзмакніца і розуматычныя болі.

Каб мець сталы даход, акрамя тых невялікіх грошай якія плаціла дзяржава, з каstryчніка 1832 г. Петрашкевіч пачаў даваць прыватныя ўрокі французскай мовы сыну і дачцэ рускага генерала. Але ў 1839 годзе яму забаранілі выкладанне.

Ануфры імкнуўся стварыць бібліятэку для ссыльных і падтрымліваў сувязь з сваім сябрам Міцкевічам, які тады жыў у Парыжы. Міцкевіч пісаў Іgnatу Дамейку: *"Петрашкевіч у Табольску - гэта бібліятэкар, ён пульна збірае нашы кнігі і брашуры".*

У чэрвені 1833 г. нейкім Iванам Высоцкім улады былі праінфармаваны пра падрыхтоўку паўстання сярод ссыльных палякаў. Мэтай паўстання, як быццам, было заняцце Тары, Омска і Іркуцка, пасля чаго паўстанцы рушылі б у Азію¹².

Петрашкевіч павінен быў ведаць пра гэтыя планы. Але ці ўдзельнічаў ён у падрыхтоўцы паўстання - невядома. Царская чыноўнікі ў Сібіры самі не жадалі розгаласу гэтай справы, бо баяліся, што іх адвінавацца ў адсутнасці пульнасці, і таму Петрашкевіч пазбег пакарання.

Жыццё яго ішло сваім нармальным ходам: хрэсьбіны, шлюбы, пахаванні - у натуральны спосаб адмяralі час. Быў адным з ініцыятараў пабудовы касцёла ў Табольску, для якога ў 1846 г. удалося купіць дрэва.

Далей справы рухаліся хутка: у жніўні 1847 г. касцёл быў вымураваны і накрыты бляхай. 10 лютага 1848 г. высвечаны, і адбылася першая імша. Ссыльныя прасілі ў магілёўскага¹³ арцыбіскупа прыслаць ксяндза на-сталу.

8 верасня 1856 г. у Табольск прывезлі царскі маніфест, які рабіў вольнымі ўсіх сасланых з 1825 г. і вяртаў усе тытулы і прывілеі. Неабходная ссыльным Табольская бібліятэка, з кнігамі на польскай і французскай мовах, знаходзілася пад апекай Ануфрыя Петрашкевіча. Кнігі для выгнаннікаў дасылалі практична ўсе сябры і родныя. Найбольш папулярнымі былі романы Ігната Крашэўскага. Вялікай цікавасцю карысталіся кнігі па гісторыі Міхала Балінскага і вершы

Ануфры Петрашкевіч каля 1863 г.

Міцкевіча.

Аднак, пасля 35 гадоў выгнання табольскі бібліятэкар вяртаўся ў Вільню.

Пры канцы чэрвеня 1860 г. Петрашкевіч пакінуў Табольск і прыехаў у Вільню ў канцы ліпеня. Маці і два браты - Ігнат і Міхал - ужо памерлі. Ануфры пісаў пра чужую для яго Вільню: *"Усё тут змянілася, новае пакаленне мне чужое, блізкія майму сэрцу ці спяць у магілах ці ў эміграцыі".*

Стары ссыльны пасяліўся ў дому брата Юзафа. На некалькі дзён выязджаў на вёску да родных. Апошнія гады жыцця пасвяціў упарядкованню матэрыялаў архіва філаматаў, які захаваўся, дзякуючы яго старанням. Архіў захоўваўся на вёсцы ў брата Міхала, і Ануфры забраў яго да сябе ў Вільню. Шмат працаўаў з гэтым паперамі, але пад канец 1862 г. яго здароўе моцна пахіснулася.

У апошні год свайго жыцця пісаў Ігнату Дамейку:

"Толькі што сярод сяброў апошні раз вячэраў у Заполі ... а ўжо ў палове чэрвеня 1831 г. сядзеў у сакрэтным пакой жандарскіх кашараў, а ў лютым

¹² Cwenk Malgorzata. Onufry Pietraszkiewicz. S. 42., с. 129-166.

¹³ Усе каталіцкія парафіі ўласна Расіі, ад Пецярбурга да Уладзівастока, падпарадкоўваліся магілёўскаму арцыбіскупу. Магілёўская арцыдыяцэзія па плошчы была самай вялікай каталіцкай дыяцэзіяй у свеце.

1832 г. у поўкажушку, з воркам за плячамі вандраваў у Сібір на пасяленне. 4 ліпеня прыбыў у Табольск. Тут прокурор аў'явіў, што па загадзе генерал-губернатара Вільямава мяне пакідаюць у Табольску.

Тут сустрэў некалькі землякоў і графа Машынскага з Валыні, якія патрапілі сюды па справе 14 снежня. Іх вызвалі ў 1834 г., і яны пакінулі мne французскія кніжкі, а польскія перадалі касцёлу, якога яшчэ не было ў Табольску. Падалі просьбу дазволіць пабудаваць касцёл і ў 1848 г. атрымалі дазвол на малы драўляны касцёл і дом для ксендза, які прыязджаў з Томска

Першыя гады сродкі, каб жыць атрымліваў, даючы ўрокі па 50 грошаў за гадзіну. Потым палітычным ссыльным забаранілі даваць урокі і на ўтрыманне прызначылі для кожнага 200 рублёў асігнацыямі. Прыйшоў 1841 г. ... - некаторыя з ссыльных атрымалі дазвол вярнуцца дахаты, а мне дазволілі пастуپіць на службу. Таму мусіў па 12 гадзін у дзень працаваць у бюро, 14 гадоў працаваў канцылярыстам. Зарабляў 900 рублёў у год асігнацыямі. Даслужыўся да губернскага сакратара і ў чэрвені 1860 г. развітаўся на службай. Як узнагароду атрымаў гадавую пенсію 42 руб. 45 кап. серабром

Апошні год жыцця Петрашкевіч хварэў. Пагаршэнне стану наступіла ў снежні 1862 г. Памёр 25 лістапада 1863 г.¹⁴

Леанід Лаўрээн.

З творчасці А. Петрашкевіча

РОЗДУМ КАЛЯ РУІНАЎ ЗАМКА ГЕДЗІМІНАВАГА

Упала цёмная заслона
Начы на ціхія разлогі,
Пасе на пространі замглёнай
Чароды зор пастух двухрогі.

Траву прывялую наўкола
Расяны ажыўляе холад.

Застылі дрэвы - нібы вежы
Вяршыні ўзнеслі да вышыніяў,
Разносіць лёгкі ветрык свежы
Пах жыта, флёксай ды вяргініяў.

А ўнізе Вілія бруіцца,
Паміж кустамі серабрыцца.

Я на гару, што ў змроку тоне,
Іду, задуманы, паволі.
Даўней, да слайнае Пагоні,
Што бараніла ад няволі,

Ліцвін вось тут любой парою
Ваўкоў ды тураў клаў стралою.

Калі ж сюды чужынец хцівы
Хадзіць пачаў з крылавым мечам,
І бой кіпей штораз жахлівы,
Звінела тут за сечай сеча,

Тады між дрэў да хмараў самых
І вырас гэты думны замак.

Плылі стагоддзі. Пад гарою
Сталіца велічна ўсталала.
Пры замку тым ліцвін са зброяй
Стаяў, выглядаваў з-пад забрала.

Ішлі чужынцы. Безліч легла
Галоў іх перад гэтай цэглай.

Гербы, высокія штандары
Ды зброя замак аздаблялі.
Калі ж здалёк цяжкія хмары
Плылі, бой новы прадвяшчалі,

Зной ажывалі сцэны тыя,
Блішчалі там шчыты стальныя.

Цяпер пад месяцам бязмоўным
Тут здань хіба ў кустоўі ходзіць,
І крык савы, адчаю поўны,
Жах на цябе і сум наводзіць.

Жывой душы між дзіўных ценяў
Тут не сустрэнеш - запусценне.

Як час усё наўкол мяняе!
Раку высушвае паволі,
Узгоркі страшныя раўняе,
Ператварае ў багну поле.

Часы прайшлі, і ўжо ў руінах
І грозны замак Гедыміна.

Каліс ваяк крыжацкіх стругі
Тут хвалі пенілі рачныя.
Край бачыў ворага кальчугі,
Яго гарматы агнявыя.

На крэпасць смерчам невядомым
Ляцеў агонь нястрымны з громам.

І пачынаўся бой няроўны.
Бясстрашна біліся ліцвіны.
Але агонь з бартоў раптоўны
Змятаў іх мужныя дружыны.

Пасля чужак нелітасцівы
Край пляжыў, нішчыў вёскі, нівы.

¹⁴ Cwenk Małgorzata. Onufry Pietraszkiewicz. S. 42., c. 166-191.

Ды той разбой, разгул, пажары,
Руйны вёсак, попел хатаў.
Па ўсім распальвалі амбары
Святую помсту, гнеў сармату.

І прысягалі сёлы - з краю
Гнаць крыжакоў, знішчаць іх зграю.

Ваstryў наш люд употай зброю
І, перакрыўши плынь рачную,
Кідаўся трушчиць грамадою
Крыжацкіх стругаў немач злую.

У ход ішлі ў святым памкненні
Сякера, доўбня і паленне.

А потым меч лізвіна грозны
З яго палёў, з усёй краіны,
Гнаў аж пад полюс той марозны
Чужынцаў хіжыя дружыны -

Каб зноў ісці араць у поле,
Сваю шукаць у працы долю.

Прабеглі так вякі, як хвілі,
Ды люд, ад чужака свабодны,
Уладзе ўласнай, зброяй сіле
Дарма даверыў край свой родны.

Ён ад нягод, ад звад гняўлівых
Здабычай стаў суседзяў хцівых.

Лёг пад мяжу ліхой навалы
Вялікі мужны род славянаў.
Ды хоць па краі заняпалым
У кожным сэрцы ные рана,

Не згасне вера: продкаў слава
Нашчадкам будзе зязьць яскрава.

Ужо не ўбачыш тут нідзе ты
І следу гмахаў Ягелона.
Так час сатрэ мой замак гэты,
Схавае ўсё ў зямное лона,

Ды толькі сцерці немагчыма
Любові да цябе, Радзіма.

1817 г.

Пераклад з польскай мовы Кастуся Цвіркі.

Іншыя лідскія філаматы

Паўстанец 1863 г. і аўтар цікавейшых лідскіх успамінаў XIX ст. Мірон Браніслаў Нарбут пісаў: "Помню, як нейкі час у Лідскім павеце жыў Тамаш Зан - заснавальнік Таварыства прамяністых, якое абыядноўвала выдатных лідзян: Ксаверыя Турскага, Ваўжынца Путкамера (мужа апяванай Міцкевічам Марылі), Тэадора Нарбута, Аляксандра Карловіча, Алаіза Бародзіча і інш" ¹.

Біографіі двух вядомых лідскіх філаматаў друкуюцца ў гэтым нумары "Летапісца", пра Ваўжынца Путкамера, Тэадора Нарбута і Аляксандра Карловіча я пісаў раней², а ў гэты артыкуле паспрабую трохі расказаць пра тых нашых землякоў, пра якіх практычна ніхто не пісаў, і таму вядома пра іх няшмат.

Ксаверы Турскі. У спіску асоб, што належалі да Таварыства філарэтаў, які ў 13 траўня 1824 г. склала расейскай следчая камісія, пададзена, што Ксаверы Турскі мае 22 гады ўзросту і валодае маёнткам ў Лідскім павеце³. Адсюль бачна, што нарадзіўся ён ў 1802 ці 1801 г.

З 1782 па 1870 г. Турскія на Лідчыне валодалі маёнткам Парадунь з вёскамі Сушышкі, Навасады, Мелявічы - 1460 дзесяцін, 104 дымы⁴.

Філамат Ксавер Турскі уваходзіў у секцыю фізікаў і матэматыкаў⁵ (członek grona Rozowego - fizycznego)⁶. Відочна, Ксавер быў студэнтам Віленскага ўніверсітэта. Пасля пачатку следства па справе тайных таварыстваў 15(27) лістапада 1823 г. разам з 13 іншымі

¹ Narbut Mirona Bronislaw. Lida i powiat Lidzki z przed stu laty // Ziemia Lidzka. 1997. № 26-27.

² Гл: Лаўрэш Леанід. Род Путкамераў // Асоба і час. Беларускі біяграфічны альманах. Вып. 5. 2013. С. 302-313.; Лаўрэш Леанід. Тодар Нарбут - папулярызатар найноўшых дасягненняў прыродазнаўства // Лідскі Летапісец. 2014. №4 (68). С. 12-13.; Лаўрэш Леанід. Ян Карловіч // Лідскі Летапісец. 2016. № 3 (75). С. 11-13.

³ К истории тайных обществ и кружков среди литовско-польской молодёжи в 1819 - 1823 гг. Варшава, 1898. С. 86.

⁴ Malewski Czeslaw. Rodziny szlacheckie na Litwie w XIX wieku Powiaty lidzki, oszmianski i wilenski. Warszawa, 2016. S. 209.

⁵ Таварыства філарэтаў складалася з чатырох секцый - фізікаў і матэматыкаў, юрыстаў, літаратаў, медыкаў. Секцыі дзяліліся на гурткі, якія мелі назвы колераў вясёлкі. Сходы секций праходзілі двойчы ў месяц.

⁶ Korespondency Filomatow 1815-1823. T. 4. Krakow, 1913. S. 272.

студэнтамі быў арыштаваны і пасаджаны ў кляштар дамініканаў⁷. 2(14) снежня 1823 г. ініцыятар працэсу супраць студэнтаў, папячыцель Віленскай вучэбнай акругі М. М. Навасільца⁸ паведамляе цэсарэвічу (брату цара) Канстанціну ў Варшаву пра адшуканне і арышт сярод іншых і Турскага⁹. 19(31) снежня брат Ксаверыя - Аляксандр Турскі просіць выпусціць яго з турмы і атрымлівае адмову ад самога Навасільца¹⁰. Пры канцы красавіка 1824 г. адбылася вочная стаўка паміж Адамам Міцкевічам і Ксаверам Турскім¹¹.

Пад суд было аддадзена 108 удзельнікаў студэнціх арганізацый - гэта быў найбуйнейшы палітычны працэс у Еўропе таго часу. Дваццаць чалавек увосені 1824 г. былі асуджана да турэмных тэрмінаў з наступнай высылкай (Тамаш Зан, Адам Сузін, Ян Чачот і інш.) ці высланыя ўглыб Рәсей (Адам Міцкевіч, Ануфры Петрашкевіч, Восіп Кавалеўскі і інш.).

Здаецца, Ксаверы Турскі не быў моцна пакараны. Наступны раз мы сустрэцаем яго сярод удзельнікаў паўстання 1831 г. Разам з часткай войска паўстанцаў ён быў інтэрнаваны ў Пруссіі, пасля чаго маёнтак Парадунь канфіскуюць улады. Але праз нейкі час былога філамата памілавалі і вярнулі маёmacь¹².

У 1844 г. маёнтак Парадунь належыў Ксаверу Турскаму, сыну Яна і ягонай жонцы Эмілій з Юндзілаў¹³. Ксаверы і Эмілія мелі сына Яна і ўнука, таксама Ксаверыя. Падчас паўстання 1863 г. Ксаверы-унук з'яўляўся студэнтам Пецярбургскага ўніверсітэта і ва ўзросце 20 гадоў уступіў у аддзел Людвіка Нарбута на Лідчыне. Пасля задушэння паўстання быў высланы ў Сібір¹⁴.

А дзед Ксаверы Турскі да паўстання працягваў гаспадарыць у маёнтку Парадунь Лідскага павета. Паўстанцы ўзялі ў яго маёнтку каня, харчовыя запасы, разам з імі пайшоў ваяваць аканом маёнтка. Расейскімі ўладамі Турскі быў западозраны ў дапамозе паўстанцам, яго маёmacь, на падставе распараджэння віленскага губернатара ад 27.06.1863 г. і пастановы Вілен-

скага губернскага праўлення ад 23.07.1863 г., падлягала сектвестру¹⁵. Як я ўжо пісаў вышэй, свой маёнтак Турскія страцілі ў 1870 г.

Вось і ўсё, што мне ўдалося знайсці пра гэтага чалавека.

Пра Алаіза Бародзіча нічога знайсці не ўдалося, гэтае імя не ўзгадваецца ні ў адной з грунтоўных прац пра справе віленскіх таемных таварыстваў.

Кніга "К истории тайных обществ и кружков среди литовско-польской молодёжи в 1819 - 1823 гг." узгадвае лідзяніна: "Мікалай Радкевіч, 27 гадоў, з Лідскага павета, ніякай маёmacі не мае"¹⁶. Але прозвішча гэтага чалавека не сустрэцаецца больш ні

Mihail Rukavich

ў якіх працах пра філаматаў, і таму можна выказаць здагадку, што размова ідзе пра філамата Міхала Рукевіча, які разам з Ануфрыем Петрашкевічам у 1821 - 23 гг. ствараў Звяз грамадзян у Шчучыне¹⁷. Міхал Рукевіч нарадзіўся каля Беластока.

Леанід Лаўрэні.

⁷ Borowczyk Jerzy. Rekonstrukcja procesu filomatow i filaretow 1823-1824: historia sledztwa przeciw uczestnikom konspiracji studenckich i młodzieżowych w Wilnie oraz w Wilenskim Okręgu Naukowym. Poznań, 2003. S. 324.

⁸ Руск. Новосильцов Николай Николаевич (1761 - 1836).

⁹ Borowczyk Jerzy. Rekonstrukcja procesu filomatow i filaretow 1823-1824: historia sledztwa przeciw uczestnikom konspiracji studenckich i młodzieżowych w Wilnie oraz w Wilenskim Okręgu Naukowym. S. 356.

¹⁰ Там жа. S. 379.

¹¹ Там жа. S. 689.

¹² Беларуссия в эпоху феодализма. Т. 4., Мінск, 1979. С. 121-122.

¹³ Malewski Czesław. Rodziny szlacheckie na Litwie w XIX wieku. Powiaty lidzki, oszmianski i wilenski. Warszawa, 2016. S. 209.

¹⁴ Malewski Czesław. Rodziny szlacheckie na Litwie w XIX wieku. Powiaty lidzki Warszawa, 2005. S. 53.

¹⁵ Матвейчык Д.Ч. Удзельнікі паўстання 1863-1864 гадоў біяграфічны слоўнік. 2016. С. 575.

¹⁶ К истории тайных обществ и кружков среди литовско-польской молодёжи в 1819 - 1823 гг. Варшава, 1898. С. 89.

¹⁷ Borowczyk Jerzy. Rekonstrukcja procesu filomatow i filaretow 1823-1824: historia sledztwa przeciw uczestnikom konspiracji studenckich i młodzieżowych w Wilnie oraz w Wilenskim Okręgu Naukowym. Poznań, 2003. S. 768.

Яраслаў Куркоўскі

Піяры ў Воранаве і Лідзе (1735 - 1845)

Гісторыя піярскіх калегій у Воранаве (Веранове) і Лідзе - добры прыклад цяжкіх лёсаў малых рэлігійных і асветных асяродкаў, адкрытых на абшары беднай Літоўскай піярскай правінцыі.

Падаецца, што ў літоўскіх варунках поспех фундацыі залежаў у значна большай ступені, чым у Кароне ад заангажаванасці, матэрыяльнага статусу і значэння роду, які падтрымліваў піяраў. У выпадку Воранава, Ліды, як раней таксама і Шчучына ролю фундатараў і дабрачынцаў адыгралі Сцыпіёны дэ Кампа, якія сталі тым самым на Літве пратэктарамі ордэна на ўзроўні, параўнальным з Любамірскім у Кароне. Варта дадаць, што апека Сципіёнаў не абмежавалася толькі перыядам заснавання. Так, напрыклад, да канца існавання калегіума ў Шчучыне знаходзім сляды зычлівасці таго роду для тамтэйшых піяраў: напрыклад, пра здароўе вучняў клапаціўся надворны лекар “Я. в. стараставай Сципіёнаў”, у 1821 годзе адзін з канвіктараў утрымліваўся за сродкі Сципіёнаў¹. Сципіёны на грунце сваёй “устаўной бытнасці” сачылі таксама за адпаведным узроўнем навучання ў шчучынскай школе. Прадстаўнікі гэтага роду італьянскага паходжання, якія аселі ў Рэчы Паспалітай у часы каралевы Боны, не абмяжоўлі свою пратэкцыю толькі піярскім цэнтрамі праз іх фундаванымі, ці размешчанымі ва ўласных землях. Так, напрыклад, у 1742 годзе Тарэза з Глябіцкіх Сципіён, кашталянава Смаленская, вельмі заангажавалася на баку віленскіх піяраў у іхняй спрэчцы з Віленскай Акадэміяй за выключнае права на навучанне - адзін з выракаў (пяты) асэкарскага суда ў той справе прыгаварыў яе нават да выгнання і пазбаўленне гонару з нагоды падбухторвання піяраў да супраціву². Трэба дапоўніць, што ў нейкай ступені тая віленская справа была звязана таксама з лёсам воранаўскай фундацыі. Падаецца, што гэта якраз у выніку паспях-

вых дзеянняў езуітаў, скіраваных супраць адкрыцця новых школ у Вільні і ў непасрэдным суседстве з ёю, паўплывала на рашэнне, і Сципіёны перавялі піяраў з Воранава ў Ліду. Факт пераносу, існаваўшага ўжо звыш 20 гадоў піярскага кляштара ёсьць прычынай, што гісторыі абодвух гэтых цэнтраў мелі выключныя харектары і складаюць сёня цікавую тэму для сучаснага даследчыка.

Нажаль, да нашага часу дайшло адносна няшмат пісьмовых крыніц, якія датычылі піярскіх калегій у Воранаве і Лідзе. Нельга, канешне, выключыць, што нейкія істотныя матэрыялы хаваюць яшчэ літоўскія архівы і бібліятэкі. Трэба, аднак, сказаць, што ўжо ў XIX стагоддзі захаванасць кляштарнага архіва была дрэнная. Як вядома, ордэнскія прадпісанні абавязвалі піяраў для вядзення ў паасобных калегіях розных кніг. Для даследчыка гісторыі калегій асаблівую вартасць звычайна мае гісторыя Дому, дзе мы знайходзім не толькі шматлікі факты з кляштарнага жыцця, але таксама і правінцыі, ордэна і, нават, краёвия палітычныя здарэнні, якія запісваў законнік (манах), прызначаны рэктарам Дома. Такой “Гісторыі” Лідскага асяродка няма, была згубленая ўжо, зрешты, у I палове XIX ст. Апошні перад ліквідацыяй кляштара лідскі рэктар Ёзафат Вайшвіла ўспамінаў пра гэта наступнае: “Быў нават зверху прызначаны гісторык, абавязкам якога было пісаць “Гісторыю Дома”, але я такой не знайшоў: можа нехта пазычыў для скрыстання з яе; і пераходзячы з рук у руки недзе ўгразла і не вярнулася туды, адкуль выйшла”³. У воранаўскі перыяд “Гісторыю Дома” пісалі 7 манахаў, у лідскі перыяд - 23⁴. Былі гэта, як правіла, настаўнікі старэйшых класаў, якія выконвалі таксама адпаведныя фінансавыя функцыі ў кляштары (г. зв. *rationalista, depositarius* або *expensor*). Сярод іхняга кола знайходзім шмат раней-

¹ Пар. рапарты пра стан шчучынскай школы за 1803 і 1821 г., якія знайходзяцца ў матэрыялах Людвіка Хмая, rkps Arch. PAN III-76 nr 58, k. 30, 149. Не трэба бlyтаць канвіктараў, якія ўтрымліваліся Сципіёнамі, з канвіктарамі з запісу Храптовічаў (ад 1805 г.). У 1801 г. Кароль Літавор Храптовіч, стараста гарадзенскі, прызначыў 2 000 зл на ўтрыманне і адукацию 10 вучняў у школе ў Гародні. У 1805 г. гэты фундуш перанесены ў Шчучын. Выбар вучняў быў даручаны ў той час сям'і Барэцкіх. Пар. Spis uczniow w Grodzieńskiej gubierni, Poznań 1885, s. 20. Сборник материалов для истории просвещения в России. Т. 2. Учебные заведения в западных губерниях 1802-1804, С. Петербург 1897, с. 610-611.

² W. Szulc, Spory Akademii Wilenskiej z pijarami o wylaczne prawo na szkoly 1723 - 1753, “Ateneum Wilenskie” 1939, z. 1, s. 133.

³ Wspomnienie Domku Piętarow Lidzkich. Napisal Ks. Jozafat Wojszwillo Ostatni Rektor Piętarow Lidzkich, rkps B. Ossolinskich 3667/III mf BN 8804, s. 51 [далей цытаванне Ё. Вайшвілы]. За зворт увагі на гэты рукапіс дзякую праф. Тадэвушу Бянькоўскаму.

⁴ Апрацавана на падставе рукапісу Ё. Вайшвілы. B. Ossol. 3667/III (mf BN 8804), s. 167-192.

Вераноў: 1742/43 - Кароль Седлікоўскі, 1744/45 - Алексы Палашэўскі, 1745/46 - Ігнацы Сабаньскі, 1746/47 - Яцак Залескі, 1747/48 - Гіпаліт Жагліцкі, 1752-1756 - Антоні Астроўскі, 1757/58 - Аляксандэр Хлявінскі.

Ліда: 1756/57 - Юзаф Віславух, 1757/58 - Дамінік Грабоўскі, 1758/59 - Людвік Любаньскі, 1759/60 - Пётр Вярхоўскі, 1760/61 - Мікалай Тупальскі, 1761-1766 - Аляксандэр Вольмер, 1766/67 - Ян Яцуніч, 1768/69 - Марцін Бразіцкі (Бжазіцкі), 1769/70 - Ян Пажэрскі, 1771/72 - Антоні Мікуцкі, 1772/73 - Андрэй Свіршчэўскі, 1773/74 - Міхал Харкевіч, 1774-1776 -

шых ці пазнейших рэктараў ці віца-рэктараў калегіюма, як напрыклад, Гіпаліта Жагліцкага, Антонія Астроўскага, Аляксандра Волмера, Ваўрынца Адамовіча, Дыянізія Гурыновіча⁵. Ужо гэты пералік прозвіщаў людзей вельмі важных, як вядома, у справах калегіі у Воранаве і Лідзе сведчыць пра тое, што функцыя гісторыка Дому ўспрымалася з усёй павагай, і яна складала адну з прыступак кар'еры ў рамках паасобных піярскіх асяродкаў. Характэрным з'яўляецца таксама, што на пачатку XIX ст., разам з аслабленнем дысцыпліны ўнутры Лідскага калегіума, матэрыяльнымі цяжкасцямі і клопатамі, звязанымі з раскватараўннем войскаў у кляштарных будынках знікла функцыя гісторыка Дому. Апошнім, запісаным у пераліку “асобаў згуртавання”, манахам, які выконваў тыя функцыі ёсць Аўгустын Вяроцкі, які пісаў гісторыю Дому ў 1803/04 школьнім годзе. Таму нічога дзіўнага, што ў такіх умовах книга, якая праўдападобна не вялася з таго часу, загінула, і ў 1835 г. Вайшвіла не мог яе ўжо знайсці.

Асабліва мала дакументаў датычыць воранаўскага перыяду. Існаванне піярскага асяродка ў Воранаве было забыта ўжо ў першай палове XIX ст. Калі названы раней рэктар Вайшвіла ўспамінаў у 1840 годзе пра воранаўскіх піяраў “слыннаму ў таттэйшых ваколіцах суседу графу Ваўрынцу Путкамеру”, той нязмерна здзівіўся. Адзіны след бытнасці піяраў у tym мястэчку ўяўляў у той час алтар Св. Юзафа Каласанта га ў воранаўскім касцёле НПМ Ласкавай⁶. Сярод багатай дакumentaцii дзейнасці школы, спіс якой завярае рапарт з 1804 г. (кніга для запісу вучняў, пратаколы генеральных візітацый, кніга ўказанняў візітатарап, рапартаў у Галоўную школу, кніга месячных рапартаў ад дырэктараў, кніга экзаменацыйных запісаў, штодзённы вopis спецыяльных здарэнняў і выпадкаў, гісторыя дамовых абрадаў⁷ да нашых часоў датryvala адзіная тая апошняя. Захоўваная на сёння ў Архіве піяраў правінцыі Польскай у Кракаве (*Col. Lid. I*) з пэўнасцю тая самая з экзэмплярам, пра які перад II Сусветнай вайной Міхал Шымялевіч успамінаў: “Выпадкова была ўратавана ад знішчэння ў часе вайны захоўваная ў архіве гарадской школы арыгінальная кніга ўхвал рады за 1788-1816 з загалоўкам “Гісторыя ўнутраных спраў”⁸. Што цікава, пра кнігу ту ю можам падаць яшчэ адну інфармацыю, а менавіта можам высвятліць, пры якіх акалінасцях пачалі яе весці. Ота

Ян Эрдман, пасланнік Камісіі нацыянальнай адукацыі, візітуючы ў 1788 г. Ліду, указаў мясцовым піярам недахопы ў школьнай дакumentaцii, і, як прыклад, якраз адрэзвізаваная папярэднім візітатарам кніга “ўнутраных спраў”⁹. Адразу пасля таго ўспаміну заведзена кніга: візітацыя мела месца 14 траўня, а першы запіс у кнізе стаіць пад датай 17 чэрвеня.

Непазбежныя страты сярод кляштарных архіваў маглі паўстаць падчас шматлікіх - у канцы XVIII і пачатковым дзесяцігоддзі XIX ст. - праходаў вайсковых аддзелаў, якія неаднократна размяшчаліся ў піярскіх будынках. Істотную ролю адыграў таксама пажар у 1845 г., пра які Вайшвіла ўспамінае, што амаль нічога з калегіума не здалелі ўратаваць, а два манахі, якія з ім жылі ледзве выбраліся жывымі¹⁰. Нельга аднак пра маўчаць пра балаган, які панаваў у архіве яшчэ перад пажарам, а таксама пра нестараннасць у вядзенні дакumentaцii. Так, напрыклад, вядома, што ў лідскай *Liber suffragiorum* у часы Вайшвілы апошні запіс датычыў рэктара Себасціяна Дамброўскага (+ 1819)¹¹, далей той кнігі не вялі. Нягледзячы на намаганні, не ўдалося апошняму рэктару знайсці ў архіве хоць якіх слядоў кіравання (як і некралогу) рэктара Юзафа Скаўронскага (1682-1768, рэктар у Веранове ў 1745-47) ці рэктара Казіміра Яблонскага (1723-1782, рэктар у Лідзе ў 1767-1768)¹². Кніга ўнутраных спраў утрымоўвае таксама шматлікія белыя плямы. Часам такія белыя плямы ўзнікалі ў выніку дзейнасці свайго роду цэнзуры, як, напрыклад, у выпадку кнігі “спецыяльных здарэнняў”, якая мела вырваныя лісты, якія датычыць падзеі 1794 года¹³. Звычайна ў кляштарных архівах асаблівым клопатам атачалі дакumentы фінансавыя, уласнасцевые, а таксама акты судовыя, патрэбныя для бягучых працэсавых дзейнасцяў у справах маёmcі, якіх кляштарам ніколі не бракавала. І ў той перыяд багацце лідскага архіва мусіла быць недастатковым, паколькі Вайшвіла не патрафіў высьветліць, адкуль узяліся фундушы на найвялікшую гандлёвую здзелку лідскіх піяраў, г. зн. на пакупку маёntka Паставішчына. Выказваў здагадку толькі на падставе агульной інфармацыі, якая паходзіла з 1795 года (здзелка мела месца ў 1778 г.) і дадзеных з табеля ў кнізе фундушовых імашаў¹⁴. Для апісання драўлянага касцёліка ў Лідзе, збудаванага пры вуліцы Віленскай у першыя гады побыту піяраў, апошні рэктар калегіума меў у распараджэнні толькі інвентар-

Яцак Красоўскі, 1776-1778 - Дыянізія Гурыновіч, 1778/79 - Бярнард Памарнацкі, 1779-1781 - Ксаверы Янкоўскі, 1781-1783 - Ёзафат Мірскі, 1784-1789 - Павел Выгоўскі, 1791-1793 - Ваўрынец Адамовіч, 1793/94 кл. Казімір Жукоўскі, 1794/95 - Ваўрынец Адамовіч, 1795/96 - кл. Францішак Гадлеўскі, 1796/97 - Ксаверы Янкоўскі, 1797-1799 - кл. Казімір Жукоўскі, 1803/04 - Аўгустын Вяроцкі.

⁵ Таксама пазнейшы вядомы віленскі рэктар Антоні Мікуцкі на працягу 1 школьнага года выконваў у Лідзе функцыі гісторыка Дому.

⁶ J. Wojszwillo, s. 47.

⁷ Rkps Arch. PAN III-76 nr 47, k. 30 [матэрыялы Людвіка Хмая - далей цытаванне CH-47].

⁸ M. Szymielewicz, Dzieje píjarow lidzkich, “Ziemia Lidzka”, g. 2 (1937), nr 6-7, s. 62.

⁹ Raporty generalnych wizytatorów szkol Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim (1782-1792), oprac. K. Bartnicka, I. szybniak, Wrocław... 1974, s. 316.

¹⁰ J. Wojszwillo, s. 153-155.

¹¹ J. Wojszwillo, s. 104.

¹² J. Wojszwillo, s. 66.

¹³ J. Wojszwillo, s. 187.

¹⁴ J. Wojszwillo, s. 68-69.

ную кнігу дзевятынаццатага стагоддзя, якую нават не патрафіў дакладна датаваць¹⁵. Стан кляштарнага архіва ў перыяд непасрэдна перад пажарам паказвае спіс, змешчаны ў дакуменце, які падсеумоўвае другі перыяд рэктарата Вайшвілы, складзеным кожны раз адыходзячым рэктарам для патрэб капітулы, якая выбірала новага рэктара і перадавала яму кляштар. Так званая *Rezygnacja* ад ліпеня 1841 года вычарпальна сведчыць пра занядбанне ў вядзенні і захоўванні абавязковай кляштарнай дакументацыі. Так побач з дакументамі фундушовыі мелі ў той час толькі кнігу прыходаў і выдаткаў, распечатую ў 1799 г., *Liber suffragiorum* ці *Liber capitulorum*, распечатую ў 1749 г., персанальну ведамасць, так зв. *Familia Domus* ад 1756 г., кніга візітацыі правінцыялаў ад 1738 г., згаданая ўжо кніга асаблівых здарэнняў ад 1792 г. 16, чэлядзі ад 1794 г., дапамогі віленскага кляштара ад 1799 г., ведамасць ахвяравання на школу ад 1830 г., кніга записаў указаў і кніга лістоў прыходных і выходных ад 1835 г., інвентар перадачы таксама ад 1835 г., *Rezygnacja* папярэдніх рэктараў таксама паходзілі ледзве з перыяду апошняга 30-годдзя: з 1813, 1814, 1817, 1829, 1832 і 1835 г. Не лепей прадстаўляеца дакumentaцыя, якая датычыцца бібліятэкі. Маюцца ў распараджэнні З спісы яе зместу (з 1799, 1827 і 1835 г.), а таксама кніга рэверсаў пазычаных кніжак, якая вялася ад 1799 г.¹⁷.

Пасярод фінансавых дакументаў Лідскага кляштара да нашых часоў датрывала толькі кніга, якая ўтрымоўвае квітанцы на ўзятую правізію ад фундушовых сум з гадоў 1737-1835 (*Arch. Pol. Prow. Pij. w Krakowie, sygn Col. Lid. 102*), а значыць абдымае перыяд воранаўскі і лідскі, што падкрэслівае вычарпальна супольнасць гісторыі абодвух асяродкаў.

У той сітуацыі істотнай крыніцай, і пры tym - дадамо - ёсьць, са значнай ступенню верагоднасці, захоўваная ў Бібліятэцы Асалінскіх, а таксама ў копіі ў піярскім кракаўскім архіве рукапісная спроба адкрыцця гісторыі Дому піраў колькі разоў ужо згадванага Ёзафата Вайшвілы. Таму варта прысвяціць асобе аўтара і рукапісу некалькі слоў тлумачэння. Апошні лідскі рэктар нарадзіўся ў Суспішках у Ружанскім павеце ў 1800 г.¹⁸ Адукацыю, распечатую ў родным доме, прадоўжыў найперш у кarmelітаў у Кражах (ад траўня 1815 г.), а потым у піярскім асяродку ў Расіенах (у 1817

годзе адразу здаў экзамен у трэці клас). У апошні год навукі атрымаў першую ўзнагароду за поспехі ў науцы. Сярод настаўнікаў, якіх ён захаваў ва ўдзячнай памяці, называў м. ін. Антонія Машынскага, Паўла Вянкоўскага (Вянкоўскага), Каласантага Барташэвіча, Нарэя (Нарэюша) Станкевіча, Мацея Брадовіча, Панталеёна Семяновіча¹⁹. У 1821 г. (15.VIII) уступіў у ордэн Піраў, навіціят адбыў у Любяшове, дзе ім апекаваўся м. ін. Тадэвуш Малюкевіч²⁰. У 1823 г. атрымаў капланскае пасвячэнне. Выкладчыцкую працу распачаў у Шчучыне, як настаўнік матэматыкі (прыбыў туды 15.IX.1823 г.). У 1824/25 школьнім годзе акрамя матэматыкі выкладаў таксама "пачаткі" рускай мовы, а ў наступным - маральную навуку. У 1825/26 школьнім годзе выконваў ужо функцыі прэфекта школы ў Шчучыне²¹. Ордэнскія ўлады накіравалі яго на вучобу ў Віленскі ўніверсітэт, дзе ён на філасофска-матэматычным факультэце атрымаў ступень кандыдата. У наступным вывучаў у Любяшове (ад 1828 г. матэматыку ў навіцыяце) і ў Дубровіцы (ад 1829 г. - матэматыку). У 1831 годзе стаў Дубровіцкім рэктарам, аднак ужо ў студзені 1832 г. маёmasць дубровіцкіх піраў была забрана ў скарб дзяржавы. Вайшвіла перабраўся ў Любяшоў, дзе займаўся кнігазборам. Пазней знайходзіўся пры двары Эдварда Ваньковіча (да канца красавіка 1834 г.) як хатні настаўнік і капелан. Там ён напісаў свае чатыры творы пра методыку навучання асноў арыфметыкі і чытання. Далей працаваў у Вількаміры. Нарэшце ў 1835 годзе быў уганараваны годнасцю Лідскага рэктара (прыбыў туды 21 сакавіка 1835 г.)²². На гэтай пасадзе ён заставаўся ажно да 1846 г. ці да моманту ліквідацыі кляштара. Пакідаючы Ліду, здаў дэкану ў цэласці ацаleлья "фундушовыя паперы, калегійны архіў і шнуроўся кнігі асобаў супольнасці" і падаўся ў Карэцкае Міжрэчча. Калі і той піярскі асяродак падпаў пад касацыю, пасяліўся пры капліцы ў Пятроўцы. Праўдападобна, што там і памёр у 1872 г. Усё жыццё ён цікавіўся літаратурай, пісаў вершы, займаўся таксама гісторыяй ордэна. Адной з яго апрацовак ёсьць якраз гісторыя Воранаўскага і Лідскага Дому, злучаная з уласnymі ўспамінамі з 11 гадоў, праведзеных у Лідзе. Рукапіс той закончаны быў у Пятроўцы 12 верасня 1858 года. Падаеца аднак, што калі не большая частка тэксту, то прынамсі дакументальныя

¹⁵ J. Wojszwillo, s. 63.

¹⁶ Што не супадае з інфармацыяй Вайшвілы, які падае 1793 год.

¹⁷ Rezygnacja klasztoru lidzkiego Ksiezy Pijarow za rektorstwa WJKs Jozafata Wojszwilly ad 17 lipca 1838 do lipca 1841, rkps B. Ossol. 3667/III (mf BN nr 8804), s. 203-204.

¹⁸ Catalogus clericorum regularium Pauperum Matris Dei Schlarum Piarum in Lithuania Provincia ab erectione ejusdem Anno Domini 1736 conscriptus - машынапіс у Arch. pol. prow. Pijarow w Krakowie; шматлікая інфармацыя пра біографію Вайшвілы ўтрымоўвае таксама яго рукапіс.

¹⁹ J. Wojszwillo, s. 122-123.

²⁰ Малюкевіч быў настаўнікам самога Іgnата Дамейкі ў Шчучыне. Дзяякоўчы яго ведам і педагогічнаму ўменню будучы слáўны вучоны ў 1812-1816 гадах атрымаў салідную аснову ў вобласці фізікі і хіміі. Малюкевіч працаваў у Шчучыне ў 1809-1816 гадах, значна падняўшы ўзровень навучання фізікі (у 1808 г., а ў школьнім годзе перад прыбыццём Малюкевіча візітатар наракаў, што "фізіка ў тутэйшай школе трывамеца на б. нізкім узроўні" - Rkps Arch PAN III-76 nr 58, k. 68 (матэрыялы Людвіка Хмая). Таксама пазнейшая праца Малюкевіча ў Валерьянаве-Лужках (1816-1820), дзе выконваў функцыі рэктара, атрымаў прызнанне ў вачах візітатара, а аўтар манаграфіі той школы яго рэктарства акрэсліў як "ганаровы перыяд школы" (O. Hedemann, Szkoły walerianowskie x.x. pijarow lukeckich, Wilno 1937, s. 137).

²¹ J. Wojszwillo, s. 128.

²² J. Wojszwillo, s. 140.

выпісکі з лідскіх архіваў былі падрыхтаваны значна раней у гады рэктарату²³. Рукапіс Вайшвілы ўтрымоўвае звыш 150 старонак копій і арыгінальных дакументаў, якія датычылі гісторыі воранаўскіх і лідскіх піяраў²⁴. Як можна зарыентавацца са складу таго дадатку і зместу самога рукапісу для Вайшвілы асноўнай крэніцай для апісання папярэдніх дзесяцігоддзяў былі перш за ўсё згаданыя ўжо жыцці ў *Liber suffragiorum*, кніга персанальнага падбору кадраў Дому (*Familia Domus*)²⁵, а таксама маёмасныя дакументы кляштара, як і выпісі з кніг гродскіх. Вайшвіла патрафіў адва- жыцца на крытычныя адносіны да ордэнскіх крэніц, не вагаўся пры tym паказаць нявыгадныя факты з мінулага лідскіх піяраў. Сведчыць пра тое, напрыклад, негатыўнае апісанне дзеянасці рэктара Раймунда Ржа- шоўскага (Жашоўскага, 1750-1820, рэктар у Лідзе ў 1806-1808), якое ўступае ў супяречнасць са зместам некралогу ў *Liber suffragiorum*, дзе паказаны ў “найянейшым свяtle заслугі яго перад супольнасцю... прамаўчаў [...] недалеглае кіраўніцтва ў Лідзе, трываючыся напэўна прынцыпу: “Пра памерлых альбо добра альбо нічога”²⁶. Не трэба, аднак, забываць, што пры найлепшых нават жаданнях аўтара захаванаць кляштарнага архіва не дазваляе паглядзець з больш шырокай перспектывы на гісторыю калегіі, параўнаўча ацаніць значэнне таго асяродка, узровень навучання ў школе. Сімптоматычнае апісанне візітацыі Адама Ежы Чартарыйскага (6 чэрвеня 1817 г.), якая - па ўяўленні Вайшвілы - аказалася незвычайна ўдалай. Тым часам, як сведчыць ліст князя да А.Н. Галіцына ад 13 чэрвеня 1817 г., вынікі візітацыі не былі захапляльнымі. Чартарыйскі пісаў: “*Наведаныя мной школы* [у т.л. Ліда, Берасце, Слонім] *знаходзяцца ў зносным стане, але ў большасці іх заганай ёсьць памылковы метад навучання. Надаецца ў іх увага хутчэй на развіццё памяці вучняў, чым здольнасці разумення*”. Візітатар прызнаў, зрешты, што гэта характеристычнае загана асветы ва ўсёй правінцыі²⁷. На заканчэнне тых заўваг трэба ўспомніць пра гісторыю рукапісу Вайшвілы. У 1881 годзе доктар медыцины з Камянца Антоні I. Роле, прыбываючы на з'езд у Кракаў, прывёз з сабой 3 рукапісы Вайшвілы. Найбажынейшы з іх

даты-чыў якраз Ліды. Піяр Тадэвуш Храмецкі (пазнейшы заслужаны шматгадовы кракаўскі рэктар²⁸), які жыў у Кракаве, зрабіў копію таго тэксту (з пэўнымі скаротамі). Арыгінал трапіў у зборы Бібліятэкі Аслінскіх, а версія Храмецкага аказалася ў Лідзе²⁹, і пазней пасля II Сусветнай вайны - у архіве Польскай правінцыі піяраў у Кракаве³⁰.

Падобны “калькаўальны” характар маюць таксама матэрыялы Людвіка Хмая, незвычайна прыдатныя для даследчыка гісторыі піярскіх калегіюмаў на Літве. Выбаркі, якія датычыцца Ліды, адносяцца да XIX стагоддзя і паходзяць з пратаколаў візітацыі лідскай школы, якія праводзіліся па даручэнні ўладаў Віленскага ўніверсітэта³¹.

Надзвычай сціпла падаецца агляд літаратуры навуковай тэматыкі. Побач з некалькімі згадкамі ў публікацыях на тэму школьніцтва на Літве ў XVIII і XIX ст. можна толькі ўказаць на цыкл артыкулаў папулярнага хараектару, у т.л. на “Гісторыю лідскіх піяраў”, змешчаную ў часопісе “*Ziemia Lidzka*”. Аўтарам тых некалькіх кароткіх тэкстаў быў перадваенны “летапісец”, аматар і знаўца рэгіёна - Міхал Шымялевіч³².

Воранаўскі (Вераноўскі) перыяд

Калі адзіны сын кашталяна смаленскага і старасты барцянскага, Яна Сцыпіёна дэ Кампа - Юзаф, стараста лідскі і мухароўскі - ажаніўся з Вярэнай Фірлей з Дубровіцы (1730), маладая пара атрымала мястэчка Балотнае. У гісторыі гэтага мала вядомага мястэчка падзея тая аказалася значнай. Ад імя маладой панны атрымала яно новую назыву Вераноў (Веранова), а неўзабаве - 1 жніўня 1735 г. - Ян Сцыпіён дэ Кампа разам з жонкай Тарэсай з Юзафовічаў-Глябіцкіх і маладажонамі падпісалі контракт у справе пасялення піяраў. Фундатары ахвяравалі ордэну пляц, які знайдзіўся пры вераноўскім рынку пад касцёл і школу, а таксама 50 тыс. зл на ўтриманне 12 манахаў, запісаныя наступным чынам:

1. 10 тыс. на фальварку Лапацішкі з вёскай

²³ Што праўда Вайшвіла страціў падчас пажару большасць сваіх рукапісаў. Частка матэрыялаў і інфармацыі дайшла да яго пры пасярэдніцтве жывых яшчэ піяраў, напр. ад Каласантага Адамовіча, ужо пасля заканчэння пісання тэксту, атрымаў “урадавыя пахвалы школы” лідскай. Гл. J. Wojszwillo, s. 166.

²⁴ S. 197-349.

²⁵ J. Wojszwillo, s. 37.

²⁶ J. Wojszwillo, s. 91. У кнігах гэтага тыпу шыроко прадстаўлены тყы падставы, да чаго прыводзіцца параўнанне дзвюх думак напр. пра Яна Французовіча (Ян ад св. Ваўрынца 1749-1782) *Liber Suffragiorum Vilcomiriensis* nr 570 “[...] geometriam docere iussus ubique discipolorum profecit egregiesatisfecit” Станіслаў Баніфацы Юндзіл сцвярджаў: “Невук пусты і надуты, простых нават задач у арыфметыцы развязаць не здольны”. *Pametnik ks. Stanisława Jundzilla professora uniwersitetu wilenskiego*, wyd. A.M. Kurpiel, Krakow 1905, s 10 [42].

²⁷ D. Beauvois, *Szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich* 1803-1832, t. 2. *Szkoly podstawowe i srednie*, Rzym-Lublin, 1991, s. 34.

²⁸ Пар. А. Pitala Sch. P., *Przyczynki do dziejów Polskiej Prowincji Pijarow 1642-1992*, Krakow, 1993, s. 149-153 (Stulecie odrodzonej Polskiej Prowincji Pijarow 1879-1979).

²⁹ Усё ўказвае на тое, што ёю карыстаўся перад II Сусветнай вайной Міхал Шымялевіч.

³⁰ Sygn. Col.Lid. 103.

³¹ Rkps Archiwum PAN w Warszawie, sygn III-76, nr 41 (materialy Ludwika Chmaja - kartoteka pijarow litewskich), nr 46 (Lida).

³² “*Ziemia Lidzka*”, R 1 (1936), nr 9, R. 2 (1937), nr 1, 3, 6-7.

Стар. 22

Вільканцы (Вількунцы, Веканцы³³).

2. 5 тыс на вёсцы Асава Беліковічаўская Самуэля Бялікевіча.

3. 10 тыс., размешчаныя на ражанскім кагале.

4. 20 тыс. застаўным правам на Мерачу.

5. 5 тыс. у самога фундатара.

Да тых сум Сцыпіёны ў сілу тастаманту, памерлага ў 1734 г. іхняга двараніна Войцеха Стацэвіча далучылі ў сваю чаргу 22 тыс. зл, размешчаных на Радзівішках.

Як звычайна ў такіх выпадках, з фундацыйнымі сумамі звязаны былі шматлікія абавязкі: у інтэрэсах фундатара і жонкі піяры мелі адпраўляць імшы ў панядзелкі, за бацькоў фундатара (Казіміра і Зофію) - у серады, за Юзафа і яго жонку Тарэсу - у пятніцу, за душу Войцехе Стацэвіча - у аўторак, а ў суботу - святыя імшы за “душы, якія ратунку не маюць”. Піярская вярхушка ў асобах асістэнта правінцыі Анзэльма Бахенскага (Францішка, Анзэльма ад св. Францішка, 1686 - 1753) і віца-правінцыяля Людвіка Блажэўскага прыняла гэтыя ўмовы. Неўзабаве пасля гэтага (17 кастрычніка таго ж года) і правінцыял Амброзы Вусовіч (Вансовіч) зацвердзіў фундацыю. У 1736 г. у Веранова прыбылі два піяры з заданнем давядзення запісу да скутку. Былі гэта Ян Багуцкі (Тамаш, Ян ад св. Тамаша, 1688 - 1756³⁴), які меў выконваць функцыі начальніка, і Тэадор Баркоўскі (Тэадор ад св. Адрыяна, 1685 - 1750), як скарбнік, адміністратар пафаріі і настаўнік, прынялі яны пафарію і адразу адкрылі школу. Ужо ў 1737/8 школьнім годзе побач з пачатковым класам (інфіма*, граматыка) Тэадора Баркоўскага, з’явіліся так зв. вышэйшыя класы (паэзія, рыторыка), у якіх вучыў Канстанты Чарнецкі. У наступным годзе - 1738/9 - у кожным класе вучыў асобны настаўнік (Хрыстафор Шымак - рыторыка, Марцалін Дамбоўскі - паэзія, Зыгмунт Апольскі - граматыка, клерык Ваўрынец Чахялевіч - пачатковое навучанне). У першыя гады школа фундатара ў часовых умовах, а піяры жылі на плябанії. Аднак ужо 15.VIII.1737 г. Багуцкі атрымаў 10 тыс. зл з фундушовай сумы ад Яна Сцыпіёна дэ Кампа і мог распачаць падрыхтоўку да пабудовы новай

Лідскі Летапісец № 3 (83)

сядзібы³⁵. Існы ў Веранове пафаріяльны касцёл мусіў быць у дрэнным стане, паколькі вырашылі спраектаваць новы. Будынкі, відавочна драўляныя, таксама і будынкі гаспадарчыя паўставалі пад пільнім наглядам Багуцкага. Закончылі іх цалкам падчас шасцігадовага кіраўніцтва першага начальніка вераноўскіх піяраў (1737 - 1742). Вераноўская піяры ўдзячныя яму таксама за ўпарядкованне фальварка Лапацішкі. Дзякуючы энергічнаму кіраўніцтву Багуцкага ў вераноўскім цэнтры ў 1741 і 1742 г. маглі жыць і працаваць ужо 8 піяраў, а неўзабаве нават 11. Паступовае павелічэнне персаналінага складу цэнтра ў Веранове ў 1736 - 1744 гадах адлюстроўвае табліца:

Гады	Колькасць манахаў	Колькасць настаўнікаў
1736/37	2	1
1737/38	6	2
1738/39	7	3
1739/40	7	2
1740/41	6	2
1741/42	8	2
1742/43	8	2
1743/44	11	3
1744/45	10	3

Трэба аднак дадаць, што вераноўская піяры трывалі апеку над геранёнскай рэзідэнцыяй, і людзі, якія там знайходзіліся, фармальна належалі да таго ж Дому, што павялічвала асабовы лік. Звычайна ў Геранёнах (Гранонах, Геранонах) знаходзіліся два манахі (часам 1, у 1766/67 і 1769/70 - 3, а ў 1767/68 даходзіла аж да 4), занятых, пачаўшы ад 1730 года ў пафаріяльной школе. У склад кляштара ў Веранове залічылі іх ад 1737/38 школьнага года. Як падае Ян Курчэўскі, пафаріяльная школа фундатара ў гэты мясцовасці ў 1730 - 40³⁶ гадах. Аднак, з пэўнасцю можна сказаць, што піярская рэзідэнцыя ў Геранёнах пратрывала значна даўжэй: апошняя два місяціны пазначаныя ў лідскіх архівах (Ян Яцыніч і Пётр Снілко) працавалі ў Геранёнах у 1771/72³⁷ школьнім годзе.

³³ Вёска была размешчана за паўдні ад мястэчка. У 1839 г. налічвалася 8 хат + 1 пакінутая. Rkps B. Ossol. 3667/III (mf. BN 8804): Rezygnacja klasztoru lidzkiego Ksiezy Piętar za rektorstwa WJKs Jozafata Wojszwill... s. 206. У палове XIX ст. вёска нязначна павялічылася: складалася з 11 хат і карчмы, пабудаванай у часы Вайшвілы (1839). T[yszkiewicz E.] Wiadomosc historyczna o zgromadzeniach b fundacjach meskich i zenskich rzymsko-katolickich klasztorow w diecezji wilenskiej, “Teku Wilenska”, 1857, z. 2, s. 33.

³⁴ У артыкуле прыводзяцца - згодна, зрешты, з распаўсюджаным у навуковай літаратуры звычаем - імёны манаскія, разам са свецкімі прозвішчамі. Трэба памятаць, што да 1754 г. піяры былі абавязаны ўжываніем выключна ордэнскія імёны “для поўнага адрачэння ад усялякай свецкасці” і такім спосабам пададзены іхня персанальныя дадзеныя ў ордэнскіх актах. Для важнейшых постаяній пададзены ў дадатках свецкія імёны, поўныя манаскія імёны і гады жыцця. Адсутнасць якой-небудзь інфармацыі перад імем і прозвішчам абазначае, што піяр меў капланскія пасвячэнне. Толькі ў выпадку клерыкаў і ордэнскіх братоў (якіх называлі “frater operarius”) прымянялася адпаведнае напісанне.

³⁵ Rkps Arch. Pol. Prow. Pij. w Krakowie, sygn. Col. Lid. 102.

³⁶ S. Bieganski, Szkoły piętarskie w Polsce, Lwow, 1898 (odbitka z “Muzeum”) s. 5. Геранёны знайходзіліся недалёка ад Веранова ва ўсходнім кірунку і на паўночны ўсход ад Ліды, па-за аблігациі Лідчыны. Для поўнай дакладнасці належыць дадаць інфармацыю пра апеку піяраў над пляцоўкай у Талочыне (1737/38 - 1738/39).

³⁷ Напр. у I. 1740-1743, 1751/52.

³⁸ J. Kurczewski. Biskupstwo wilenskie, Wilno, 1912, s. 319.

³⁹ Гл. Aneks nr 2. Дазваляе гэта дапусціць, што пафаріяльная школа, кіраваная пірамі, таксама фундатараўская была даўжэй, чым да 1740 г.

* Інфіма - пачатковое навучанне.

Найбольшую пагрозу для вераноўскай фундацыі ўжоўляла спрэчка езуітаў з піярамі за Віленскі калегіюм, якая цягнулася ад 1723 года. 28.III.1738 г. езуіты атрымалі з рук Аўгуста III дэкрэт *de iure privativo* Віленскай Акадэміі адносна школьніцтва на Літве, які стварыў пагрозу існаванню не толькі школы ў Вільні, але таксама пляцоўкам у Геранёнах і ў Веранове⁴⁰. Тым часам у 1942 г. ужо з тытулам рэктара (а не суперыёра) у Веранове з'явіўся часовы віленскі віца-рэктар Гіпаліт Жагліцкі (Станіслаў, Гіпаліт ад св. Станіслава Косткі, 1691 - 1755)⁴¹. Нягледзячы на слабое здароўе, разам са сваім намеснікам Марцалінам Дамбоўскім (іменаваным “старшынём фабрыкі касцёла”) прыступіў да найцяжэйшага і найкаштоўнейшага задання, якое заканчвала перыяд заснавання кожнай новай фундацыі: пабудовы касцёла. З гэтай мэтай з фундушу Стацэвіча ўзята 2 тыс. зл⁴². Не было гэта лёгкім, паколькі запіс Сцыпіёнаў, зроблены ад імя Войцеха Стацэвіча, выклікаў працэс са спадчыннікамі. У рэшце-рэшт ордэн выгандляваў фундушовую суму ад выканаўцы тастаманту Антонія Стацэвіча ўзамен на яшчэ адну штотыднюю імшу і абязцяне ўтрымання аднаго вучня з дому Стацэвічаў. У выпінку пагаднення вераноўскія піяры атрымалі застаўным правам мястечка Шчучын (у якім ад 1718 года існаваў піярскі калегіюм⁴³), не прынялі яго, аднак, ва ўладанне, толькі карысталіся арэндным працэнтам, які на працягу многіх гадоў быў асновай піярскага цэнтра ў Веранове. Як сведчыць запісы ў кнізе квітанцый камісійных платаў ад фундатараў атрымоўвалі яго штогод 10 чэрвеня, пачаўшы ад 1744 г. Вайшвіла сцвярджае, што спачатку ўзворенье працэнта дасягаў 7% штогод (ці 1400 зл), потым 6%, а ў канцы ўзгаднілі 5%⁴⁴. Відавочна, у 1745 і 1746 г. апрацтаванне сумы дасягала 7%. Акрамя таго піяры, пачаўшы ад 1736 г., атрымоўвалі 8% ад сумы, размешчанай на ражанскім кагале. Для пазнейшага перыяду цяжка ўстанавіць дакладнае апрацтаванне сум, паколькі ўзнікалі сур’ёзныя затрымкі ў плацяжах, потым рэгулявалі аднаразавую выплату. Так, напр., у 1753 г. аднаразава калегіюм атрымаў затрыманыя 2609 зл., а ў 1757 г. - 2620 зл⁴⁵. Даходы ў пачатковы вераноўскі перыяд можна ў сярэднім ацэньваць каля 2500 зл, што было сумай, якая адпавядала даходам менш заможных калегіюмаў польскай правінцыі⁴⁶. Больш дакладная дадзеная фінансавага балансу калегіюма мае аносна 1742 і 1753 г.⁴⁷. У 1742 г. даход 200 рымскіх

эскуда (эскуда = амаль 9 зл) быў цалкам прызначаны на пабудову сядзібы, у 1753 годзе даход дасягнуў 370 рымскіх эскуда, а выдаткі - 320. Даход у 1753 г. складалі наступныя элементы: з фундушовых сум атрымана 75,7% даходу, з імшы - 10,8%, з парафії - 2,7%, ад канвіктараў - 1,3%, даходы “аднаразавыя” - 9,5%. Сярод выдаткаў найбольшыя пазіцыі складалі харчаванне і адзенне манахаў, на што прызначалася аж палова агульных коштаў. Для параўнання дадамо, што на бібліятэку выдаткавана ў той час ледзве 3% паступленняў. Бюджэт Вераноўскага калегіюма на 1742 год таксама на фоне зусім незаможнай Літоўскай правінцыі належыць ацаніць як вельмі сціплы. У тым жа самым годзе калегіюм у Вільні меў даход у пяць разоў большы, у Любяшове - у 3,5 разы, у Дубровіцы - больш чым у 1,5 раза. Нават шчучынскія піяры мелі квоту на палову большую. У 1753 г. пазіцыя Веранова ў адносінах да больш заможных калегіюмаў Літоўскай правінцыі значна паправілася. Даход у Любяшове быў ужо толькі ў 2 разы вышэйшы, у Вільні - у 1,8 раза вышэйшы, у Дубровіцы - амаль ідэнтычны, а ў Шчучыне нават трохі ніжэйшы. Пацвярджае гэту пазіцыю, абаўпёртую на па прыкладзе іншых піярскіх цэнтраў, што калегіюмы вельмі паволі - на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў ад моманту фундацыі дасягалі дастатковы узровень маёмаснай стабілізацыі. У калегіюмах найстарэйшых і найзаможнейшых, што зразумела, жыло і працавала найбольш манахаў: у 1742 г. у Любяшове знайходзім каля 40 манахаў, у Шчучыне - 30, у Вільні - 15, у Дубровіцы - 12 (прыгадаем, што ў Веранове - 8). Выдзяляюцца толькі дадзеныя, датычныя Панявежа. Пры мінімальным даходзе (160 эскуда) у 1742 г. знайходзілася там аж 16 піяраў. Праз 11 гадоў сустракаем у Веранове ўжо 14 манахаў і на погляд персанальнага складу калегіюма гэта не адстаяла ўжо так значна ад галоўных піярскіх цэнтраў правінцыі: Любяшоў - 30 піяраў, Вільня - 24, Дубровіца - 16, Шчучын - 15. Такое значнае павелічэнне асабовага складу Вераноўскага калегіюма звязвалася не толькі з паляпшэннем матэрыяльнай сітуацыі, але таксама са зменамі функцый цэнтра ў рамках нядыўна стаўшай самастойнай (1736) Літоўскай правінцыі.

У 1745 г. Жагліцкага замяніў на пасадзе рэктара Гардзіян Войцах Скаўронскі (Юзаф, Гардзіян Войцах ад св. Юзафа, 1690 - 1768)⁴⁸. Жагліцкі застаўся аднак у Веранове і заняўся арганізацыяй выкладчыцкіх курсаў

⁴⁰ Змест дэкрэту ад 1738 г.: *Wiadomosc o sporze pijarow z jezuitami wilenskimi (r. 1723 - 1753)* [w:] Fntoni Moszynski: *Zywot Macieja Dogiela z przydaniem wiadomosci o sporze pijarow wilenskich z jezuitami wilenskimi (roku 1723 - 1753)*, Wilno, 1838, s. 66-67.

⁴¹ J. Wojszwillo, s. 39.

⁴² Так меркаваў Ё. Вайшвіла (с. 39), паколькі застаўное права на Шчучын ад 1743 г. называецца толькі ў 20 тыс. зл замест 22 тыс.

⁴³ Гл. J. Kurkowski, Wybitni nauczyciele szkoly pijarskiej w Szczuczynie. “Kwartalnik Historyi Nauki i Techniki”, 1995/1, s. 83-104.

⁴⁴ Гл. Rkps Arch. Pol. Prow. Pij. w Krakowie, sygn Col. Lid. 102.

⁴⁵ A. Pitala. Pijarskie zaklady ksztalcenia nauczycieli w Polsce, [w:] tegoz., Przyczynki..., s. 8.

⁴⁶ Гл. J. Kurkowski, Kolegium i szkola pijarow w Radomiu, 1680-1795 [w:] Radom i regionradomski w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej, t. II Historia społeczno-religijna okresu wczesnonowozynnego, pod red. Z. Guldona i T. Zielinskiego, radom, 1996, s. 89-90.

⁴⁷ Archiwum Główne Pijarskie w Rzymie (AGSP), sygn. Reg. Prov. 59 (мікрофільм з Архіва Польскай правінцыі піяраў у Кракаве).

⁴⁸ J. Wojszwillo, s. 41.

саў. У тым жа самым годзе адкрыты факультэт маральний філософії (тэалогіі), на якім Жагліцкі выкладаў на працягу двух наступных гадоў⁴⁹. У цэнтр у Веранове пачалі прыбываць маладыя піяры. У 1745/46, 1746/47, 1747/48 школьніх гадах вучылася тут па 4 манахі, у 1748/49 - 5, у 1749/50 - 2, у 1750/51 - 3. Курс маральний тэалогіі быў - у адрозненне ад распаўсюджаных у Літоўскай правінцыі звычаяў - быць можа двухгадовы, паколькі знайходзім прозвішчы Антонія Астроўскага і Стэфана Гусеўскага (Гансеўскага), якія паўтараюцца. Замяняў для менш здольнай моладзі (пасля аднаго года) далейшыя курсы шпекулятыўнай тэалогіі, разгружаючы такім чынам курсы ў іншых цэнтрах⁵⁰. Вайшвіла падае, што каля 1745 г. у Любяшове ў навіцыце вучылася 14 піараў, у Дубровіцы "на літаратурным факультэце" - 8, у Шчучыне на факультэце філософіі, гараграфіі і касцельнай гісторыі - 5, у Вільні на тэалогіі - 3, а ў Панявежы на філософіі - 3⁵¹. Гэтыя дадзеныя сведчаць пра значную расцярушанасць настаўніцкіх курсаў літоўскіх піараў і аб дастасаванні да новых програмных патрабаванняў, якія дазволілі піярскім тэалагічным вучэльням аказацца на чале тагачасных дыяцэзіяльных і акадэмічных семінарый⁵².

У 1751/52 школьнім годзе перавучылі вераноўскіх выкладчыкаў на курс шпекулятыўнай тэалогіі, якія вялі два настаўнікі: дагматычнай тэалогіі (Вікторын Квяткевіч) і аскетычнай тэалогіі (Інакенці Ман). На працягу двух наступных гадоў выкладчыцкія кадры былі прадстаўлены наступным чынам: Леан Галавінскі - тэалогія дагматычная, Інакенці Ман - тэалогія аскетычнай. Можна дадумваць, што праграма навучання была двухгадовая, хоць гэта не дакладна, бо сярод 5 слухачоў ў 1752/53 годзе знайходзім толькі 2 з папярэдняга, а сярод 3 з апошняга года функцыянавання выкладчыцкіх курсаў 1753/54 не паўтараецца ні адно прозвішча (быць можа, адбыўся новы набор). На вераноўскіх выкладчыцкіх курсах у 1745 - 1754 гг. вучыўся разам 31 малады піяр (у тым 11 вучылі шпекулятыўную тэалогію⁵³). Гэты невядомы сёння эпізод з гісторыі

вераноўскага калегіума дазволіў яму за кароткі, што праўда, перыяд у 9 школьніх гадоў (а асабліва падчас апошніх 3) стаць важным цэнтрам у сістэме падрыхтоўкі піараў Літоўскай правінцыі. Няцяжка сярод вучняў называць прозвішчы некалькіх пазней значных для культуры і асветы эпохі постстацій: Міхала Францкевіча, Банавентуры Ярманскага ці Мацея Тукалы⁵⁴. Ролю калегіума на шкале Літоўскай правінцыі ў перыяд функцыянавання вераноўскіх выкладчыцкіх курсаў падкрэслівае колькасць манахаў і настаўнікаў у перыяд 1745 - 1754 гг.

Гады	Колькасць манахаў	Колькасць настаўнікаў
1745/46	12	3
1746/47	12	3
1747/48	14	3
1748/49	16	4
1749/50	12	2 ⁵⁵
1750/51	15	3
1751/52	16	4
1752/53	15	4
1753/54	12	4

Не зусім ясна, ці на час дзейнасці выкладчыцкіх курсаў закрывалі публічную школу, што было б згодна з даручэннем Правінцыйнай капітулы (яшчэ агульной Польскай правінцыі) ад 1731 г., каб арганізоўваць курсы толькі ў калегіях, якія не вядуць публічных школ. Ішлося пра тое, каб не адцягваць студэнтаў ад навукі праз пасыланне на замены ў класы. Акрамя таго закрыццё публічнай школы магло быць звязана з працягваўшайся далей спрэчкай за права на навучанне. Аднак пералік "асоб вераноўскага згрупавання" падае паставленыя для таго перыяду прозвішчы настаўнікаў ніжэйшых класаў і для гадоў 1747 - 1750 і 1752 - 1754 выкладчыкаў пазней і рыторыкі, а таксама і прэфектаў⁵⁶. Не высветлена таксама інфармацыя пра выкладчыка

⁴⁹ Арганізацыя падрыхтоўкі выкладчыкаў у Літоўскай правінцыі піараў была моцна заблытаная. Літоўскія цэнтры былі бяднайшыя, бракавала там такога моцнага і заможнага калегіума, як падалянскія. Тым часам Школьныя ўставы даручалі асаблівыя клопаты правінцыялаў і рэктараў аб умовах навучання на курсах. У сувязі з тым навучанне тое размяшчалася на Літве аж у 6 цэнтрах. Гл. А. Pitala Sch. P. Pijarskie zaklady ksztalcenia nauczycieli w dawniej Polsce - profesoria, [w:] Wklad pijarow do nauki i rultury w Polsce XVII-XIX w., пад рэд. І. Стасевіч-Ясюковай, Warszawa-Krakow, 1993, s. 392.

⁵⁰ Курс маральний тэалогіі быў значна меншы за курс тэалогіі шпекулятыўнай. Ахопліваў толькі сакраменталогію і маральну тэалогію ў скароче. Гл. А. Pitala, Przyczynki..., s. 43-44.

⁵¹ J. Wojszwillo, s. 41.

⁵² Пар. А. Pitala, dz. cyt., s. 44. У 1742/43 годзе ў піярскую праграму ў польскай правінцыі ўвайшлі новыя прадметы: святыя каноны і касцельная гісторыя. Асобныя кафедры касцельнай гісторыі і кананічнага права ў дэцэзіяльных і акадэмічных семінарыях з'яўліся толькі ў II пал. стагоддзя.

⁵³ Былі гэта ў храналагічным парадку: 1. Ігнацы Сабаньскі, 2. кл. Людвік Заборскі, 3. кл. Стэфан Гусеўскі (Гансеўскі) (21.), 4. кл. Ян Цупуд, 5. Антоні Астроўскі (21.), 6. кл. Ксаверы Гэйкінг, 7. кл. Дамінік Анцэвіч, 8. Ануфры Вайкоўскі, 9. кл. Аўгустын Петрусеўіч, 10. кл. Антоні Клёмфас, 11. Казімір Крашэўскі, 12. кл. Мацей Тукала, 13. кл. Міхал Кутрыскі (Кентрыскі), 14. кл. Банавентура Ярманскі, 15. кл. Павел Шырма, 16. кл. Вацлаў Навіцкі, 17. кл. Матэвуш Градэцкі, 18. кл. Уладзіслаў Швяйкоўскі, 19. кл. Ігнацы Гадлеўскі, 20. кл. Кароль Яркула. 21. Дамінік Грабоўскі, 22. Адам Талочка, 23. Войцех Камароўскі, 24. кл. Тадэвуш Ланг (21), 25. кл. Геранім Гарабурда (21), 26. Андрэй Гумкоўскі, 27. кл. Людвік Любаньскі, 28. кл. Баніфацы Урублеўскі, 29. Рафал Файгабер, 30. кл. Гервазы Аскерка, 31. кл. Міхал Францкевіч.

⁵⁴ На іх тэму гл. J. Kurkowski, Wybitni..., s. 85, 89-91.

⁵⁵ Для гэтага года ніяма звестак, хто выкладаў маральну тэалогію для 3 вучняў.

⁵⁶ У Podrecznej Encyklopedii Koscielnej (t. 31-32, s. 163) знайходзім інфармацыю пра закрыццё публічнай школы ў той перыяд. "Належны кірунак" нанава адкрытай школе меў надаць рэктар Багуцкі.

філасофії Юзафа Рацэвіча⁵⁷, які ў той перыяд меў прыбыць у Веранова. Такую інфармацыю падае Ян Даніэль Яноцкі ў сваім персанальнym аглядзе асветніцкіх пляцовак Рэчы Паспалітай пад назв. "Nachricht von dem itzigen Zustande der Akademien und Collegien in Polen" (1755 г.)⁵⁸ Тым часам не знайходзім такога прозвішча ў рукапісе Бібліятэкі Асалінскіх пад нумарам 3667/III. Яшчэ больш, асабовы склад вераноўскага калегіума, змешчаны ў справе Яноцкага, не дае дапасаваць яго ні да аднаго з гадоў у перыяд 1736 - 1760. У гроне вераноўскіх рэктараў не знайходзім Яна Хрызастома Страшэвіча (1713 - 1773), а Адам Талочка і Клеменс Галавінскі, што праўда, знайходзіліся адначасова ў Веранове падчас 1751/52 школьнага года, але Клеменс быў рэктарам, а Адам не выкладаў рыторыкі, а слухаў тэалогію. Настаўнікам рыторыкі ў той час быў Павел Шырма. Гэтыя разыходжанні грунтоўныя і не паддаюцца вытлумачэнню простым спосабам. Ці ж бы старанна збіраная інфармацыя эрудытам (падтрыманым пратэкцыяй і кантактамі братоў Залускіх), які перапісваўся з многімі заўзятарамі навукі ў Рэчы Паспалітай, і бібліятэкара, нядайна адчыненай для публікі слайной кніжніцы, магла быць аж так недакладнай.

У 1748 г. рэктарам выбраў Леана Людвіка Галавінскага (Людвік ад св. Шымона, 1707 - 1759). Як ужо згадвалася, пасля заканчэння кадэнцыі ў 1751 г. замяніў яго брат Клеменс (Міхал, Клеменс ад св. Міхала, 1708 - 1755), які выкладаў на вераноўскіх выкладчыцкіх курсах у 1748/49 годзе святую тэалогію, а ў 1750/51 выконваў функцыі консула Дому, депазітарыя і асістэнта Літоўскай правінцыі. Яноўскі падае, што Галавінскі ў маладосці пазнаёміўшыся ў піярскіх школах з перыпатэтыцкай філасофіяй, стаў яе гарачым прыхільнікам і выкладаў яе ў Дубровіцы і Шчучыне. У стаўлім веку зацікавіўся новымі плыніямі і стаў першым сярод піяраў Літоўскай правінцыі прапаведнікам філасофіі *recentiorum*. Галавінскі ў 1755 г. меў зробленыя ім выняткі на польскай мове з філасофскіх прац Хрысціяна Вольфа⁶⁰. У часы кіраўніцтва Галавінскіх кале-

гіюм развіў навучанне выкладчыкаў і значна паправіў свой маёмыністан: валодалі нават пэўнымі фінансавымі лішкамі, паколькі вераноўскія піяры былі ў стане пазычыць Міхалу Нарбуту 10 тыс. зл пад 7%. Дадамо, што сам Клеменс Галавінскі з уласнай кішэні павялічыў фундуш калегіума на 1000 зл.

У 1754 г. закрылі тэалагічны курс "з прычыны, што ўся моладзь, якая вучылася да таго, раскідана па розных дамах, сабрана ў больш заможныя калегіумы для лепшага акцяння навуковай дапамогі і для заахвочвання адных навучэнцаў прыкладам другіх"⁶² Незадоўга пасля гэтага распачаліся старанні па пераносе калегіума ў Ліду. Бо ўжо 12 студзеня 1756 г. унук фундатара і выхаванец Мацея Догеля⁶³, Ігнацы Сцыпіён дэ Кампа падпісаў фармальны акт пераносу. Біскуп Міхал Зянковіч зацвердзіў гэты акт 9 сакавіка таго ж года, а 2 жніўня зроблены адпаведны запіс у кнігі Галоўнага tryбунала Вялікага Княства Літоўскага. Вайшвіла меркаваў пра ўздел у гэтым прадпрыемстве Мацея Догеля, які паходзіў з ваколіц Ліды⁶⁴, а таксама заслужанага і дасведчанага арганізатора Яна Багуцкага, якога ў 1756 г. зноў выбралі на рэктара, маючы несумненна на ўвазе набліжаўшыся пераезд⁶⁵. У дакументе змена месца побыту піяраў абрэзтоўваеца лепшым размяшчэннем Ліды. Ліда (горад з большай, чым Веранова колькасцю насельніцтва⁶⁶) ляжала на амаль аднолькавай адлегласці ад двух іншых важных школьніх цэнтраў: Вільні і Шчучына. Падаецца ж, аднак, што ва ўсёй гэтай справе адыгралі ролю таксама іншыя істотныя прычыны. Спрэчка з езуітамі, якая дайшла нават да папы, была канчатковая развязана 8.IX.1753 г. пагадненнем паміж Янам Юрагай, рэктаром Віленскай акадэміі і піярскім правізарам Касперам Траскоўскім, выгандлеваным за пасярэдніцтвам Радзівілаў (пасля пахавання князіні Францішкі Уршулі Радзівіл, жонкі віленскага ваяводы). Варашылі, што ў Вільні заміж публічнай школы застанецца толькі шляхецкі канвікт на не больш, чым 24 канвіктараў і 6 бедных вучняў⁶⁷. Што праўда, тэкст пагаднення не ўспамінае нічога пра Веранова, але нельга выключаць,

⁵⁷ J.D. Janocki: Lexikon derer itzlebender Gelehrten in Polen. T. 2. Wroclaw, 1755, s. 200.

⁵⁸ J.D. Janocki, dz. cyt., s. 159.

⁵⁹ Не трэба аднак забываць, што персанальны склад упісвалі летам кожнага года і не ўзгаднялі змен, якія адбываліся на працягу школьнага года. Сведчыць пра тое, напр., адсутнасць прозвішча Дамініка Серафімовіча, які выконваў у Лідзе функцыі начальніка ад XII.1813 да VII.1814 г.

⁶⁰ Галавінскі неўзабаве памёр (28.XII.1755 г. у Веранове).

⁶¹ J. Wojszwillo, s. 42. Гл. таксама s. [233] - [239].

⁶² J. Wojszwillo, s. 43-44.

⁶³ Вучыў яго спачатку ў Шчучыне, а пазней пасля смерці бацькі ў паразуменні з маці Вярэнай Фірлей вывез на вучобу ў Ліпсі і Парыж. Выезд Догеля выклікаў абурэнне ў пэўных колах польскай магнатэрый. Ігнацы прыцягваў піяраў да навучання дзяцей і дваран, як напр. Станіслава Баніфация Юндзіла, ці настаўніка матэматыкі і фізікі Аўгустына Жылевіча, выказваў таксама зацікаўленасць узроўнем і ўмовамі навукі ў калегіуме ў Шчучыне. Raporty, s. 171.

⁶⁴ J. Wojszwillo, s. 60-61.

⁶⁵ J. Wojszwillo, s. 44. Нажаль Багуцкі ў ходзе пераносу сядзібы ў Ліду (26 жніўня 1756 г.) памёр.

⁶⁶ Звесткі пра колькасць жыхароў Ліды няясныя: у 1776 г. 1500 жыхароў - В.П. Верхас, Н.І. Папова, Ліда. Историко-экономический очерк, Мінск, 1976, с. 10; у 1781 г. - 5662 жыхары, J. Kurczewski, dz. cyt., s. 298.

⁶⁷ Wiadomosc o sporze..., s. 77. Варты пры аказіі заўважыць, што 1750-1754 гадах вераноўскіх піяраў злучалі з Радзівіламі асаблівія сувязі: пра двары Удалърыка Крыштапа Радзівіла, канюшага ВКЛ, у якасці хатнія настаўніка працаўнага Банавентура Ярманскі, зацічаны ў 1750-1754 гг. да гроне вераноўскіх піяраў, у 1750/51 гг. як надворны тэолаг знаходзіўся пры двары князя Радзівіла (таксама Удалърыка?) Інакенція Бянеўскі. Дадамо, што Ярманскі правёў у Радзівілаў у агуле 12 гадоў. Апублікаваў звыш таго Opuscula in iuvenum Radzivillorum et scholasticae iuventutis usum. Гл. PSB, t. 10, s. 623 (S. Truchim).

што былі нейкія іншыя пастановы⁶⁸. У кожным разе збег часоў важных падзеяў прымушае задуманца (верасень 1753 г. - пагадненне, 1954 г. - закрыццё выкладчыцкіх курсаў і акт пераносу - студзень 1756 г., адкрыццё публічнай школы ў Лідзе ў 1956/57 школьнім годзе).

Апошнім вераноўскім рэктарам быў выбраны Ёахім Радамыскі (Ёахім ад св. Юзафа, 1698 - 1771, рэктар і суперыёр у 1757 - 1768 гадах), які пасля канчатковага пераносу школы і калегіума карыстаўся тытулам суперыёра вераноўскай рэзідэнцыі (ад 1760). Дапамагаў яму спачатку Кароль Седлікоўскі, які аднак неўзабаве памёр (Фларыян, Кароль ад св. Фларыяна, 1713 - 1759), поым Уладзіслаў Швяйкоўскі, Ваўрынец Чахялевіч, *"frater opierarius"* Антоні Лукашэвіч і г.д. Школа ў Веранове дзейнічала найменей да 1758 г., а, быць можа, нават да 1760 г., калі памёр настаўнік Якуб Фекяле (Фекятэ, Якуб ад св. Яна Хрысціцеля, 1699 - 1760), які ў 1757/58 школьнім годзе выкладаў чытанне. Гэта ўказвае на тое, што пасля пераносу школы ў Ліду пляцоўка ў Веранове ў апошня гады свайго існавання выконвала напэўна ролю парафіяльной школы⁶⁹. Піяры жылі ў Веранове найменш да 1774/75 г.⁷⁰. Апошнім, занатаваным у лідскіх архівах, прозвішчам піара, які працеваў у Вераноўскай парафіі быў Лукаш Радзікевіч.

Трэба прытым дадаць, што пераезд у Ліду не быў цалкам вольны ад капметэтніх спрэчак. На ўтрыманне некалькіх вераноўскіх піараў пакінулі толькі суму, абапёртую на Мерачу. Паводле палажэння Веранова і Ліда мелі складаць разам адзін Дом⁷¹. Ужо ад 1757/58 школьнага года можна назіраць пэўнае раздваенне, якое палягала на дубляванні функцый (напр. Дамінік Грабоўскі ў Лідзе і Аляксандр Хлявінскі ў Веранове былі адначасова гісторыкамі Дому, архівістамі і распарадчыкамі выдаткаў). У 1759 г. канфлікт набыў вострыя формы: лідскі суперыёр Антоні Астроўскі і 3 манахі, якія знайходзіліся ў гэтым цэнтры, не былі фармальна запрошаны на паседжанне лакальнай капітулы ў Веранове, якая адбылася 19 ліпеня. гэтае здарэнне выклікала шэраг палемічных выказванняў і пратэстуў. Разгараўся таксама канфлікт сярод

вераноўскіх манахаў, бо з рашэннем рэктара Радамыскага не згаджаўся м. ін. вераноўскі віца-рэктар Цэзары Вышамірскі, а таксама Інакенці Бянеўскі⁷². Гэта справа прыспешыла атрымання самастойнасці лідскім цэнтрам, які ў 1759 г. стаў паўнапраўным калегіумам, які кіраваўся рэктарам. Стаў ім часовы начальнік лідскіх піараў Антоні Астроўскі (Іозаф, Антоні ад св. Юзафа, 1720 - 1778, рэктар у Лідзе 1756 - 1763). Быць можа, уласна з тымі падзеямі звязана загадкавая заўвага Вайшвілы: "Толькі раз, як сцвярджасе паданне, была перарвана цішыня [панаваўшая ў Веранове] і то з-за прыбышаў, сварка выбухла падчас вераноўскай нарады ці капітулы, на якой сабраныя айцы пасварыліся або не маглі ці не хацелі паразумецца, аднолькава ўдзельнічаць у выбарах"⁷³. З 1761/62 школьнага года вераноўскіх піараў трактавалі як манахаў, адэлегаваных у Геранёны, трymаючы ўсіх разам у рамках персанальнага складу лідскага Дома.

Вераноўскія рэктары і суперыёры:

1. Ян Багуцкі (1688 - 1756), 1737 - 1742.
2. Гіпаліт Жагліцкі (1691 - 1755), 1742 - 1745.
3. Гардзіян Войцех Скаўронскі (1690 - 1768), 1745 - 1748.
4. Леан Людвік Галавінскі (1707 - 1759), 1748 - 1751.
5. Клеменс Галавінскі (1708 - 1755), 1751 - 1755.
6. Ян Багуцкі (1788 - 1756), 1755 - 1756.
7. Нікадэм Казікоўскі (1705 - 1783), 1756 - 1757.
8. Ёахім Радамыскі (1698 - 1771), 1757 - 1760, потым суперыёр вераноўскай рэзідэнцыі, 1760 - 1768.

Прэфекты вераноўскай школы:

- 1740/41 - Алексы Аўсяны;
- 1741/42-1742/43 - Эразм Іздэбскі;
- 1743/44 - Генрык Шачынскі;
- 1744/45-1745/46 - Геранім Мадзалеўскі;
- 1746/47-1747/48 - Яцак Залескі;
- 1751/52 - Віктарын Квяткевіч;
- 1754/55-1755/56 - Антоні Астроўскі.

Пераклад Станіслава Судніка.

(Працяг у наступным нумары.)

⁶⁸ Тэкст апублікаў М. Балінскі, Dawna Akademia Wilenska. Proba jej historii od zalozenia w roku 1579 do ostatecznego jej pszczekształcenia w roku 1803, Peterburg, 1862, s. 195.

⁶⁹ Ё. Вайшвіла сцвярджасе, што ў 1758 г. у Веранове працеваў толькі адзін настаўнік, які абмяжоўваўся навучаннем чытанню. "[...] Потым ужо ніводнага не было", s. 35.

⁷⁰ Праўдападобна як на пробстве, як напр. Юзаф Вогель (1712-1774). У той час памёр Антоні Лукашэвіч (1693-1773). У ранейшы перыяд у Веранове памёр Генрык Шачынскі "гаспадары віца-рэктар" (1690-1745), Францішак Ляневіч (1698-1747).

⁷¹ J. Wojszwillo, s. 61.

⁷² Пар. на туго тэму перапіску ў рукапісе з Генеральнага піярскага архіва ў Рыме (AGSP), sygn. Reg. Prov. 58 (напр. ліст Антонія Астроўскага да генерала ад 15 лістапада 1759 г., сведчанне Цэзарыя Вышамірскага ад 14 верасня 1759 г.).

⁷³ J. Wojszwillo, s. 48. Вайшвіла, мабыць, нічога больш дакладнага пра гэту справу не ведаў, паколькі дадаў: "Можа гэта жарцік, зрешты".

Дадатак

Дамова аб заснаванні піярскага калегіюма ў Воранаве (Веранове)

Biblioteka Czartoryjskich (Archiwum i Zbior Rekopisow). Sygn. 13135. Аркушы без нумароў

01.08.1735.

Паміж намі, Янам дэ Кампа і Тарэсай з Глябіцкіх-Юзафовічаў Сцыпіёнамі, кашталянамі смаленскімі, старастамі барцянскімі, сужонцамі, а таксама Юзафам дэ Кампа і Вярэнай з Фірлеяў на Дубровіцы Сцыпіёнамі, лідскімі і мукараўскімі старастамі з аднаго боку.

А ... Анжалмена (касцёла) Св. Францішка ордэна Scholar Piarum, ад Найправялебнейшага ў Богу ЯМ-спі ксенда Людвіка (касцёла) св. Яна, віца-правінцыяла ўсёй правінцыі Літоўскай нашага ордэна, для трактавання з ... вышэйзгаданымі ЯВп Сцыпіёнамі і на грунце дадзенай даверанаасці, ... камісарам з другога боку, добраахвотна гэтым неадменным дакументам, у пунктах, кандыцыях і абавязках ніжэй прыведзеных (дамовіліся):

1. Мы, Сцыпіёны, прагнучы каб Слава Божая на кожным месцы, асабліва на нашых землях і для нашых падданых прымнажалася праз пабожныя навукі ў гарлівым і адмысловым Законе прывялебных у Богу Іх Міласцяў ксяндзоў Scholar Piarum, у нашай дзедзічнай маёmacі, у Балотным, а зараз у мястэчку з назвай Вераноў у Лідскім павеце, прызначаем асаблівы інструмент фундацыі згодна з пунктамі гэтага дакумента, падпісанага нашымі рукамі.

2. Месца для касцёла, кляштара і школы згодна з планам, які намі, фундатарамі прызначаны, выдзяліць на рынку гэтага мястэчка Вераноў і ў адмысловых дакументах запісаць памеры і межы пляцу.

3. Месца і могілкі, на якіх зараз знаходзіцца стары драўляны касцёл, не павінна быць забрана ... і павінна застацца ў сваіх межах. Калі б, аднак, нейкая капліца ці нешта іншае накшталт кальвары ў памяць Пакут Божых на гэты месцы былі б фундаваныя, дык гэта маглі рабіць мы, ці іншыя фундатары.

4. Грошы для гэтага фундушу для дванаццаці законнікаў прызначаны ў суме сямдзесят дзве тысячи польскіх злотых манетай ... а першай чаргой з асабістых сродкаў пяцьдзесят тысяч польскіх грошаў, гэта першыя выплата з Асавы Лапацінскай, набытай у ЯВп Лапаты і зараз нашай дзедзічнай маёmacі, якая ляжыць у тым жа Лідскім павеце Другая частка сумы ад ЯВп Самуэля Беліковіча з яго дзедзічнай вёскі Асава Белікоўская, якая таксама знаходзіцца ў Лідскім павеце, у памеры пяць тысяч польскіх злотых. Трэцяя частка сумы з дзедзічнага мястэчка Найяснейшых князёў Ягамосцяў панства Сапегаў Ружанаў, якое знаходзіцца ў пацэсіі ЯВп Новаседскага, старасты Любашанскага ў Слонімскім павеце, забяспечанае ўрэйскім кагалам у памеры дзесяць тысяч польскіх злотых. Чацвёртая частка сумы забяспечана заставай

і распіскай на маёmacі Мерач Франскевічаў, што знаходзіцца ў Віленскім ваяводстве, мае памер дваццаць тысяч польскіх злотых. ...

5. Да вышэй вызначанай намі сумы ў пяцьдзесят тысяч, дадаоцца гроши дзедзічнай маёmacі ЯВп Войцеха Стацивіча, які адышоў да Бога, здадзенай у заставу ЯВп Антону Халкоўскуму

6. С другога боку кс. Анжалмена (касцёла) Св. Францішка ... прымае фундуш і ... абавязуецца выкананы тое што належыць. ...

7. З гэтых абавязкаў, першым ёсьць ... накіраваць на пачатку двух піяраў-законнікаў у Вераноў ... а потым пабудаваць добры калегіум і іншыя будынкі школы, дзе маглі б жыць дванаццаць манахаў, пакінуўшы для пабудовы новага касцёла месца згодна з планам, які хутка намі, фундатарамі, будзе пададзены. ...

8. ...

9. Каб школа ... адчынілася ў тэрмін, неабходна каб хоць чатыры ксяндзы пасля вакацый ... началі выкладаць грамату ў інфіме ...

10. Як з-за ўласнай руплівасці ў памнажэнні Божай Славы, гэтак і па фундушовай дамове, ксяндзы Scholar Piarum павінны служыць набажэнствы з казаннем у нядзелью і на Святы Люд паспаліты інфармаваць у справах веры і для гэтага штотыдзень у прызначаны час катэхізаваць. Шляхецкую і іншую моладзь вучыць пабожнасці і добрым звычаям, рабіць іншыя справы для Славы Божай і клапаціцца пра ўратаванне душ. ...

11. Каб згодна з планам былі пабудаваны будынкі касцёла, кляштара, школы, каб быў сад і іншае, неабходнае для жыцця Але каб ксяндзы-піяры на прызначаным пляцы больш ніякіх будынкаў для прыбытку не будавалі, ніякіх рамеснікаў, падданых ці прыезджых тут не сялілі

12. ...

13. Вялікая падзяка ЯВп Войцеху Стацивічу за яго абавязацельства аплачваць ксяндзам піярам навучанне аднаго з носьбітаў яго прозвішча

14. Усе гэтыя пункты прынятыя па ўзаемнай згодзе ...

Пераклад Леаніда Лаўрэша.

Лідская пячатка 1743 г.

Валеры Сліўкін

Вялікая Лідская сінагога (1896 - 1941)

Сінагог у заходніх расійскіх гарадах было шмат, у Бярдзічаве, напрыклад, было больш за сто сінагог. Самую высокую і багатую гарадскую сінагогу звалі Вялікай сінагогай. У яе кіраванне ўваходзілі самыя забясьпечаныя і паважаныя габрэі горада.

Лідская Вялікая сінагога ў архітэктурных адносінах была адной з самых цікавых у Заходнім краі. Якія-небудзь матэрыялы пра яе ў друку адсутнічаюць.

Лідская Вялікая сінагога. 1911 г.

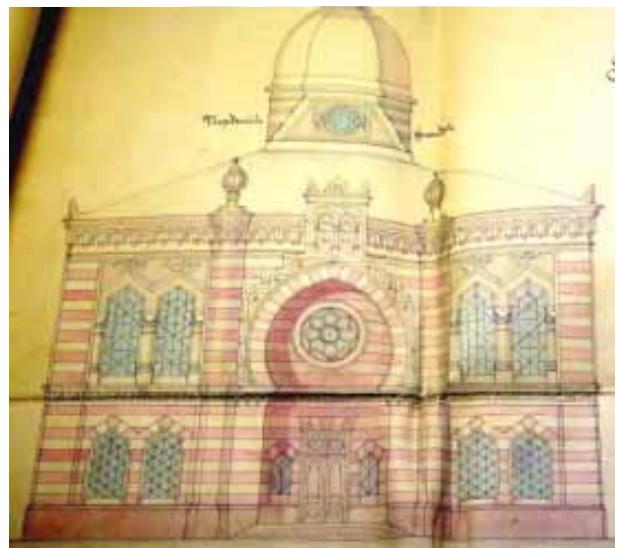
Праектаванне

Для сінагог не было прадпісаныя вызначаных архітэктурных формаў, праектаванне нічым не абмяжоўвалася. Сінагога павінна была мець вестыбюль, каб тыя, хто ўваходзіў ў сінагогу пакідаў мірскія клопаты і настройваўся на малітву; і вокны, каб пры малітве мог бачыць неба. Фасад сінагогі арыентаваўся на Іерусалім - на нашых землях на поўдзень. Пажадана, каб сінагога стаяла на самым высокім месцы ў горадзе.

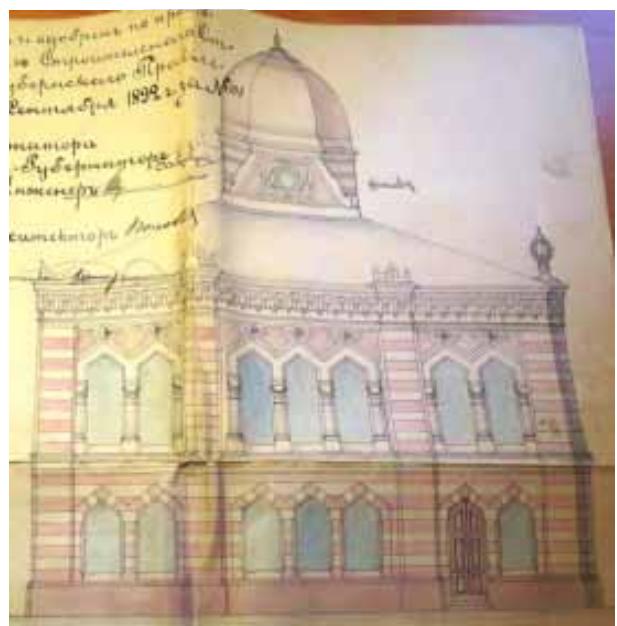
24 жніўня 1892 г. упаўнаважаны Лідскага габрэйскага духоўна-малітоўнага кіравання, галосны гарадской думы Лазар Іосіфавіч Пупко прадставіў у Будаўнічае аддзяленне Віленскага губернскага кіравання праект на пабудову ў Лідзе Вялікай мураванай сінагогі. Прэкт гэтай сінагогі, як і сінагогі 1893 г., склаў губернскі архітэктар Аляксей Уладзіміравіч Полазаў. На праекце напісаны: "11 жніўня 1892 года. Прэкт складаў і наглядаў за работамі губ. архітэктар Полазаў".

1 верасня 1892 г. Будаўнічае аддзяленне Віленскага губернскага кіравання палічыла, што "прэкт складзены ў тэхнічных адносінах здавальняльна". Губернскі інжынер М.В.Айвазаў, губернскі архітэктар А.В. Полазаў, малодшы інжынер Л.Д. Вінер і малодшы

архітэктар М.М. Прозараў на сваім паседжанні пасланілі: "Прэкт на пабудову ў Лідзе мураванай сінагогі зацвердзіць, з тым, каб работы былі праведзены ва ўсім паводле праекта і пад наглядам тэхніка, які мае права на правядзенне работ". 2 верасня губернскі інжынер накіраваў у Другое аддзяленне Віленскага губернскага кіравання копію пастановы. І на гэтым клопаты па праектаванні сінагогі завяршыліся.

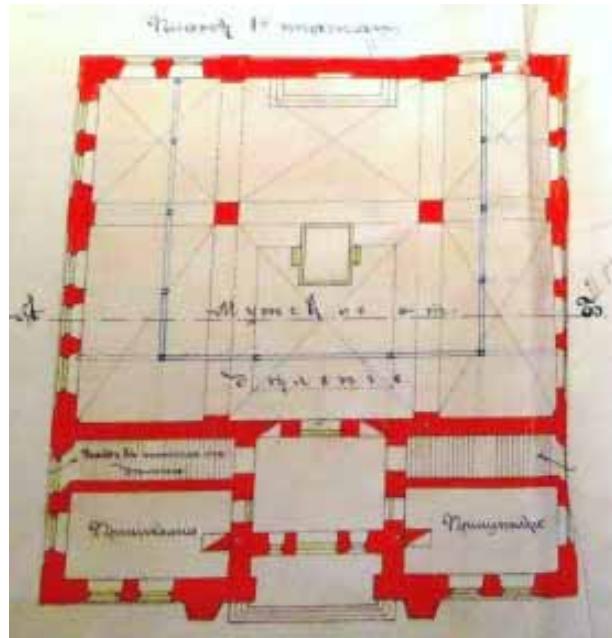

Пярэдні фасад

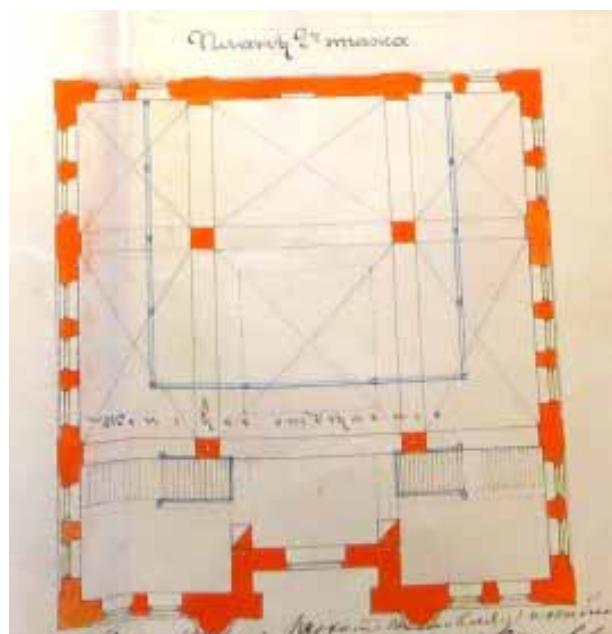

Бакавы фасад

Эскізна праект быў добры. Двухпавярховы прастакутны, амаль квадратны па вонкавым контуру, будынак (23x28 м) вышынёй у 30 метраў. Сцены мятровай таўшчыні, чатыры ўнутраныя апорныя квадратныя слупы. Двух'ярусная структура з павялічаным другім ярусам. Цэнтральны партал, упрыгожаны падковападобнай аркай, акном-ружай, двухстворкавая дзвёры. 43 акны, 8 з іх на фасадзе з вітражнымі шыбамі. Фігурны мур двухколернай цэглы. Міжпаверхавы пояс парэбрывка. Пілястры. Паўкалоны з базамі і капітэлямі ў міжаконных праёмах на другім паверсе. Шырокі карніз з зубчыкамі. Фігурны атык, фігуры на вуглах. Чатырохсхільны дах. Шасцігранны светлавы барабан з круглымі вокнамі з мазаічнымі рознакаляровымі зоркамі Давіда, завершаны купалам са спічаком.

План 1-га паверха

План 2-га паверха

Неавізантыйскі спосаб кладкі цэглы, арабскія спічастыя вокны, гатычнае акно-ружы, гатычныя вітражы ў вокнах, купал эпохі Адраджэння - відавочная эклектыка. Адмыслоўцы па тэорыі архітэктуры падобныя будынкі адносяць да неамаўрытанскага стылю. У якасці прататыпу для Лідской Вялікай сінагогі мог паслужыць праект Вялікай харальнай Санкт-Пецярбургскай сінагогі.

Праект Вялікай харальнай сінагогі ў Санкт-Пецярбургу

Будаўніцтва

21 чэрвеня 1896 г. Будаўнічае аддзяленне Віленскага губернскага кіравання пацікаўлася, ці скончана будаўніцтва сінагогі, і накіравала ў Лідскае павятовае паліцэйскае кіраванне ліст з прапановай пераканацца на месцы, "ці скончаны работы па пабудове ў Лідзе сінагогі і ў сувядржальным выпадку абавязаць упаўнаважанага Лідской малітоўнай грамады Лазара Пупко неадкладна заявіць пра гэта пісьмова Губернскому кіраванню на предмет агляду праз тэхніка будаўнічага аддзялення".

Памочнік Лідскага паліцэйскага спраўніка П.А. Чырыкаў 10 ліпеня 1896 г. паведаміў у Будаўнічае аддзяленне: "што паліцэйскім наглядчыкам г. Ліды асабіста праведзены агляд будынка мураванай габрэйскай сінагогі, работы па пабудове якой яшчэ не скончаны, і як заявіў яму упаўнаважаны малітоўнай грамады мяшчанін Лазар Пупко, работы скончаныца прыблізна праз месяц...".

23 жніўня 1896 г. упаўнаважаны Лідскай габрэйскай грамады Лазар Іосіфавіч Пупко паведаміў Губернскому кіраванню: "... дазволеная па пастанове Губернскага кіравання 1 верасня 1892 г. у г. Лідзе габрэйская мураваная сінагога, паводле праекта скончана пабудовай, і таму пакорна прашу Губернскага кіраванне камандзіраваць тэхніка для агляду сінагогі і дазволіць у ёй набажэнства".

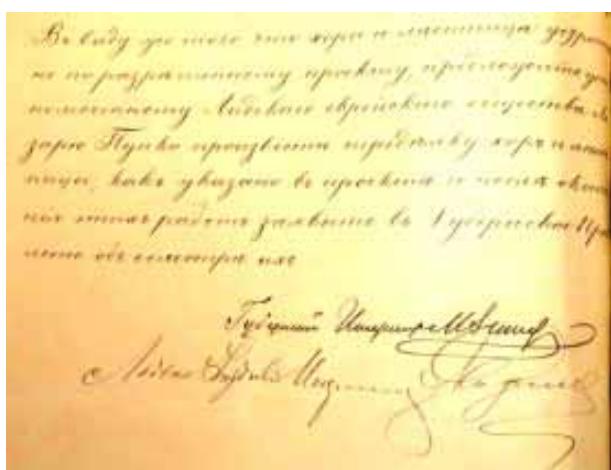
Губернскі інжынер Леанід Дзмітрыевіч Вінер пры ўдзеле лідскага павятовага спраўніка Сцяпана Мацвеевіча Ляўданскага 2 снежня 1896 г агледзеў сінагогу: "...сінагога пабудавана паводле зацверджанага плану здавальняльна, за выключэннем хораў, якія хоць і ўладкаваны на металічных апорах, але верхняя часткі

ix, бэлькі, падлога і балюстрада зроблены з дрэва, што не супадае з праектам, дазволеным Губернскім кіраваннем. Таксама на дзвюх лесвіцах, якія вядуць на гэтыя хоры, уладкованы драўляныя парэнчы, наўзамен незгаральных, паказаных на плане. На падставе агляду мы знаходзім, што ў мураванай сінагозе можна дапусciць набажэнства з абмежаваннем колькасці людзей, якія моляцца на хорах да 180 чалавек. З улікам жа таго, што хоры і лесвіцы ўладкованы не па дазволеным праекце, прапанаваць упаўнаважсанаму Лідскай габрэйскай грамады Лазару Пупко зрабіць пераробку хораў і лесвіцы, якія паказана ў праекце, і пасля заканчэння гэтых работ заявіць у Губернскае кіраванне пра агляд іх.

Губернскі інжынер Л.Д. Вінер.

Лідскі павятовы спраўнік С.М. Ляўданскі".

Увогуле прыняў, але з абмежаваннемі. Рэзалюцыя Губернскага кіравання была ідэнтычнай, але больш шматслоўней: "Габрэйская сінагога ў г. Лідзе пабудавана паводле зацверджанага плану здавальняльна, за выключэннем хораў, якія хоць і ўладкованы на металічных апорах, але верхняя часткі іх, бэлькі, падлога і балюстрада, зроблены з дрэва, што не

супадае з праектам, дазволеным Будаўнічым аддзяленнем. Сапрэды таксама на 2-ух лесвіцах, якія вядуць на хоры, уладкованы драўляныя парэнчы наўзамен незгаральных, паказаных на плане. На падставе прапісанага агляду вызначана, што ў мураванай сінагозе можна дапусciць набажэнства з абмежаваннем колькасці людзей, якія моляцца на хорах, да 180 чалавек. З-за таго, што хоры і лесвіцы ўладкованы не па дазволеным праекце, прапанавана ўпаўнаважсанаму Лідскай габрэйскай грамады Лазару Пупко зрабіць пераробку хораў і лесвіцы, якія паказана ў праекце і пасля заканчэння гэтых работ заявіць у Губернскае кіраванне пра агляд іх. Губернскае кіраванне вызначыла дапусciць у зноў выбудаванай у г. Лідзе

габрэйской сінагозе набажэнства з абмежаваннем колькасці людзей, якія моляцца на хорах, да 180 чалавек і з неабходным абавязаннем, каб хоры і лесвіца ў сінагозе былі перароблены паводле прапісанай заўвагі і пасля заканчэння гэтых работ было бы заяўлена Губернскому кіраванню пра агляд іх. Прягае распараджэнне для назірання за выкананнем пераробкі хораў і лесвіцы ў сінагозе і для аў'явы ўпаўнаважсанаму Лідскай габрэйскай грамады Лазару Пупко, са спагнаннем з апошняга адной на 80 кап. гербавай маркі, даць ведаць Лідскаму павятоваму паліцэйскаму кіраванню, прадставіўши яму распіску яго, са спагнанью на 80 кап. гербаваю маркаю, прадставіць у Губернскае кіраванне.

19 снежня 1896 г.

Губернскі інжынер, подпіс.

За Віца-Губернатара в.а. дарадцы, подпіс.

В.А. губернатара віца-губернатар, подпіс.

Выканана 22 снежня 1896 г.

Такім чынам, будаўніцтва Вялікай лідскай сінагогі было завершана ў жніўні 1896 г., набажэнства дазволена ў снежні 1896 г. Будавалі Вялікую лідскую сінагогу 4 гады.

19 студзеня 1897 г. Лазар Пупко даў паліцэйскому наглядчыку г. Ліды Сяргею Міхайлавічу Кузь-

мінскаму распіску ў тым, што прапанова Будаўнічага аддзялення Віленскага губернскага кіравання ад 22 снежня 1896 г. "... мне гэтага дня абвешчана ў дакладнасці".

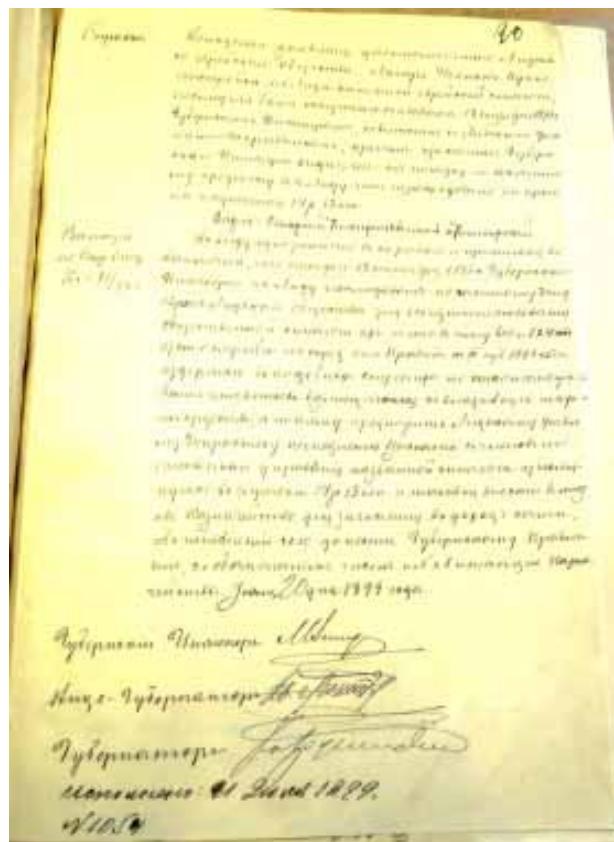
Пераробкі

Наступныя тры гады ішла цягамотная перапіска з нагоды пераробкі драўляных хораў і лесвіцы на другі паверх.

17 верасня 1897 г. губернскі інжынер Л.Д. Вінер прасіў лідскага павятовага спраўніка "распараадзіца даўнацца, ці скончаны гэтыя работы ў сінагозе, а калі яшчэ не, то абавязаць каго належыць пра неадкладнае выкананне такіх работ, пра наступнае апавясціць".

У адказе загадчык Лідскай габрэйскай сінагогі Л.І. Пупко растлумачыў, "што драўляныя парэнчы на дзвюх лесвіцах, якія вядуць на хоры сінагогі, знічаны, і што самі хоры і балюстрады ў наш час абтынкованы абапал і самі балюстрады абцягнуты жалезаю медзю так, што ў пажарных адносінах, а роўна ў самой трываласці прыстасавання ніякай небяспекі не ўяўляеца. Разам з тым, мною прымаюца меры па перабудове хораў паводле ўказання Будаўнічага аддзялення, на што просіца мною водпуск сумаў з рэштак скрынкавага збору".

10 сакавіка 1898 г. Будаўнічае аддзяленне зноў просіць лідскага паліцыйскага спраўніка "пераканацца на месцы ... можа быць у наш час скончаны работы ў мураванай габрэйскай сінагозе ў г. Лідзе па пераробцы драўляных хораў і лесвіцы на незгаральныя, у выпадку пацверджання абавязаць загадчыка той школы Лазара Пупко неадкладна заяўць пра гэта

Будаўнічаму аддзяленню на прадмет агляду тых работ тэхнікам, пра наступнае ж апавясціць аддзяленне".

Выканавец пасады Лідскага павятовага спраўніка С.М. Ляўданскі 20 сакавіка 1898 г. апавясціў Будаўнічае аддзяленне, "што работы па замене драўляных хораў і лесвіцы незгаральнімі ў мураванай габрэйскай сінагозе ў г. Лідзе зусім не праводзіліся".

18 верасня 1898 г. губернскі інжынер Л.Д. Вінер у трэці раз звярнуўся да Лідскага павятовага спраўніка: "... ці заменены ў наш час у мураванай габрэйскай сінагозе ў г. Лідзе драўляныя хоры і лесвіцы незгаральнімі, у адмоўным выпадку настаяць на каго трэба пра неадкладную замену такіх, пра наступнае ж апавясціць аддзяленне".

На што кіраунік сінагогі Л.І. Пупко 30 верасня растлумачыў: "1. Што ў Лідской габрэйской Вялікай сінагозе незгаральнія лесвіцы ўжо ўладкаваны; 2. Што існыя хоры жаночага аддзялення ўладкаваны, фактычна абтынкованы з абодвух бакоў і пакрытыя зверху бляхай, на жалезных слупах і рэйках, не ўяўляюць ніякай небяспекі ні ў пажарных, ні ў будаўнічых адносінах і што гэтыя самыя хоры мяркуюць замяніць жалезнімі па асігнаванні Губернскім кіраваннем грошей з рэштак скрынкавых сум гэтага чатырохгоддзя".

Паліцэйскі наглядчык г. Ліды Сяргей Міхайлавіч Кузьмінскі ад сябе дадаў: "Я на месцы пераканаўся ў тым, што ў сінагозе ўладкованы лесвіца на рэйках скляпеністая, прыступкі цементавыя; што ж датычыцца хораў, то такія драўляных частак не маюць і па маді меркаванні небяспекі ў пажарных адносінах не ўяўляюць, у будаўнічых жа адносінах пры параўнальна малаважнай колькасці людзей, якія моляцца ў гэтай сінагозе бяспечныя, па заяве кірауніцтва сінагогі да работ па перабудове хораў не могуць прыступіць да адшукання сродкаў".

Прыпіска паліцэйскага наглядчыка С.М. Кузьмінскага вымусіла Л.Д. Вінера апраўдацца: "Лідскаму павятовому спраўніку. Пры аглядзе губернскім інжынерам 18 верасня 1896 г. мураванай габрэйскай сінагогі ў г. Лідзе між іншымі знайдзена, што на хорах гэтай сінагогі верхняя часткі ix, бэлькі, падлога і балюстрада зроблены з дрэва, што не супадае з праектам, дазволеным Будаўнічым аддзяленнем, так роўна на 2-х лесвіцах, якія вядуць на гэтыя хоры, уладкованы драўляныя парэнчы наўзамен незгаральных, паказаных на плане. Пра пераробку частак хораў і парэнчай на лесвіцах неаднаразова было прадпісаны ўпаўнаважанаму Лідскай малітоўнай габрэйскай грамады мяшчаніну Лазару Пупко, але .. , як відаць з перапісі праведзенай Вамі 7 гэтага кастрычніка прапісаныя недахопы ў сінагозе не ўхілены, з-за адсутнасці на гэта сродкаў. Па выніку выкладзенага Будаўнічае аддзяленне Губернскага кіравання просіць Ваша Высакародззе распараадзіца, каму належыць, каб пры першай магчымасці выяўленыя вышэй недахопы ў сінагозе былі ўхілены і па выкананні гэтага своечасова давесці да ведама Аддзялення".

І ў той жа дзень ён адправіў справу ў архіў,

мабыць, прыпіска Кузьмінскага аказалася пераканаўчай. "Гэтую справу, як тую, якая не патрабуе далейшай вытворчасці, лічыць скончанай і здаць своечасова ў архіў для захоўвання. 8 кастрычніка 1898 г. Губернскі інжынер Вінер".

На гэтым справа пра сінагогу не скончылася. 20 ліпеня 1899 г. губернская начальства ўспомніла, што на паездку ў Ліду, на прагоны і сутачныя было выдатковала 14 р. 18 кап. і, "прымаючы да ўвагі, што паездка 12 верасня 1896 г. губернскага інжынера ў г. Ліду зроблена па прыватнай справе габрэйскай Лідской грамады для агляду грамадской сінагогі ix, і ... выдаткі ў падобных выпадках па адкамандзіраванні службоўцаў пакрываюцца з уладальнікаў тых маёмасцяў, а таму прапанаваць Лідской павятоваму спраўніку неадкладна спагнаць з чальцоў малітоўнага кіравання названай сінагогі... 14 р. 13 кап. і ўнесці ў мясцове казначэйства для залічэння ў прыбытак казны, пра выкананне чаго да-несці Губернскому кіраванню з назначэннем колькасці і № квітанцыі казначэйства.

Губернскі інжынер, подпіс.

Віца-губернатар, подпіс.

Губернатар, подпіс".

23 лютага 1900 г. нацнава прызначаны Лідскі павятовы спраўнік Махцэвіч А.В. рапартуе Будаўнічаму аддзяленню, "што за паездку губернскага інжынера 12 верасня 1896 г. у г. Ліду для агляду габрэйскай сінагогі 14 руб. 13 кап. з упаўнаважанага Лідской габрэйскай грамады Лазара Пупко спагнаны і ўнесены ў Лідскую павятовую казначэйства пад квітанцыю ад 14 гэтага лютага за № 1050".

На гэтым справа пра будаўніцтва сінагогі скончылася.

Пабудавана была Вялікая сінагога ў Школьным двары каля паўночна-заходняга рога Рынкавага пляца.

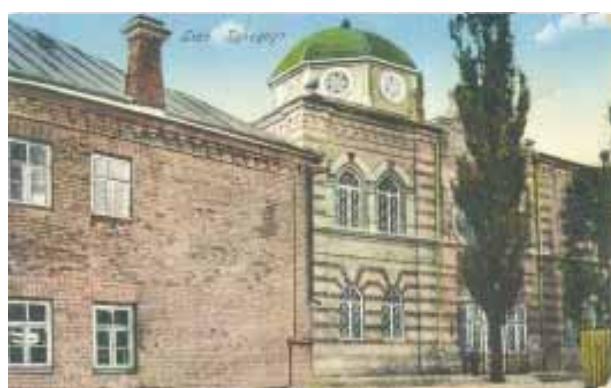
Рынкавы пляц і сінагога

Ліда. Вуліца Садовая

Копія здымка 1911 г з надпісам на рускай і польскай мове

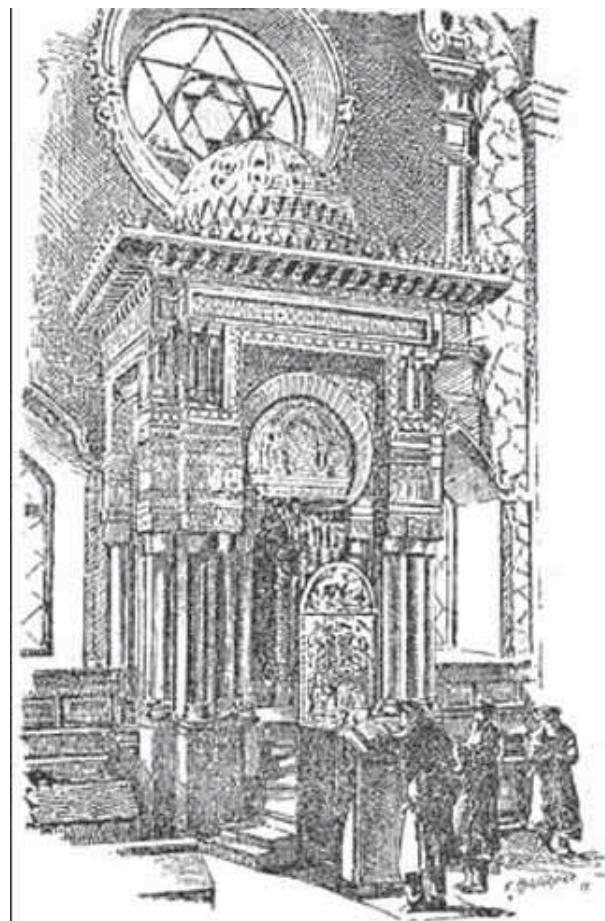
Цесь ад дрэў валіцца на паўднёвую сіяну сінагогі. Фасад, як і належыць, арыентаваны на Іерусалім

Цяпер гэта тэрыторыя паміж Лідской школай мастацтваў (былы Дом афіцэрскіх інтэрнатам "Лакафарбы") на вул. Кірава. Па ўсходняй ускрайніне Школьнага двара праходзіла вул. Садовая, паралельная вул. Савецкай.

Вядома шэсць здымкаў Вялікай сінагогі, 5 з іх зроблены да і падчас Першай Сусветнай вайны, шосты - напачатку Другой Сусветнай вайны. Здымалі толькі

Ліда. Сінагога

E. Holzlöhner. 1917. Шафа для скруткаў Торы
(Сінагогальны Каўчэг)

Ліда. Сінагога

Нямецкія салдаты на фоне згарэлай сінагогі.
Восень 1941 г.

ў двух ракурсах, Школьны двор быў шчыльна забудаваны. Паштовак было выпушчана шмат, першыя з іх - у 1911 г. Гэта быў самы эффектны будынак горада.

Лідскай Вялікай сінагозе быў адпушчаны ка-
роткі тэрмін - 45 гадоў. Згарэла сінагога пасля жахлі-
вага бамбавання 23 чэрвеня 1941 г. Сцены яшчэ
заставаліся. Увесень 1941 г. немцы фатаграфаваліся
на яе фоне. Узімку 1941/42 гадоў па распараджэнні
гебітскамісара Ханвега сінагога была разабрана да-
шчэнту. Будаўнічае смецце пайшло на адсыпку дарогі
па забалочаным участку вул. Міцкевіча ад пр. Перамогі

да вул. Савецкай.

Першакрыніцы:

Лакотка А.І. Архітэктура ўсходнеевропейскіх сінагог.
Менск. 2002.

LVIA. Фонд 382. Оп. 1. Д.1449. Справа пра
дазвол пабудаваць у г. Лідзе сінагогу Лазару Пупко.

Фатаграфіі падаў Леанід Леанідавіч Гарцуеў.

Паводле сайта lida.info.

Леанід Лаўрэш

Новае пра Лідскія гарадскія могілкі

Пасля маёй апошняй публікацыі пра старыя лідскія могілкі, з'явілася новая, цікавая інфармацыя. Уласна кажучы, для мяне гісторыя могілак - гэта гісторыя, людзей, лідзян, якія там пахаваны.

Вайсковая частка могілак

Былы лідзянін Ян Часлаў Станіслаўскі, маці якога была з сям'і Вісмантаў, усё сваё дзяцінства і мадосць пражыў у раёне горада, які раней меў назыву Вісманты - каля старых гарадскіх могілак. Ён пісаў:

"Я жыў на Вісмантах (вуліцы Вісманты) і меў маці з сям'і Вісмант, якая таксама ўсё жыццё пражыла тут. Каля 1930 г. маю вуліцу пераназвалі ў вуліцу Гражыны. Пры гэтым наш дом № 35 стаў домам № 65. У дзяцінстве мае падарожжы заводзілі мяне не далей за старыя могілкі, на якіх быў пахаваны дзед Ян, прадзед Рафал і ... брат маёй мамы. ..."

Праз ніzkі мур (з боку тагачаснай вуліцы Мяцкага, зараз Розы Люксембург - Л.Л.) глядзеў я на надмагіллі пад разлеглымі лістасцямі дрэвамі, елкамі і соснамі якія былі бачны ў слабым святле вулічных ліхтароў. ... Самай прыгожай часткай могілак лічыліся, выгараджаныя ніzkімі плотам, вайсковыя пахаванні. Тут меліся магілы палеглых у паўстанні Касцюшкі 1794 г., у паўстанні 1831 г. і паўстанні 1863 г. Большую частку могілак займалі магілы палеглых у Першай сусветнай вайне 1914-1918 гг. З ініх вайсковых магіл былі выдзелены магілы лётчыкаў. Тут меліся самыя прыгожыя надмагіллі, і кожную магілу пазначаў самалётны прапелер. ... Пасярод вайсковых могілак узімаўся высокі гранітны абеліск на версе якога раскрыў крылы белы арол лётчыкаў з белага граніту"¹.

Вядома, што касцюшкайцы ў Лідзе былі пахаваны каля Фарнага касцёла - пра гэта меўся запіс у метрычных актах Лідскага касцёла за 1794 г.: "Усе, забітыя падчас аблогі Ліды, пахаваны каля касцельнай агароджы"². Верагодна, пасля 1920 г. парэшткі паўстанцаў Касцюшкі і Каліноўскага былі перазахаваны на новых на той час, вайсковых могілках на Вісмантах. Калі я правільна разумею генезіс стаўлення рускіх уладаў да нашага краю, дык жаўнеры 1831 г. маглі быць пахаваны тут цалкам легальна, здаецца, тады яшчэ імперскія ўлады не ваявалі з мёртвымі, як гэта адбывалася пасля 1863 г.

Абеліск на вайсковой частцы старых гарадскіх

могілак - праца маладога ў той час мастака Рафала Яхімовіча (Rafal Jachimowicz), пастаўлены на гроши, сабраныя лідскімі чыгуначнікамі. Газета "Przewodnik Katolicki" сцвярджаала, што абеліск быў пастаўлены ў гонар палеглых у 1919 і 1920 гг. пад Лідай польскіх жаўнероў і 47 (па версіі Шымялевіча 40) расстраляных ЧК закладнікаў³, а таксама загінуўшых у мірны час лётчыкаў 11-га авіяцыйнага палка (5-ты авіяцыйны полк дыслакаваўся ў Лідзе пасля 1927 г.) Улічваючы, што публікацыя ў каталіцкай газеце была надрукавана ў сакавіку 1925 г., помнік работы Рафала Яхімовіча пастаўлены не пазней за 1924 г.

Можна выказаць здагадку, што першапачаткова на абеліску меліся дошкі, прысвечаныя жаўнерам, загінуўшым у 1919-1920 гг., і расстраляным закладнікам. Пра асобныя магілы жаўнероў Першай сусветнай вайны пісаў Міхал Шымялевіч. А пра тое, што на абеліску мелася шыльда, прысвечаная закладнікам, пісаў журналіст у рэпартажы з пахавання пілота Ціхоцкага: "Пры самым канцы могілак знаходзіцца магілы ваенных і невядомых: "Магіла 40 невядомых закладнікаў ...", цяжка прачытаць працяг, бо гэты помнік засланілі новыя крыжы"⁴. Аднак, акрамя шыльды на абеліску, мог стаяць і асобны помнік расстраляным закладнікам.

Шыльды і помнікі расстраляным закладнікам, жаўнерам Першай сусветнай вайны, паўстанцам Касцюшкі, паўстанцам 1831 і 1863 гг., відочна, знішчаны пасля 1939 г.

Рафал Яхімовіч (польск. Rafal Jachimowicz; літ. Rapolas Jakimavicius; 20 кастрычніка 1893, Вільня - 19 лютага 1961, Вільня) - літоўскі і беларускі мастак і скульптар.

У 1913-1914 гг. Яхімовіч вучыўся ў мастацкай школе І. П. Трутнева, у 1915-1919 гг. займаўся ў студыі скульптуры Антонія Вівульскага, потым у 1919-1922 і 1923-1926 гг. вучыўся на аддзяленні прыгожых мастацтваў Універсітэта Стэфана Баторыя у прафесара Баляслава Балзукевіча⁵. У 1922-1923 гг. Рафал Яхімовіч вучыўся ў Акадэміі мастацтваў у Кракаве (у Константы Ляшчы). Удасканальваўся ў Парыжы (1925 г.) і Італії (1927 г.).

У 1915-1919 гг. выкладаў у Віленскім рамесным вучылішчы. Пасля Другой сусветнай вайны працаў віленскімі вучылішчамі, пасля 1944-1961 гг. - дацэнт.

¹ Асабісты архіў аўтара.

² Шымелевич М. Город Ліда и Лідскі замок. // Віленский календарь. Вильно. 1906, С. 51.

³ Przewodnik Katolicki. № 11, 15 марта 1925.

⁴ Slowo № 108 (1719) 12 мая 1928.

⁵ Баляслав Балзукевіч - скульптар з вядомай мастацкай дынастыі, сын скульптара Вінцэнта Балзукевіча, брат мастакоў Юзафа і Люцы Балзукевічаў. Баляслав Балзукевіч - прафесар Віленскага ўніверсітэта Стэфана Баторыя (1919 г.), у 1919-1935 гг. загадчык кафедры скульптуры гэтага ўніверсітэта.

З 1916 г. Рафал Яхімовіч актыўна ўдзельнічаў у выставах. Стварыў скульптурныя кампазіцыі "Смерць Ікара" (1919 г.), "Карыятыды" (1922 г.), "Бой з кентаурам" (1925 г.). Аўтар скульптурных партрэтаў Уладзіслава Сыракомлі (1930 г.), Тадэвуша Урублеўскага (1930 г.), Пятраса Вайчунаса (1931 г.), Вінчуса Крэве (1941 г.), Эўгеній Таўткайтэ (1960 г.).

У 1930 г. ў віленскім касцёле Святога Мікалая быў усталяваны бронзавы бюст Вялікага князя ВКЛ Вітаўта выкананы Яхімовічам. Прымаў удзел у стварэнні помніка 1200 гардзейцам у Калініградзе (1945 г.). У 1960 г. у Вільні быў усталяваны помнік акцёру і дырыжору Барысасу Даўгувецису з бюстам работы Яхімовіча.

Рафал Яхімовіч - аўтар некалькіх надмагільных помнікаў на могілках Росы, у тым ліку Тадэвуша Урублеўскаму (1930 г.) Стварыў некалькі статуй для касцёлаў Вільні. У віленскім Кафедральным саборы Святога біскупа Станіслава і Святога Уладзіслава усталяваны бюст Ёнаса Басанавічуса (1943 г.).

Зразумела, што пасля 1939 г. Яхімовіч не быў зацікаўлены ў распаўсядзе інфармацыі аб сваім аўтарстве лідскага помніка на вайсковай частцы могілак.

Пра аднаго з пахаваных тут лётчыкаў

Камендатура дзяржаўнай паліцыі Лідскага павета, 20.7.1926

Пану старасту Лідскага павета

Справа здача

12 ліпеня 1926 г. у 15-30 палкоўнік Адам Залеўскі, намеснік камандзіра палка, узляцеў з аэрафрома 11 палка ў Лідзе. Узлёт адбыўся нармальна, і палкоўнік Залеўскі накіраваўся на ўсход. Каля гадзіны лётаў над Кір'янаўцамі, вёскай і маёнткам п. Лясоцкага за 15 км. ад Ліды, потым скіраваў самалёт у бок Ліды. Праз некалькі мінут зноў вярнуўся да Кір'янаўцаў і там, каля 17-00 самалёт разам з палкоўнікам Залеўскім упаў на зямлю за некалькі дзесяткаў метраў ад маёнтка.

Пасля катастрофы палкоўнік Залеўскі жыў яшчэ некалькі дзесяткаў мінут (больш за палову гадзіны), але з-за унутраных і зневінных пашкоджанняў памёр.

Вайсковая камісія ў складзе капітана Стаконя, паручніка Арлінскага і паручніка Мілеўскага ўстанавіла, што тэхніка была спраўная, а прычына катастрофы ў памылках арыентацыі на апараце "Спад", для палётаў на якім палкоўнік Залеўскі не меў адпаведнага вопыту. Таксама магчыма, што палкоўнік з-за невядомай прычыны страціў прытомнасць. Прычына катастрофы не была ўстаноўлена дакладна і грунтуючы толькі на дапушчэннях. Вышыня, з якой упаў самалёт п.к. Залеўскага, была каля 150 м.

Цела прэпаратана ў вайсковым шпіталі лекарами маёрам Бучынскім. Стала вядома: косткі чэрепа

Вайсковая частка могілак

не паламаныя, мозг не мае значных пашкоджанняў. У грудной клетцы зламаны 5 рэбраў з левага і 6 з права-га боку. Рэбры часткова ўбіты ў лёгкія. Сэрца не па-шкоджана. У лёгкіх каля 1 л. крыві. Органы брушиной поласці не пашкоджаны, але тут было каля 1,5 л. крыві. Левая і правая рука зламаныя. Правая нага зламаная ў 2-х месцах, а менавіта ў калені і галёнцы. Усё цела пашкоджана ўдарам, мае большыя ці меншыя раны.

Палкоўнік Залеўскі быў жсанаты і бяздзетны. Родных, акрамя жонкі, не меў.

Пахаваны палкоўнік 15 ліпеня на мясцовых могілках пры ўдзеле грамадства, вайскоўцаў і прыбыў-ших дэлегацый.

Павятовы камендант
подпіс.⁶

Цывільная частка могілак

Буткевічы. Першым памыліўся Міхал Шымя-левіч, напісаўшы, што жонка маршалка Лідскага павета Стэфана Буткевіча (19.02.1815 - 30.03.1896) пахавана разам з ім. Каля я знайшоў магілу маршалка, дык напалову разбіты надмагільны камень ледзь вы-глядваў з зямлі. Зараз, каля на могілках праведзена вялікая праца па аднаўленні, была знойдзена магіла жонкі Буткевіча - Эміліі Буткевіч з Адамовічай (1813-1879). Насамрэч яна пахавана асобна ад яго, сярод

⁶ ДАГВ. Ф. 200. воп. 1. спр. 9. А. 408.

Агульны помнік сям'і Адамовічай

Адамовічаў. Агульны помнік сям'і Адамовічай знаходзіцца на поўнач ад капліцы. На помніку Эміліі Буткевіч маеца толькі прысвячэння ад сына. Мужа, як быццам, і не было, хоць ён і перажыў жонку амаль што на 20 гадоў.

Дам трошкі дадатковай інфармацыі пра сям'ю Буткевічаў.

Маршалак шляхты Стэфан Буткевіч сам не прымаў удзел у паўстанні 1863 г., аднак вядома, што ён ратаваў паўстанцаў. Як мінімум аднаму з іх, свайму сваяку Балтазару Калясінскому, ён дапамог сустрэцца з ваенным начальнікам Лідскага павета Алхазавым і, верагодна, праз добры хабар, зняць з яго частку абвінавачвання⁷.

Да пажару 1891 г. Буткевічы валодалі ў цэнтры горада прыгожым домам, Ян Сегень успамінаў: "На-супраць плошчы, каля рынку па левым баку вуліцы быў пляц і драўляны дом, але вельмі прыгожы, і вялікі падворак у кветках і ружах, быў там таксама і сапраўдны жывы, нават не навязаны воўк, постраж для ўсіх дзяцей, асабліва яўрэйскіх. Быў гэта дом пана Буткевіча, маршалка ..." ⁸.

Да 1913 г. Гарадская ўправа пад палкавую царкву арандавала ў сына былога маршалка Эміля Сцяпана-навіча Буткевіча будынак, які стаяў у раёне горада "Ферма". У 1918 г. у Лідзе ўзнікла польская "Народная Рада" і ўзначаліў яе той жа Эміль Буткевіч. У сувязі з узростам і дрэнным станам здароўя ў хуткім часе ён адмовіўся ад гэтай пасады⁹.

Брат Вацлава Іваноўскага Тадас Іванаўскас пісаў пра сына лідскага маршалка Эміля Буткевіча: "Памятаю адно здарэнне, якое адбылося, калі цар Мікалай II ехаў па поўдзень і планаваў выйсці з цягніка на станцыі Зэльва, недалёка ад Наваградка. Сярод тых, хто сустракаў цара, знаходзіўся таксама наш сусед Эміль Буткевіч (бацька Мсціслава Буткевіча, які ў 1920 г. браў удзел у акцыі генерала Жалігоўскага супраць Літвы). Гэта быў вельмі высокі чалавек з цёмным колерам скуры і мангольскімі рысамі твару, што ў нашых краях было незвычайнім і прыцягвала ўвагу. Вярнуўшыся з сустрэчы з царом ён праз тыдзень наведаў Лябёдку і падзяліўся навінамі. Адбылася такая размова Буткевіча з маёй маці.

- Добры дзень! - крыкнуў госць. - З самім царом размаўляй.

- Аб чым размаўлялі? - запытала маці.

- Было гэтак: на пероне станцыі нас паставілі ў шэраг, і ён хутка з'явіўся - сам цар. Нічога не кажучы, абышоў нашу групу, але каля мяне затрымаўся, на-ціснуў мне пальцам на бруха і спытаў: "Мясцовы?" Я адказаў: "Дакладна так, Ваша Вялікасць!" Цар са здзіўленнем прамармытаў: "Гм-мм"¹⁰.

Можа гэты "ўсходні" выгляд сына маршалка лідскай шляхты быў вынікам нівернасці яго жонкі, і менавіта гэта прывяло да разрыва з мужам? Вядома, што ў Лідзе працяглы час стаялі чарнявія данскія казакі, і той жа Ян Сегень паведамляў, што, "з той нагоды [у нас] шмат засталося казацкай натуры"¹¹. Але

⁷ Dzieje powstania lidzkiego : wspomnienie o Ludwiku Narbucie. Wilno, 1934. S. 23.

⁸ Сегень Ян. Успаміны пра Ліду канца XIX стагоддзя // Лідскі летапісец. 2001. № 12. С. 17.

⁹ Дзічканец Юзаф. Самаабарона Лідскай зямлі. Ліда, 2010. С. 41.

¹⁰ Tadas Ivanauskas, As apsisprendziu, Vilnius: Vyturys, 1994. P. 99.

¹¹ Сегень Ян. Успаміны пра Ліду канца XIX стагоддзя // Лідскі летапісец. 2001. № 12. С. 17.

гэта дапушчэнне магчымае толькі для рамана, а не гісторычнага даследавання, таму пойдзем далей.

Унук маршалка, Мсціслаў Буткевіч - палкоўнік, камандзір 13-га палка віленскіх уланоў, у 1930-я гг. валодаў фальваркам Бярозаўка, які знаходзіўся на адлегласці 3 км ад маёнтка Стрэліца. Таксама ён меў маёнтак Качанова, што пад Лідай.

На поўнач ад капліцы, калі іscі ад увахода на могілкі, стаяць два помнікі з светлага каменю: Фелікса Лясковіча сына Юзафа (памёр 05.06.1876 г., жыў 56 гадоў), суддзі Лідскага павета, і яго дачкі Канстанцыі Лясковіч (памерла 01.02.1879 г.) Фелікс Лясковіч герба Кораб валодаў маёнткамі Кір'янаўцы і Бакуны (у 1844 г. 608 дзесяцін), Малая Бярозаўка (у 1844 г. 221 дзесяціна) і Бердаўка¹². У Віленскай Памятнай кніжцы за 1850 г. у "Камітэце для нагляду за правільным продажам алкагольных напояў" як "дэпутат" фігуруе калежскі рэгістратар Фелікс Іосіфавіч Лясковіч¹³.

Забавай нашых землеўладальнікаў у тыя часы, была гадоўля мядзведзяў. Фелікс Лясковіч ў Кір'янаўцах меў некалькі такіх "хатніх" жывёл, якія стала рабілі розныя штукі і паскудствы. Адзін з гэтых мішак надта любіў ездзіць у фурманцы - абы толькі панская брычка Лясковічаў прыязджала пад ганак Кір'янаўскага двара, мядзведзь адразу ўзлазіў на лаву брычкі, і фурман вазіў яго вакол дома. Неяк да Фелікса на не-працяглы час прыехаў госьць, і таму коней не распрагалі. Брычка стаяла каля ганка, фурман драмаў ... калі раптам нехта пачаў моцна трасці яго за плечы. Заспаны вазніца аглянуўся і ўбачыў мядзведзя! Гэта мішка Ляскоўскіх ужо сядзеў у брычцы на панском месцы і патрабаваў ехаць наперад! Напалоханы фурман імгненна збег з козлаў, а коні пачулі звера і панеслі. Язда была добрая, але кароткая. Брычка разблілася, коні пакалечыліся. Мядзведзь ніякім чынам не пацярпеў, але госьць быў моцна незадаволены ...¹⁴

Малодшы сын Фелікса - Войцех Альберт Лясковіч быў арыштаваны за нейкія размовы ў мястэчку Беліца. Па іншай версіі ён быў арыштаваны за тое, што ў Наваельні папракаў ксяндза за адмову прачытаць Маніфест Народнага ўрада.

Выпадкова ў турме Лясковіч апынуўся разам з нейкім Адамам Сасёнкам, які падгаварыў яго да складання фальшивага прызнання і ўключэння ў гэту паперу як мага большай колькасці асоб. Ён пераконваў, што так справа пойдзе лепш і скончыцца ... жартам. Трэба сказаць, што і сталінскія вязні таксама часта ў сваіх паказаннях зыходзілі з той жа логікі - яны лічылі, што калі запісаць ў японскія шпіёны ўсіх сваіх знаёмых ці прызнацца, што сам капаў падземны ход у Англію, дык нават крэтын зразумее, што гэта не можа быць праўдай. Але, гэтак яны толькі дапамагалі "органам" выконваць план і губілі няяніных людзей.

Але вернемся да Лясковіча. Гэты Сасёнка з не-

вядомых прычын агаварыў сябе, бацькоў і сястру ў распаўсюдзе Маніфеста, пастаўках паўстанцам зброй і г.д. Нудзячыся ў вязніцы, ён казаў Лясковічу, што будзе весялей, калі больш знаёмых апынеца разам з імі ў астрозе. Недасведчаны маладзён прыслухаўся да нашэптання таварыша, а калі яго выклікалі на допыт, ваенны начальнік павета падпаў яго віном, і той скампраментаваў сябе і іншых асоб.

У хуткім часе на суседскіх пасядзелках у маёнтку Чаплеўшчына, які належаў старэйшаму брату Войцеха Альberta - Юліяну Лясковічу, быў арыштаваны гаспадар і яго госьці: Зыгмунт Гадачэўскі і Вільгельм Грабоўскі. Адначасова быўлі арыштаваны Кароль Тышкевіч з Жырмун і Мірон Браніслаў Нарбут (той самы, вядомы лідскі мемуарыст), які тады працаваў у Наваградку сакратаром З'езда міравых пасярэднікаў. Нарбут быў зусім недатычны да палітычных справаў і стаў ахвярай даносу¹⁵.

Маёmacь Войцеха Альberta Лясковіча на падставе распараджэння віленскага губернатара ад 27.06.1863 г. і пастановы Віленскага грамадзянскага праўлення ад 23.07.1863 падлягала сектвестру. Пастановай ваеннага суда Войцех Ляскоўскі, які надумаў пагуляць са следствам, прысуджаны да смяротнага пакарання і канфіскацыі маёmacі¹⁶.

Войцех Ляскоўскі быў расстралены 5 чэрвеня 1863 г. разам з ксяндзом з Ваверкі Лідскага павета Раймундам Зямацкім (ксёндз зачытаў з амбона Маніфест паўстанцкага ўрада). Пляменнік Раймунда Зямацкага лекар Юзаф Зямацкі ў 1889 г. пазнаёміўся з жанчынай (па паходжанні віленкай), якая, як нарачоная афіцэра расейскай жандармерыі, прысутнічала на расстрэле ксендза Зямацкага. Жанчына расказала: "Памятаю, што гэта быў чалавек ужо паважнага веку, добра прытаміною яго рысы, меў ужо сівія валасы, быў вельмі аслаблены хваробай, якую перажыў у турме, не мог іscі пешшу, быў прывезены на дрожжах. Пасля вываду яго з падаміканскіх муроў, дзе была турма, нейкі расейскі вайсковец высокага рангу падышоў да яго прасіць дабраславенства. Справа ў тым, што сярод расейцаў існуе забабон, што дабраславенства прыгаворанага на смерць прыносіць ішасце ў будучым жыцці. Ксёндз Зямацкі дабраславіў яго знакам крыжса, а той пачалаваў яму руку. Адразу пасля залата карабінаў ксёндз павіс бяссільна на вяроўках, якімі быў прывязаны да слупа; бачыла потым, калі цела было адвязана ад слупа і ляжала ўжо на зямлі, сутана на грудзях была моцна заліта крывёю, а некалькі плям крыві аказалася пазней і на сівых валасах. Побач з ксяндзам Зямацкім, за некалькі кроکаў, таксама праз расстрэл, быў пакараны смерцю вельмі малады чалавек Лясковіч. Цэлы іх абодвух адразу пасля экзекуцыі ўкінулі ў магілы, загадзя прыгатаваныя перад слупамі, да якіх былі прывязаны асуђаныя. Цэлы засыпалі зямлём, магілы выраўнялі"¹⁷.

¹² Malewski Czeslaw. Rody szlacheckie na Litwe w XIX wieku. Powiat lidzkiem. Wilno, 2005. S. 163.

¹³ Памятная книжка Виленской губернии на 1850 г. Вильно, 1850. С. 84.

¹⁴ Ziemia Lidzka. 1939. № 4-5.

¹⁵ Dzieje powstania lidzkiego : wspomnienie o Ludwiku Narbucie. Wilno, 1934. S. 36-37.

¹⁶ Матвеичык Д.Ч. Удзельнікі паўстання 1863-1864 гадоў біягр. слоўнік. 2016. С 354.

¹⁷ Нарковіч Ліліяна. Раймунд Зямацкі // Лідскі Летапісец. 2013. № 3(63). С. 67.

Скажу некалькі слоў пра старэйшага сына Фелікса Лясковіча Юльяна. Да 1863 г. Юльян Лясковіч займаў пасаду міравога пасярэдніка¹⁸. Пасля паўстання быў сасланы на Урал у горад Кунгур Пермскай губерні. Сасланая ў Кунгур Ядвіга Прабяньдоўская ў сваіх мемуарах узгадвала Юльяна Лясковіча як выбітную і інтэлігентную асобу¹⁹.

Вялікі след у гісорыі Лідчыны пакінула дачка Юльяна Лясковіча (унучка Феліска Лясковіча), Марыя Лясковіч. Раскажу пра гэтую выбітную асобу па тэксле яе дальняга сваяка Караваля Лясковіча.

Рамантычныя пачуцці і глыбокая вера ў пазітыўныя ідэалы "арганічнай працы" сфармавалі індывидуальнасць маладой панны Марыі Лясковіч. У дзяцінстве яна разам з бацькамі вярнулася з глыбіні Расіі - з-пад Пярмі, куды яе бацька Юльян быў сасланы "на пасяленне" як палітычны злачынца. З бацькамі яна жыла ў сваім маёнтку Пяткаўшчына, за 3 км ад мястэчка Жырмуны Лідскага павета. Маёнтак меў дрэнную, пясчаную зямлю з занядбанымі драўлянымі пабудовамі і таму не цікавіў рускую адміністрацыю. Гэта ўратавала гаспадарку ад канфіскацыі. Да таго ж Юльян быў больш асцярожны за свайго брата Альберта Войцеха, якога расстралілі ў 1863 г. Непасрэднага ўдзелу ў паўстанні Юльян не браў, аднак патрыятычнай дзеянасці не пазбягаў, што і прывяло да ссылкі.

Менавіта тут, у Пяткаўшчыне, Марыя спазнала вялікае каханне. Яна рамантычна закахалася ў кузена, а той, не падазраючи пра глыбіню яе пачуццяў, расказаў пра свой будучы шлюб з паннай Тупальскай. Гэта стала паваротнай кропкай у жыцці Марыі Лясковіч. Яна прысягнула, што да канца жыцця застанецца вернай першаму каханню і не выйдзе замуж, а ўсё жыццё прысвяціць службe народу - менавіта гэтаму вучыў яе бацька. Адразу прыступіла да рэалізацыі сваёй клятвы - арганізавала ў Пяткаўшчыне тайную школу. Не мела патрэбнай кваліфікацыі, але выкладала ў першым класе як магла.

Хутка памёр яе любімы бацька. Гаспадарыць пачаў старэйшы, легкадумны брат Эдмунд. У духоўнай самоце Марыя знайшла апору ў асобе вікарнія Жырмунскага касцёла, маладога ксендза Генрыка Бальцэвіча. Ён таксама натхніў яе ідэяй працаўца для людзей. Досыць часта наведваў Пяткаўшчыну і ахвотна дапамагаў у справе нелегальнага навучання. Высокі, худы і прыстойны, меў розум даследчыка. Гарэў унутраным полыменем, патрэбай чыну, быў рэвалюцыянерам у сутане. Яго артыкул, надрукаваны ў адным з расійскіх часопісаў, пра ролю святарства ў свеце, узбудзіў гнеў касцельных уладаў... Да таго ж артыкул быў надрукаваны без дазволу касцельнай іерархіі. Суд біскупаў прыгаварыў ксендза на двух гадоў пакутаў у кляштары. Вікарны не згадзіўся з выракам, зняў сутану і ў Лодзі пачаў жыццё звычайнага чалавека.

Вяртанне дахаты было немагчымым, і былы ксёндз пачаў працаўца хатнім настаўнікам. Пра рэвалюцыянасць ксендза і Марыі даведаўся спраўнік, і над

дзяўчынай павіслая пагроза паўторнай высылкі. Таму яны вырашылі разам перасяліцца ў Варшаву і пачаць вучыцца на настаўнікаў.

Але Марыя не дазволіла адносінам пайсці далей за сяброўскія. Кватэрны знялі ў розных раёнах горада і не спатыкаліся ў сваіх прыватных кватэрах. ... Бальцэвіч да 1905 г. стаў сапраўдным педагогам, настаўнікам гісторыі і польскай літаратуры на ўзроўні гімназіі, г. зн. атрымаў вышэйшую адукцыю. Першапачатковая адукцыя Марыі была меншай, і яна атрымала толькі права настаўніцы пачатковай школы, аднак лічыла, што так будзе нават лепш для яе мэты жыцця для людзей.

Абодва былі дзецьмі дзвюх эпох: рамантызму і пазітыўізму. Iх "арганічная праца" заўсёды праходзіла "у нябесах", і іх жыццё было цалкам прысвечана гэтай працы, але цягло спакойна, манатонна і бедна. Заўсёды меўся нехта, хто патрабаваў дапамогі, і настаўніцкіх заробкаў ледзь хапала для сціплага жыцця.

Калі ў выніку сямейных падзелаў Ішчалны Марыя атрымала ў 1924 г. участак пад школу, мела яна ўжо 40 гадоў настаўніцкага стажу. І хоць у краі не хапала настаўнікаў, трэба было думаць пра пенсію. Толькі сэрца не згаджалася з гэтым.

Марыя, якую ў сям'і заўсёды звалі "цёця Марыя", у спадкі ад Важынскіх атрымала права на адну чацвёртую частку маёмаў пляменніка Юльяна. Таму, пры падзеле яна выказала жаданне, каб адмысловы для яе пабудавалі школу для дзяўчат. Жадала атрымаць пляц у 4 га каля Ішчалнянскага тракту і пашкоджаны падчас вайны будынак даўніяй коннай пошты. Патрабавала гроши на ремонт і на будаўніцтво, гроши на абсталяванне і дровы для ацяплення ўсіх школьніх будынкаў.

Жаданне цёці Марыі было выканана. Калі яна пачала сваю цяжкую справу, мела больш за 60 гадоў на карку і ніякага гаспадарчага досведу. Аднак вера і запал могуць зрушыць горы. Згорбленая маленъкая Марыня, няспрятная ў рухах і падобная на птушку, мела сівяя валасы, грубыя блізарукія акуляры на носе, на вуснах альбо усмешку альбо капрыз - самую моцную зброю ў барацьбе з мужчынамі. Бо як было не ўступіць шляхетнай, безабароннай старой. Пры гэтым для сабе яна нічога не патрабавала. Марыя мела дзіўна маладыя рукі - мяккія, пяшчотныя, не для працы, але гэтыя слабыя рукі здолелі 15 гадоў цвёрда трymаць школьнія справы. Ідэалізм і сціпласць цёці Марыі разам з яе ўяўнай бездапаможнасцю складаліся ў зброю, якая крышыла ўсе перашкоды.

Яе школьнай працы пачалася, расквітнела і асягнула пэўных вынікаў пры канцы яе жыцця. Дарога не была лёгкай. Летам 1924 г. сямейная рада Лясковічаў аддала ва ўласнасць цётцы Марыі дзялку з паўднёвага боку гістарычнага тракту. На гэтым дзялцы знаходзіўся мураваны будынак даўніяй коннай пошты з дахам, крытым дахоўкай, але будынак быў ужо моцна пашкоджаны. Па яго абодвух баках стаялі таксама

¹⁸ Памятная книжка Віленскай губерні на 1863 г. Вільно. 1863. С. 120.

¹⁹ Karol Laskowicz: (Kresowy dwor i jego sasiedzi). Opracowanie na podstawie wspomnień. // Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolinskich we Wrocławiu, sygn. 15480/II. S. 177.

мураваныя гмахі старых стайні ў без дахаў. Усё вымагала рамонту і нават адбудовы.

Нанялі дамарослага будаўніка, які падаў спіс неабходных рэчаў. Дрэва для школы было нарыйтавана зімой 1924/25 гг. Пакуль дрэва сохла, увесну было зроблена асушэнне пляцоўкі, і пачаўся рамонт будынкаў. У другой палове 1925 г. дрэва апрацавалі і папілавалі, над школай надбудавалі каркас даху, тое ж зрабілі з адной з стайні, усю тэрыторыю школы агарадзілі. Перад асеніні дажджамі школу пакрылі дахоўкай, а стайні - этэрнітам. Дадам, што 1925 г. з-за фінансавай рэформы Уладзіслава Грабскага быў самым цяжкім у эканамічным сэнсе за ўсе 1920-я гг.

У 1926 г. быў закончаны першы этап будоўлі. У школе падрыхтавалі першы паверх і два пакоі на мансардзе, а таксама палову будынка стайні. 1-га верасня 1926 г. школа была асвечана і пачала працу. Напачатку ледзь знайшлося 20 дзяўчынкі з ваколічных вёсак і мястэчак, і таму на работу прынялі толькі 2 настаўніцы. Вучобу пачалі са спазненнем. Фінансаванне школы было чыста прыватным, а вольныя гроши ў маёнтку Ішчална меліся не заўсёды. Школа атрымала назыву: "Жаночая прафесійная школа ў Ішчалне павятавага Звязу землеўладальнікаў у Шчучыне". Звяз не меў сваіх грошай, але не раз звяртаўся да землеўладальнікаў з просьбай аб дапамозе школе.

Першы год быў суцэльнай імправізацыяй, адмысловай праграмы не мелася. На наступны год, аднак, праграма стабілізавалася. На паддашку былі адрамантаваны пакоі, і цалкам закончаны рамонт галоўнага будынка, закончаны гаспадарчыя пабудовы: шопы для жывога інвентару, стадолы для ўраджаю, піўніцы пад бульбу, лядоўні і вазоўні на вазы і аграрныя машыны.

Школьны будынак меў 200 м² карыснай плошчы і дзяліўся на дзве паловы шырокім калідорам, у які выходзіла 6 дзвярэй - адны на вуліцу, другія на падворак і чатыры ва ўнутраныя памяшканні. Улева ад галоўнага ўвахода месціліся дзве вялікія класапрацоўні: ткацкая і кравецкая. З правага боку ад фронту будынка была канцылярыя і жылы пакой кіраўніцы, а ў бок падворка - кухня і клас, у якім вучаніцы таксама і снедалі. У ткацкім класе стаялі дзве вялікіх краснаў, каб ткаць розныя тканіны. У кравецкім класе меліся дзве вялікія сталы.

У 1927 г. пабудавалі яшчэ два мансардныя пакоі. Школа атрымала трэці клас, колькасць вучаніц павялічылася да 60. Скончана перабудова другой стайні, пашыраны інтэрнат, і туды перанесена кухня, сталовая і пакой кухаркі.

Грошай не хапала, і павятовы школьны інспектар узяў выкладчыкаў ў свой штат, узаконіў навучальную праграму і ўзяў навучанне пад свой кантроль. Школа атрымала публічныя права, аднак заставалася прыватнай, і фундатары пакрывалі ўсе астатнія выдаткі.

Сястра Карава Лясковіча Ірэна праз сваю сяброўку, дачку ўладальніка гуты "Нёман" замовіла аконнае школа для школы са значнай зніжкай. Акрамя гэтага гута падараўвала інтэрнату дзве скрыні розных шкля-

ных вырабаў: шклянкі, вазы для кветак, сподачкі, міскі і місачкі, філіжанкі, падстаўкі, скрынкі для гузікаў і шпілек, падсвечнікі і іншыя неабходныя рэчы. За мінімальную аплату, практычна за "Бог заплаць" два лекары - др. Чыж і др. Конрад вялі лекарскую апеку над усімі вучаніцамі.

На штогодовыя выставы школьніх работ прыбывалі суседзі з блізкіх і далёкіх ваколіц. Пасля паказу адбываўся продаж вырабаў. Сурвэты, кілімы, ходнікі, сукні і блузкі, вырабленыя на працягу школьнага года, знаходзілі сваіх пакупнікоў. Вельмі шмат школьніх кілімаў і сурвэтак набыў ішчалнянскі двор.

Шчаслівая цёца Марыня радавалася, цешылася сваёй школай. Была яна тыповым рамантыкам часоў пасля паўстання 1863 г.

Пасля атрымання школай публічных правоў, пачалі прыезджаць вучаніцы з больш далёкіх краёў. У 1929 г. пляменнік Марыі Юльян выкарыстаў добрую кан'юктуру і прадаў вялікую партыю лесу па добрай цене. Доля Марыі ў здзелцы склала 60 000 золотых. Ніколі яна не мела такіх вялікіх грошай і вырашыла ўкласці іх у школу.

4-х гектарная школьная дзялка была выдзеленая з 26-ці гектарнага поля. Рэшта гэтага 26-ці гектарнага поля была аддадзена ва ўласнасць легатарыю (супадчынніку) Марыі Важынскай (Важынскія - гаспадары Ішчланы да 1920-га г.), яе даўняму аб'ездчуку Леонарду Роўбе. Потым у дому Роўбы, у лепшым пакоі жыў пенсіянер, сябар цёцы Марыні, былы варшаўскі выкладчык і ксёндз Бальцэвіч.

Колькасць вучняў вырасла да 75 дзяўчынатаў. Умовай паступлення ў школу стала пасведчанне аб атрыманні 7-мі гадовай адукацыі. Трохгадовы курс школы ўключаў наступныя спецыяльнасці: кравец бялізны, кравец верхніяя вопраткі, ткацтва на ручных варштатах, ручныя работы, дамаводства і г. д. Колькасць педагогаў павялічылася да 8 асоб. Бальцэвіч узяў на сябе выкладанне гісторыі і літаратуры, новая кваліфікаваная кухарка выкладала дамаводства, садоўнік з Ішчалны вучыў практичнаму садаводству і агародніцтву.

У пансіянаце жылі 50 вучаніц, астатнія паходзілі з суседніх вёсак. На быўшым участку Роўбы, у цяні клёнаў стаялі лаўкі і сталы. Тут улетку была сталовая. Дзяўчыны ў зацішным месцы рэчкі, закрытым ад тракту зеленню, зрабілі пляж. Не ўсе вучаніцы падчас вакацый ехалі дахаты, бо не ўсе мелі ў бацькоў прыемную хатнюю атмасферу. Для іх домам стала школа, і замест маці стала кіраўніца школы.

Школа знаходзілася ў поўным росквіце, і разам з ёй самая шчаслівія гады свайго жыцця праходзілі ў двух ідэалістах. Нічога, што абодва перасягнулі сёмы дзесятак, нічога, што Бальцэвіч не атрымліваў заробку а ўсе грошы Марыні ішлі ў касу школы. Нічога, што абцасы абутку кіраўніцы школы былі ўшчэнт зношаны, а падэшвы дзіравыя, бо чарговая, прыгатаваная на пакупку абутку купюра ў 20 золотых, заўсёды ішла на іншыя патрэбы. Жыццё старых сяброў, як чыстае полымя, гарэла на ахвярным алтары для народа. Ажыццяўляліся галоўныя мары іх жыцця.

Якая ж вялікай радасць агарнула сціплую Марыю, калі ў 1930 г., падчас наведвання школы, павятовы стараста Сялява ўзнагародзіў яе Залатым крыжам заслугі. Марыня разумянілася, як дзяўчынка. Страціла мову. Прызнанне, збыццё мараў. Яе пачуцці ўшанаваны. Колькі калег за туу самую працу раней атрымалі турму ці Сібір. А яна атрымала ордэн.

Працяглы час не сціхалі апладысменты. Усе ба-чылі ўзрушэнне старой. Яна змагла толькі працягнуць старасту руку. Толькі Бальцэвіч зразумеў, што рабілася на душы ў старой сяброўкі. Рухам рукі ён спыніў тых, хто хацеў яе павіншаваць. Толькі калі засталіся сам на сам, даў волю словам. Ордэн з пасведчаннем яна замкнула ў шуфлядзе камода на ключ не дазволіла павесіць у канцылярыі, як жадалі ўсе.

- Пан стараста памыліўся, - казала яна настаўнікам. - Калі б крыж прызначаўся школе, я б з радасцю павесіла яго на сцяне. Не павінен ён быў узнагародзіць толькі адну асобу, у дадзеным выпадку мене. І я не жадаю ніякіх узнагарод за сваю працу, бо раблю тое, што павінна рабіць, выконваю свой абязяцак.

Мітусня закончылася, і жыццё пайшло па-старому - паміж працай і сценамі яе пакоя, які месціўся за канцылярыяй. Пакой свой дзяліла з катамі, тыя каты стваралі дадатковыя праблемамі, бо хутка размнажаліся, і яна не паспявала раздаваць кацянят, а тапіць не дазваляла. Таму на сядзібе заўсёды было з паўтузіна катоў.

Летам, паміж 1933 і 1935 г., прэзідэнт Масціцкі рабіў аб'езд паўночна-ўсходняй часткі РП. У часе візітацыі Шчучынскага павета ён заехаў у Ішчалну, каб асабіста падзякаўаць кіраўніцы прафесійнай школы Марыі Лясковіч за ахвярную асветную працу на працягу ўсяго яе жыцця.

У школе хутка прыbralіся. У той час у школе была пляменніца Ірэна, якая незадоўга да гэтага выйшла замуж за інжынера-чыгуначніка Януша Барткевіча. Яна прыйшла да ўсіх, бо жадала купіць у школе некалькі суврэтаў, каб упрыгожыць сваю службовую кватэру ў Баранавічах. Па прапанове ўсіх Марыні ахвотна засталася і прыняла ўдзел у цырымоніі. Адну з вучаніц паставілі на варту, каб папярэдзіла, калі ўбачыць аўтамабілі.

Прэзідэнт выйшаў са свайго аўто і ў суправаджэнні ад'ютанта ўзняўся на школьны ганак. Дзвёры былі шырокі адчынены, бо сустракаць госця выйшла старая Марыня з драўляным падносам, накрытым самым прыгожым, доўгім, вытканым вучаніцамі ручніком. На ручніку ляжаў бохан жытніга хлеба і сальнічка з соллю.

- Вітаю годнага гостя і прашу пана прэзідэнта ласкова прыняць ад нашай школы гэты хлеб з уласнага жыта і дробку солі, як належыць па звычаю - вітала Масціцкага ўсіх Марыні. Прэзідэнт сардечна падзякаў і ахвяраваныя дары перадаў ад'ютанту, пасля чаго наступіў момант знаёмства з персаналам школы:

²⁰ Узнагароджанне Марыі Лясковіч прэзідэнтам Масціцкім - 1939 г. - гл. Ziemia Lidzka. 1939. №7-8. S. 215.

²¹ Karol Laskowicz: (Kresowy dwor i jego sasiedzi). Opracowanie na podstawie wspomnien. // Biblioteka Zakladu Narodowego im. Ossolinskich we Wrocławiu, sygn. 15480/II. S. 214-222.

- Пані Ірэна Барткевіч з дома Лясковічай, - прадставіла яе ўсі, - мая пляменніца і магчымая пераемніца. Пасля гэтага, прэзідэнт пачаў агляд школы, з цікаўнасцю аглядаў вырабы і слухаў аповед пра школьнную праграму, пра настаўнікаў, пра бытавыя ўмовы вучняў і школьнага персаналу.

Пры канцы візіту прэзідэнт зрабіў прамову, у якой расказаў пра заслугі заснавальніцы і кіраўніцы школы і выказаў ёй удзячнасць ад імені дзяржавы і ад сябе асабіста. Узяў з рук ад'ютанта скрынку, выняў з яе ордэн "Polonia Restituta" і замацаваў яго на грудзях ўсіх. Пасля чаго, пацалаваў ёй руку²⁰.

Пасля таго, як прэзідэнт паехаў, яна сказала старому сябру Бальцэвічу:

- Я ўзрушана, што падказаў прэзідэнту мене ўзнагародзіць? Напэўна павятовы стараста ці школьні інспектар. Хто іх прасіў гэта рабіць? За выканне мэты майго жыцця, за магчымасць пашырэння асветы ў незалежнай дзяржаве, пра якую мы марылі, яны мне заплацілі?! Пачуваю сябе зняважанай ...

- Ці не патрэбны школе гроши? - спытаў Бальцэвіч. За ордэн плацяць 300 злотых штогод. На гэтыя гроши ўсталявой стыпендыю якой-небудзь здольнай, але бедной вучаніцы.

- Стыпендыю? ... Ты заўсёды жадаеш, каб было, як ты сказаў. Ах, як гэта не люблю ...

Пасля доўгіх спрэчак пра тое, што ўзнагарода гэта добрая рэч для справы, а адмовы ад ордэна была б непавагай да дзяржавы і непавагай да сваіх вучаніц, большасць з якіх паходзіць з Беларусі. Марыня згадзілася і нарэшце зразумела, што адмова ад грошай, якія дае ордэн, і пры гэтым сталая звароты аб дапамозе, выглядалі б дзіўна. Стыпендыя ў 25 злотых у месяц амаль што раўнялася заробку кабеты ў полі за той жа месяц. Для бедной вучаніцы гэта быў вельмі добрыя гроши.

Супольнымі намаганнямі пабаролі зацяжую ўпартасць старой ідэалісткі, ордэн разам з пасведчаннем замацавалі ў рамцы і павесілі ў канцылярыі, а на 300 злотых усталявалі стыпендыю. Як потым стала вядома, у тастаненце ўсю сваю ўласнасць ўсіх запісала школе.

Марыя Лясковіч памерла вясной 1939 г. Яе труна, заваленая кветкамі, стаяла ў яе пакой, праз адчыненую акно вечарам быў чутны трэлі салаў. ... Добра вядомая постаць Бальцэвіча скурчылася, згорблілася, і ён сунуўся за труной адзінокі, асірацелы. Зрок яго быў чужі і пусты.

За труной ішоў увесы род Лясковічай²¹.

Дадам, што былы ксёндз і выкладчык школы ў Ішчалне Бальцэвіч меў навуковую ступень доктара (PhD).

Магіла скарбніка Юзафа Крахельскага, яго жонкі Ружы з Туровічаў і іх дзецей Уладзіслава, Аляксандра і Віктара, а таксама іншых Крахельскіх. Яўстах

імадэль адбылося за некалькі месяцаў да яе смерці, на пачатку

Шалевіч, успамінае²², што калі ягоны бацька прывёз яго вучыща ў Лідскую павятовую вучэльню, дык ў горадзе яны спаткалі "шаноўнага скарбніка Крахельскага, начальніка майго брата, які тады служыў у скарбовай касе".

- Што ты тут робіш?
- Прывёз у школу хлапчука.
- А не баішся Пана Бога?

На што прывёз гэтую худобу? Як пачне вучыца - адразу памрэ.

А адчуў да Крахельскага вялікую непрыязнь, і гэтае пачуццё да яго ў мяне доўга не праходзіла. Было гэта ў 1855 г."

З сынам Крахельскага Уладзіславам, Яўстахом Шалевіч вучыўся ў адным класе. Адзін з настаўнікаў, калі вучань недакладна адказваў, звычайна казаў: "Попал пальцем в чернильницу!" Потым хапаў вучня за руку і ўціскаў яго палец ў чарніліцу.

Нашчасным пакутнікам гэтага настуніка часта быў Уладак Крахельскі, сын казначэя. Ён быў запісаны ў журнале першым, і таму яму заўсёды прыходзілася адказваць урокі, а ўсе ж астатнія адказвалі не гэтак часта. Крахельскі не быў добрым вучнем, і яго палец не раз бываў у чарніліцы: "Настаўнік круціў яго палец ва ўсе бакі і часам хадзіў з ім па класе пад руку.

Неяк на лекцыі Крахельскі сказаў: "В Орлеане памятник орленской дрове". Настаўнік тут жа яго запытаў: "Что такое дрова?" "Дровица" - адказвае Крахельскі.

- А что такое дровица?
- Паненка.
- А што такое паненка?
- Пасля гэтага вучань замаўчаў ..."

Крахельскі пераблытаў словаў "дева" і "дрова"

...

З лідскіх Крахельскіх паходзіць Крысціна Крахельская (1914-1944), якая была мадэллю для помніка работы скульптара Людвікі Нітч "Варшаўская сірэнка". Помнік паставлены ў 1939 г. на набярэжнай Віслы. Крысціна Крахельская нарадзілася ў сямейным маёнтку Мазуркі Баранавіцкага павета. У 1932 г. скончыла гімназію імя Рамуальда Траўгута ў Берасці і тады ж паступіла на Гуманітарны факультэт Варшаўскага ўніверсітэта, дзе вывучала гісторыю, географію і этнографію, даследавала беларускі фальклор, выконвала фальклорныя песні на варшаўскім і віленскім радыё.

Крысціна Крахельская была байцом Арміі Краёй (псеўданім "Данута"). У студзені 1943 года для байцоў палка АК напісала песню "Неj, chlopscy, bagnet na bron!" ("Гэй, хлопцы, узняць багнеты!"). Песня была вялікую папулярнасць і стала адным з музычных

Сямейны склеп Граблісаў

сімвалаў Варшаўскага паўстання 1944 г. Крысціна Крахельская загінула ў Варшаўскім паўстанні, ратуючы параненых на Мокатаўскім полі, зараз гэта цэнтральная частка Варшавы

Граблісы. Калі летам 2018 г. расчысцілі паўночна-заходнюю частку могілак, стала зразумела, што да 1939 г. тут хавалі дастаткова багатых гараджан.

Арыгінальна выглядае магіла Граблісаў - каплічка-пахавальня, малы домік з дзвярыма і вокнамі. Пры канцы 1920-х гг. Граблісы па вуліцы Дварцовай (каля чыгуначнага вакзала) мелі фірму якая вырабляла розныя рэчы для будаўніцтва і рамантавала дахі. У 1938 г. Мікалай Грабліс быў лаўнікам у Лідской гарадской управе і ўзначальваў Таварыства вайсковых інвалідаў горада Ліды. Ён жа, стварыў асобную ад цэнтральнай пажарную каманду на Слабадзе. Пажарны цэнтральны каманды Абрахам Гельман пісаў: "Невялікая дысгармонія ў сумеснай працы яўрэйскіх і неяўрэйскіх пажарных у Лідзе была выклікана братамі Граблісамі і некалькімі іншымі членамі, настроенымі антысеміцкі, якія жадалі атрымаць кантроль над таварыствам. Яўрэі не дапусцілі гэтага, і праз вялікую колькасць часта бурных судовых пасяджэнняў было прынята рашэнне, якое падзяліла асацыяцыю на дзве каманды: "Група 1" была адказная за тэрыторыю горада да чыгункі, а "Група 2", пад кіраўніцтвам Мікалая Грабліса, адказвала за тэрыторыю Слабодкі па другім боку чыгуначных шляхоў. Гэта была маленькая і менш навучаная група. У гэтай групе амаль што не было яўрэяў. У выпадку моцнага пажару на Слабодцы першую, гарадскую, групу не адзін раз выклікаў туды бургамістр Задурскі альбо камендант паліцыі"²³.

Сямейных склепаў на могілках было дастаткова многа, але захаваўся толькі гэты. Ад астатніх ці засталіся і падземныя часткі.

²² Гл: Szalewicz Eustachy. Wspomnienia szkolne ze szkoly powiatowej w Lidzie i gimnazjum w Nowogrydku. ДГАЛ. Ф. 1135. Воп. 4. Спр. 172.

²³ Лаўрэш Л.Л. Шэпт пажоўкльых старонак. Лідчына ў люстэрку прэзы. 1900-1939 гг.

Валер Сліўкін

Народныя вучэльні Лідскага павета (1863-1915)

Скасанне прыгоннага права ў 1861 г. прывяло да кардынальных змен у аддукацыі. Запатрабаванасць ведаў пачала ўсведамляцца сялянамі. Імператар Аляксандр II і ўрад адказаў на гэтую запатрабаванасць стварэннем сістэмы пачатковай народнай аддукацыі. 28 ліпеня 1861 г. быў заснаваны Камітэт для распрацоўкі школьнай рэформы. Складзеныя ім праекты рэформы пачатковай і сярэдняй школы былі разасланы на рэцэнзію вядомым рускім і замежным адміністраціям. 18 студзеня 1862 г. Аляксандр II пасля грунтоўнай гутаркі з апекуном Віленскай навучальнай акругі І.П. Карнілавым загадаў неадкладна прыступіць да арганізацыі народных вучэльняў у паўночна-заходніх губернях. 23 сакавіка 1863 г. былі прыняты "Часовыя правілы для народных школ у губернях Віленскай, Коўенскай, Гарадзенскай, Менскай, Магілёўскай і Віцебскай". Афіцыйна пазначаная мэта заснавання народных вучэльняў - распаўся ѿ пісьменнасці ў "духу рускім і маральна-рэлігійным".

Да навучання ў народных вучэльнях дапускаліся дзецы ўсіх саслоўяў, станаў, без адрознення вера-вызнання (п.13). Выкладанне праводзілася на рускай мове (п.17). Прадметамі навучальнага курсу былі: Закон Божы (кароткі катэхізіс і святая гісторыя), руская мова, чытанне па кнігах грамадзянскага і царкоўнага друку і пісьмо; першыя чатыры дзеянні арыфметыкі і царкоўныя спевы. Усе прадметы выкладаліся па кіраўніцтвах, ухваленым Міністэрствам народнай асветы ці духоўным ведамствам (п.12). Закон Божы выкладаўся прыходскім святаром (п.14). Дзецым рымска-каталіц-кага веравызнання закон Божы было дазволена выкладаць на мясцовай гаворцы (п.18). Часовыя правілы для шасці паўночна-заходніх губерняў дзеянічалі да пачатку ХХ стагоддзя.

Для адміністрацыйнага кіравання народнымі вучэльнямі былі створаны губернскія дырэкцыі народных школ. У склад дырэкцыі народных вучэльняў Віленскай губерні ўваходзілі: дырэктар, 4 інспектары (1 інспектар на 50 вучэльняў), пісмавод - бухгалтар і 3 чальцы: ад МУС, дзяржмаёmacці і мясцовага епархіяльнага ведамства праваслаўнага спавядання. Дырэктары прызначаў міністр народнай асветы, інспектараў - апякун Віленскай навучальнай акругі. Абавязкі губернскіх дырэкцый складаліся ў адкрыцці новых вучэльняў, забеспечэнні вучэльняў навучальными дапаможнікамі, прызначэнні настаўнікаў, назіранні за выкладаннем, паведамленні распараджэнняў, прадстаўленні справаўдач і зносяніх з усімі ведамствамі, прадстаўленні да ўзнагарод, закрыцці вучэльняў. Такім чынам, сфера народнай аддукацыі была падпарадкавана адміністрацыі дырэкцый і ўраду.

У Лідскім павеце на пачатак 1863 навучальнага года дзеянічалі чатыры прыходскія сельскія вучэльні:

Васілішка (з 1847), Астрынская (з 1858), Глыбокская (з 1861) і Арлянская (з 1861), магчыма была і пятая - Радунская (з 1859 г.). Яны былі створаны паводле Указу Імператара Мікалая I ад 23 лістапада 1842 г. і функцыянувалі на аснове "Пастановы для кіравання сельскімі прыходскімі вучэльнямі ў паселішчах дзяржаўных сялян", зацверджанай у 1843 г. Міністрам дзяржаўных маёmcіяў. У сельскіх вучэльнях выкладаліся Закон Божы (кароткі катэхізіс, тлумачэнне святой літургіі, святая гісторыя Старога і Новага запавету), руская грамата (чытанне кніг грамадзянскага і царкоўнага друку, чыстапісанне і хуткапіс), першыя чатыры арыфметычныя дзеянні з простымі найменнымі лікамі, з падрабязным тлумачэннем расейскіх мер, вагаў, манет і сведчаннем ужывання рахункаў.

У 1863 г. былі адкрытыы Лябёдская і Радунская народныя вучэльні і ператвораны ў народныя вучэльні Васілішка, Астрынскую, Глыбоцкую і Арлянскую прыходскія вучэльні. У 1864 г. былі адкрытыы Беліцкая, Бенякоўская, Голдаўская, Ганчарская, Дэмбраўская, Жырмунская, Забалоцкая, Забровіцкая, Збліанская, Пакроўская і Тарноўская вучэльні, у 1865 г. - Дакудаўская, Каняўская, Ражанкаўская і Эйшышская, у 1867 г. - Дубровенская, у 1868 г. - Аляксандраўская, у 1869 г. - Мытлянская, у 1874 г. - Жалудоцкая. У 1896 г. - Дзікушская (раней Забровіцкая) народная вучэльня з жаночай зменай была падзелена на Дзікушскую мужчынскую і Дзікушскую жаночую. Усяго ў Лідскім павеце дзеянічалі з 1874 г. - 25, з 1896 г. - 26 народных вучэльняў.

Закон Божы і царкоўныя спевы выкладалі святары. Рускую мову, чытанне, пісьмо, першыя чатыры дзеянні арыфметыкі выкладалі настаўнікі, якіх з 1877 г. началі зваць вучыцелямі.

У 1882/83 навучальным годзе ў 25 народных вучэльнях Лідскага павета Закон Божы выкладалі 17 праваслаўных святароў (+ 1 вакансія) і 16 ксяндзоў. У Бенякоўской, Эйшышской, Аляксандраўской, Жырмунской, Каняўской, Забалоцкой і Радунской вучэльнях вучні праваслаўнага веравызнання адсутнічалі, у Ганчарской, Збліанская, Дакудаўской, Лябёдской, Голдаўской, Дэмбраўской, Астрынской, Сабакінской (Пакроўской) і Глыбоцкай вучэльнях адсутнічалі вучні каталіцкага веравызнання.

У 1897/98 навучальным годзе ў народных вучэльнях Лідскага павета Закон Божы выкладалі 19 праваслаўных святароў і 10 каталіцкіх ксяндзоў. У 4 вучэльнях: Тарноўской, Арлянской, Глыбоцкай і Мытлянскай вакансіі каталіцкіх выкладчыкаў Закона Божага заставаліся вольнымі. У Ражанкаўской, Дзікушскіх мужчынскай і жаночай вучэльнях Закон Божы началі выкладаць толькі праваслаўныя святары.

На "Памятных кніжках" Віленскай навучальнай

акругі і Віленскай губерні адноўлены звесткі пра народныя вучэльні Лідскага павета, законавучыцеляў і настаўнікаў. Звесткі не поўныя.

Аляксандраўская народная вучэльня (1868-1915)

Размяшчалася ў хаце валаснога кіравання ў Палецкішках. Законавучыцелі каталіцкага спавядання Банавентура Лаўрыновіч (1879-83), Ян Адамовіч (1895-99). Настаўнік - выпускнік Пажайскай духоўнай вучэльні валасны пісар Сцяпан Міхайлавіч Босікаў (1871-75). Настаўнік-вучыцель Сямён Антонавіч Лабоцкі (1875-78). Вучыцелі: выпускнік Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Пахом Хвядосевіч Казюра (1878-83); Максім Ясінскі (1887), Андрэй Антонавіч (1890-91), Іван Іваноў (1892), Фама Шыкаловіч (1893-95); Макар Асіповіч (1896/1897), студэнт Санкт-Пецярбургскай духоўнай акадэміі, адстаўны калежскі асэспар Мікалай Фермар (1897-99). Прадстаўнік шатландскага, вядомага з XV стагоддзя, і рускага графскага роду. Ціава, граф Фермар навучаў сялянскіх дзетак у Палецкішках. Жалаванне вучыцеляў - 100 руб., у 1876 - 150 руб., з 1877 дадатак на хлеб - 30 руб. і кватэра.

Арлянская народная вучэльня (1863-1915)

У хаце, пабудаванай сялянамі з казённага лесу. На навучальны год адпушкалася 200 руб. утримання з дзярж. казначэйства. Законавучыцелі праваслаўнага спавядання святары Арлянскай царквы Аляксандр Янавіч Грыгаровіч (1867-98); Платон Станкевіч (1899-1903), Стэфан Шчарбіцкі (1904-15). Законавучыцель каталіцкага спавядання Антоні Пузылевіч (1879-83). Настаўнік - выпускнік Пскоўскай духоўнай семінарыі Павел Мікалаеўіч Бялавін (1867-77). Вучыцелі: выпускніца Віленскай жаночай духоўнай вучэльні Стэфаніда Філарэтайна Бялевіч (1877-81); выпускнік Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Іван Юрчык (1887), выпускнік Гарадзенскай павятовай духоўнай вучэльні Аляксандр Іванавіч Цыдзік (1890-93), выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Аляксей Буча (1894-97), Фёдар Люлькоўскі (1897-99). Жалаванне настаўніка: 150 рублёў і кватэра.

Астрынская народная вучэльня (1863-1915)

У хаце валаснога кіравання. Утриманне 284 руб. са збору з быльых дзяржаўных сялян. Законавучыцелі праваслаўнага спавядання: дыякан Астрынскай царквы Іан Зноска (1873-78); Іан Бяляўскі (1878-81), Іосіф Дбічкоўскі (1881-92); Мікалай Дружылоўскі (1892-98), Стэфан Прыйслакаў (1898-1901), Пётр Семянтоўскі (1903-10), Сямён Мілаванаў (1911-15). Настаўнік - выпускнік Літоўскай духоўнай семінарыі святар Мікалай Пігулеўскі (1874-76). Вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Іван Бяганскі (1876-78), Антон Станіслававіч Багдановіч з сялян (1879-81), Максім Міхайлавіч Калянчук з сялян (1881-83), Міхаіл Гудзевіч (1887), Мікалай Гуліч (1890-93); выпускнік Свіслацкай настаўніцкай семінарыі Дзям'ян Панасевіч (1893-99). Жалаванне настаўніка: 150 руб.

Беліцкая народная вучэльня (1864-1915)

Ва ўласнай хаце. На навучальны год адпушкалася 200 руб. утримання з дзярж. казначэйства. Законавучыцелі праваслаўнага спавядання святары Беліцкай цэрквы Стэфан Аляксандравіч Дружылоўскі (1864-1902), Мікалай Фёдаравіч Валкоўскі (1903-15). Законавучыцелі каталіцкага спавядання пробашчы Ельненскага касцёла: Юзаф Гліндзіч (1879-88), Альфонс Маткевіч (1888-99), Міхал Зямчонак (1904-10). Настаўнік - вучыцель Стэфан Аляксандравіч Дружылоўскі (1864-79), вучыцелі - выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі: Аляксандр Данілавіч Кулеш з сялян (1979-81), Іван Шутовіч з сялян (1882/83); Рыгор Іванавіч Садоўскі (1887), Марыя Пігулеўская (1890-93); Андрэй Васільевіч Мокат (1893-1903), Сільвестр Дзятко. Жалаванне настаўніка: 150 руб. і кватэра.

Беняконьское народная вучэльня (1864-1915)

У хаце валаснога кіравання. Утриманне: 95 руб. са сродкаў сялянскай грамады. Законавучыцелі каталіцкага спавядання: Юзаф Сянкевіч (1872-88), Ян Стэмпаржэцкі (1893-98), Тадэвуш Загорскі (1900-10), Мед Ужумецкі (1911-14), Ян Страгас (1915). Настаўнік - выпускнік Астрынскай народнай вучэльні Іван Даўдovіч (1872-77). Вучыцелі: Вольга Аляксандрава (1877/78); выпускнік Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Фама Красінскі (1880-83); Андрэй Дуброўскі (1887), Таісія Бугайла (1890-92), Пётр Васілёнак (1893); Іван Іваноў (1894/95); Вольга Садоўская (1895-98); выпускнік Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі Валеры Цітовіч (1898/99). Жалаванне настаўніка: 95 руб. і кватэра, жалаванне вучыцеля: 150 руб., хлеб на 10 руб. і кватэра.

Васілішская народная вучэльня (1863-1915)

У хаце валаснога кіравання. Утриманне 230-239 руб. са збору быльых дзяржаўных сялян. Законавучыцелі праваслаўнага спавядання святары Васілішскай царквы: Васіль Паўскі (1873-76); Іан Кудраўцаў (1876-78); Кірыл Малышэўскі (1878-79), Сергій Франтаў (1880/81), Іан Бяляўскі (1881-86); Сафрон Пігулеўскі (1886-1902), Канстанцін Пігулеўскі (1904-15). Законавучыцелі каталіцкага спавядання: Сільвестр Шмігера (1877-78), Францішак Байкштыс (1879-81), Ануфры Банькоўскі (1881-88), Вікенці Сідорскі (1894-98), Франц Сакалоўскі (1900-04), Вацлаў Гінтаўт - Дзевялтоўскі (1904-10). Настаўнік Васіль Паўскі (1873-76). Вучыцелі: выпускнік Цвярской духоўнай семінарыі Іан Кудраўцаў (1876-78), выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Рыгор Ілар. Кулеш (1878-83), Міхail Апанеў (1887), Еўдакім Ракецкі (1890-95), Аляксандр Дудкоўскі (1895-99). Жалаванне вучыцеля: 150 руб.

Глыбоцкая народная вучэльня (1863-1915)

У грамадскай хаце ў с. Дубічы (1863-76), затым у с. Нарошы (1879-83). Утриманне: 181 руб. са сродкаў сялянскай грамады. Законавучыцелі праваслаўнага спавядання святары Глыбоцкай царквы: Фоцій Йосіфа-

Стар. 44

віч Ярушевіч (1862-74), Піліп Андрэевіч Ёдкаўскі (1874-97), Павел Сіткевіч (1898/99), Ніл Глушынскі (1900-02), Іосіф Куніцкі (1903-14).

Настаўнік - выпускнік Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Іван Аляксееў (1872-76); вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Іван Раманавіч Чараповіч (1879-83); Міхail (Іван) Галубовіч (1887-1890), Антон Панкевіч (1892-93); Рыгор Лемяноўскі (1894-99). Жалаванне вучыцеля: 150 руб. і кватэра.

Голдаўская народная вучэльня (1864-1915)

Ва ўласнай хаце. На навучальны год адпускалася 200 руб. утрымання з дзярж. казначэйства. Законаўчыцелі праваслаўнага спавядання святары Голдаўской царквы: Канстанцін Сампсонавіч Брэн (1864-88); Павел Вараўб'ёў (1889-98), Антоній Амельяніновіч (1898-1900), Міхail Палікарпавіч Чабоўскі (1901-15). Настаўнік-вучыцель - выпускнік Віленскай павятовай вучэльні Уладзімір Мартынавіч Ятгаўт з дваран (1871-78). Вучыцелі: Восіп Фадзеевіч Казлоўскі з сялян (1880/81), Марыя Сільвестраўна Даўгяла (1881-83); выпускніца Віленскай духоўнай жаночай вучэльні Марыя Пігулеўская (1887), выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Піліп Новаш (1890-91), Зміцер Іваноў (1892), Міхась Вайтовіч (1893-97); Георгій Грынцэвіч (1897/98); выпускнік Арлоўскай духоўнай вучэльні Рыгор Лебедзеў (1898/99), выпускніца Арлоўскай духоўнай жаночай вучэльні Соф'я Амельяніновіч. Жалаванне вучыцеля: 150 руб. і кватэра.

Ганчарская народная вучэльня (1864-1915)

У казённай хаце. На навучальны год адпускалася 200 руб. утрымання з дзярж. казначэйства. Законаўчыцелі праваслаўнага спавядання святары Ганчарской царквы: Іян Філіповіч Грудзінскі (1879-84); Сяргей Аляксееў Шастоў (1886-94), Канстанцін Высоцкі (1994-99), Мікалай Відалібскі (1900-10), Пётр Семянткоўскі (1914-15). Настаўнікі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Аляксандар Данілавіч Пястроўскі (1871-75); Васіль Восіпавіч Рут (1875-76). Вучыцелі: выпускнік Валынскай духоўнай семінарыі Фёдар Лаўрыновіч (1876-78); выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Сцяпан Міхайлівіч Чараповіч з сялян (1879-81), Ігнат Пяtronіч Бяганскі з сялян (1881-83); Іван Антонавіч Кульвінскі (1887), Восіп Зубец (1890), Міхail Рудзевіч (1891-95); Аляксей Якімовіч (1897), Фёдар Рамашкевіч (1897/98), Мікалай Альшук (1898/99), Пётр Скрабец. Жалаванне вучыцеля: 150 руб. і кватэра, пасля 1900 г. - 199 руб. 50 кап. і кватэра.

Дэмбраўская народная вучэльня (1864-1915)

У грамадскай хаце. На навучальны год адпускалася 200 руб. жалавання з дзярж. казначэйства.

Законаўчыцелі праваслаўнага спавядання святары Дэмбраўской царквы: Платон Бараноўскі (1873-81), Сяргей Франтаў (1882), Іян Vasileўскі (1883-88), Павел Іванавіч Лебедзеў (1889-1901), Уладзімір Даламанаў (1902-10), Уладзімір Баталін

Лідскі Летапісец № 3 (83)

(1911-15). Настаўніца-вучыцельница - выпускніца Віленскай вучэльні для дзяўчат духоўнага звання Сафія Міхайлаўна Трацэўская (1870-78). Вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Іван Фёдаравіч Папоў з сялян (1880-87); Аляксандар Лічко (1890-92), Іван Іваноў (1893); Антон Панкевіч (1894-95); Аляксандар Аўрамчык (1896-99). Жалаванне вучыцеля: 150 руб. і кватэра, з 1877 г. да ранейшага дадатак 48 руб. і хлеб на 50 руб.

Дакудаўская народная вучэльня (1865-1915)

У хаце, пабудаванай для вучэльні сялянамі на ўласныя сродкі. 85 руб., затым 150 руб. з сялянскай грамады. Законаўчыцелі праваслаўнага спавядання святары Дакудаўской царквы Якаў Баліцкі (1876-1901), Аляксандар Ступніцкі (1902-09), Мікалай Смірноў (1909-15). Настаўнікі: выпускнік Віленскай духоўнай павятовай вучэльні Ануфрый Грудзінскі (1873-75); выпускнік Смаленскай духоўнай семінарыі Рыгор Палубінскі (1875-76). Вучыцелі: выпускніца Віленскай жаночай гімназіі Марыя Увядзенская (1876/77), выпускніца Гарадзенскай жаночай гімназіі Марыя Аляксандраўна Зайцова (1877/78); выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Восіп Паўлавіч Марковіч з сялян (1980/81), Антон Охрыц з сялян (1882/83), Мікалай Рыгоравіч Гурын (1887), Наталля Рак (1890), Андрэй Моркус (Моркуль) (1891-92), Аляксандар Лічко (1893), Еўдакім Іваноў (1894), Сцяпан Саланевіч (1895), Аляксей Азбукін (1896-98), Сільвестр Дзятко (1898/99), Павел Станоўскі. Жалаванне вучыцеля: 70 руб. і кватэра, з 1877 г. - 140 руб. і кватэра, пасля 1900 г. - 219 руб. і кватэра.

Дуброўненская (1867-1879), Дубровенская (1880-93), Дубровенска-Лідская народная вучэльня (з 1893 г.)

У грамадскай хаце ў в. Дуброўні. На ўтрыманне вучэльні адпускалася 239 руб. у год са збору з быльых дзяржароўных сялян. Законаўчыцелі праваслаўнага спавядання дыякан Антоній Сцяпур (1875-81); Антоній Амельяніновіч (1882/83); дыякан Міхail Гамаліцкі (1893-99). Законаўчыцелі каталіцкага спавядання: Вікенці Свідэрскі (1877-78), Сільвестр Шмігера (Шмыгера) (1879-83), Казімір Станіоніс (1895-98), Юзаф Сянкевіч (1898-99). Настаўнік-вучыцель - выпускнік Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Вікенцій Шавякін (1872-83). Вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Ігнат Пяtronіч Бяганскі (1887), Еўдакім Іваноў (1890-93), Восіп Дунец (1894-95), Антон Страшынскі (1895-98), Міхail Міцько (1898/99). Жалаванне вучыцеля - 150 руб., хлеб - 9 р. і кватэра, з 1900 г. - 216 руб. і кватэра.

Жырмунская народная вучэльня (1864-1915)

У грамадскай хаце. На ўтрыманне - 150-185 руб. з сум воласці. Законаўчыцелі каталіцкага спавядання Тамаш Іванавіч Шыманскі (1865-77); Жыгімонт Косця (1878), Рамуальд Сташэвіч (1879-81), Маўрыкій Івашкевіч (1882-88); магістр багаслоўя з 1904 г. Генрых Бальцэвіч (1891-1910), Адам Сакалоўскі (1914-15).

Настаўнік - выпускнік Калужскай духоўнай семінары Пётр Васільевіч Мізераў (1869-76). Вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінары Мікалай Беручка (1876-83), Восіп Сіпуда (1887), Вікенцій Данько (1890-91), Андрэй Карэйва (1892-95), Еўдакім Ракецкі (1895-98); выпускнік Нясвіжскай настаўніцкай семінары Laўрын Данько (1898/99); выпускнік Маладзечанскай настаўніцкай семінары Аляксандар Парафіяновіч (1903). Жалаванне настаўніка: 140 руб. і кватэра, з 1876 г. дададзены хлеб на 50 руб.

Жалудоцкая (Жалудская) народная вучэльня (1874-1915)

У наёмнай сялянскай хаце. На ўтрыманне 324 руб. з сум воласці. Законавучыцелі праваслаўнага спавядання: Віктар Кіпрыянавіч Плаўскі (1876-98); Мікалай Віктаравіч Плаўскі (1898/99). Законавучыцелі каталіцкага спавядання: Антоні Пузялевіч (1875-98), Матэвуш Лаёўскі (1900-10). Настаўнік-вучыцел - выпускнік Маладзечанскай настаўніцкай семінары Аляксандар Вікенцьевіч Янчуковіч з салдацкіх дзяяцей (1874-78). Вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінары Іосіф Вольскі (1880/81), Палікарп Вянцкевіч (1882/83), Рыгор Новак (1887-1892); выпускнік Гарадзенскай павятовай духоўнай вучэльні Аляксандар Іванавіч Цыдзік (1893-97); выпускнік Маладзечанскай настаўніцкай семінары Іван Лебедзеў (1897-99). Жалаванне настаўніка: 150 руб. і кватэра.

Забалацкая (Забалотная з 1876) народная вучэльня (1864-1915)

У хаце валаснога кіравання. Утрыманне: 182 руб. са сродкаў сялянскай грамады. Законавучыцелі каталіцкага спавядання Ануфрый Банькоўскі (1874-78), Ян Заблоцкі (1879-84), Фёдар Пяткевіч (1887-93), Антоні Аўдыцкі (1894-98), Ян Кажарновіч (1900-14). Настаўніца - выпускніца жаночым вучэльні пры Віленскім Марыінскім манастыры Надзея Восіпаўна Макарава (1873-78). Вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінары Андрэй Арсеньевіч Ясінскі, сын дзяячка (1879-81), Іван Іванавіч Грэчка (о) (1882-1892), узнагароджаны медалём "За стараннасць"; Павел Віторскі (1893-97), Мірон Шахлевіч (1897-99), Сямён Сучко. Жалаванне настаўніка: 150 руб. і кватэра, з 1877 г. - 180 руб., хлеб на 30 руб. і кватэра.

Забровіцкая народная вучэльня (1864-1882) - Дзікушская з жаночай зменай (1882-86)

Ва ўласнай хаце ў с. Дзікушкі. На навучальны год адпускалася 200 руб. утрымання з дзярж. казначэйства. Законавучыцелі праваслаўнага спавядання святы Дзікушскай царквы: Мікалай Іанавіч Тэадаровіч (1864-76), Віктар Кіпрыянавіч Плаўскі (1876-98), Мікалай Віктаравіч Плаўскі (1898-1915). Законавучыцелі каталіцкага спавядання: Антоні Пузялевіч (1880-98), Матэвуш Лоёўскі (1900-10). Настаўнік - выпускнік Маладзечанскай настаўніцкай семінары Іван Лявонцьевіч Дарафеев (1873-77). Вучыцелі: выпускнік Літоўскай духоўнай семінары, псаломшчык

Аляксандар Данілавіч Галоўшчынскі (1877/78). Вучыцельніца жаночай змены Марыя Кляменцеўна Галоўшчынская (1877/78). Вучыцель - выпускнік Маладзечанскай настаўніцкай семінары Аляксей Васільевіч Канцэвіч (1879-87). Жалаванне вучыцеля: 150 руб. і кватэра, з 1900 г. - 198 руб., жалаванне вучыцельніцы жаночай змены - 60 руб.

Дзікушская мужчынская народная вучэльня (1890-1915)

Вучыцелі: Аляксей Васільевіч Канцэвіч (1887-92), выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінары Самсон Талайка (1893-95), Гаўрыл Іванавіч К(р)атлінскі (1896-1903).

Дзікушская жаночая народная вучэльня (1887-1915)

Вучыцельніцы: выпускніца Віленской духоўнай жаночай вучэльні Стэфаніда Савіцкая (1887-90), Марыя Даляжынская (1891-92), Марыя Шалепіна (1893); Надзея Кавальская (1894-95), Марыя Аўсюк (1996-98), выпускніца вышэйшай жаночай вучэльні Антаніна Крыпендорф. Жалаванне: 120 руб. і кватэра.

Збліянская народная вучэльня (1864-1915)

У грамадскай хаце. На навучальны год адпускалася 200 руб. утрымання з дзярж. казначэйства. Законавучыцелі святы святы Збліянскай царквы: Аляксандар Кіпрыянавіч Гінтаўт (1969-79); Іўстyn Яленскі (1879-88); Сяргей Андрэевіч Тавараў (1888-1901), Уладзімір Ждан (1902-03), Іан Скальскі (1904-15). Настаўнік - выпускнік Маладзечанскай настаўніцкай семінары Васіль Іванавіч Генвароў (1868-76). Вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінары Васіль Восіпавіч Рут (1876-78), Іан Антонавіч Шкаранда (1879-81), Антон Станіслававіч Багдановіч (1882/83), Іван Паўлавіч Чарняўскі з мяшчан (1887), Антон Ральцэвіч (1890-92), Піліп Жарскі (1893-97), Іван Мялешка (1897/98), Вікенцій Клімза (1898/99). Жалаванне вучыцеля: 150 руб. і кватэра, з 1882 г. дададзены хлеб на 36 руб., з 1900 г. - 176 руб.

Каняўская народная вучэльня (1865-1915)

У грамадскай хаце пры валасным кіраванні. Утрыманне: 200-209 руб. са збору быльых дзяржаўных сялян. Законавучыцелі каталіцкага спавядання: кандыдат багаслоўя з 1900 г. Адам Сакалоўскі (1879-1910). Настаўнік - выпускнік Тульскай духоўнай семінары Пётр Мікольскі (1872-77). Вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінары Канстанцін Грунтовіч (1877/78), Канстанцін Казіміравіч Юшко (1879-81), Антон Дзярыба (Дзярэмба) (1882-94), Аляксандар Лічко (1895-98), Макар Асіповіч (1898/99). Жалаванне вучыцеля: 150 руб., дададзеных 48 руб., хлеба на 35 руб. і кватэра.

Лябёдская народная вучэльня (1863-1915)

Ва ўласнай хаце. На навучальны год адпуска-

Стар. 46

лася 200 руб. утрымання з дзярж. казначэйства. Законавучыцелі праваслаўнага спавядання святары Лябёдскай царквы: Віктар Кіпрыянавіч Плаўскі (1863-76), Ітан Бяляўскі (1876-78), Валянцін Мацкевіч (1878-86), Савацій Белазерскі (1887-91), Сяргей Марозаў (1891-1909), Іван Альбаў (1909-15). Настаўнік - Віктар Кіпрыянавіч Плаўскі (1863-1873), настаўніца - удава святара, выпускніца Віленскай вучэльні для дзяўчат духовнага звання Сафія Івацэвіч (1873-78). Вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Міхail Галоўчыц (1880-83), Аляксандар Тарановіч (1887), Пётр Лячыцкі (1890-91), Адам Антонаў (1892), Аляксандар Дудкоўскі (1893-95); выпускніца Віленскай Марыінскай вышэйшай жаночай вучэльні Марыя Юндзіл (1896-99). Аплата вучыцеля - 150 руб. і кватэра.

Мытлянская народная вучэльня (1869-1915)

У хаце валаснога кіравання. Утрыманне: 75 руб., з 1875 г. - 150 руб. са сродкаў сялянскай грамады. Законавучыцелі праваслаўнага спавядання святары Мытлянскай царквы: Андрэй Данілавіч Пігулеўскі (1869-79), Мікалай Кустоў (1879-86), Мікалай Пратасевіч (1887-90), Канстанцін Савіч (1892-94), Мікалай Відалібскі (1895-99), Іосіф Куніцкі (1900-02), Міхail Біруковіч (1903-10), Міхail Сакалоўскі (1911-12), Уладзімір Крукоўскі (1913), Іосіф Шчарбіцкі (1914-15). Законавучыцель каталіцкага спавядання пробашч Белагрудскага касцёла Валяр'ян Піатроўскі (1879-84). Настаўнікі: выпускнік Літоўскай духоўнай семінарыі Пётр Лаўрыновіч (1873/74); Павел Ачаноўскі (1874/75); Любоў Віктараўна Карапёва (1875-77). Вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Канстанцін Паўлавіч Чарняўскі з мяшчан (1877/78), Васіль Іванавіч Генвароў (1878-81), Іван Ануфрыеў Мароз (1881-83), Мікалай Мірановіч (1887), Аляксандра Марковіч (1890), Аляксандра Мірановіч (1891-92), Сцяпан Лянцэвіч (1892-99), Мікалай Бойка. Жалаванне вучыцеля: 75 руб. і кватэра, з 1875 г. - 150 руб. і кватэра.

Пакроўская (Сабакінская з 1874 г.) народная вучэльня (1864-1915)

У хаце валаснога кіравання. На навучальны год адпускалася 200 руб. утрымання з дзярж. казначэйства. Законавучыцелі праваслаўнага спавядання святары Сабакінскай царквы: Міхail Восіпавіч Паўловіч (1864-77), Ітан Кудраўцаў (1878-1879), Зміцер Мітрапольскі (1880-93), Келясяцін Галянкевіч (1894), Фёдар Хруцкі (1894-1901), Ітан Краскоўскі (1902-03), Андрэй Дабрынін (1904-14), Уладзімір Крукоўскі (1915). Настаўнік - выпускнік Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Мікалай Хрыстафоравіч Бяручка з сялян (1872-76). Вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Іван Руткоўскі (1876-78), Вікенцій Іванавіч Баравік (1878-81), Адам Піатроўскі з сялян (1882-87), Іван Іваноў (1890-1893), Фёдар Барыс (1894-99). Жалаванне вучыцеля: 150 руб., хлеб на 44 руб. і кватэра.

Лідскі Летапісец № 3 (83)

Радуньская народная вучэльня (1863-1915)

У грамадскай хаце. Утрыманне 200-209 руб. са збору былых дзяржаўных сялян. Законавучыцелі каталіцкага спавядання: Ежы Данілевіч (1873-79), Францішак Мацкевіч (1879-81), Вікенці Жываронак (1882-86); Міхail Кавалеўскі (1887-88), Канстанты Сташэўскі (1891-99), Станіслаў Бржазоўскі (1900-10). Настаўнік - выпускнік Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Сямён Рыгоравіч Зянько з сялян (1872-74). Настаўніца-вучыцельница - выпускніца Гарадзенскай жаночай гімназіі Людміла Якаўлеўна Макарава (1874-78). Вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Міхail Ілліч Якімец (1879-81), Іван Ігнатавіч Купрашэвіч, з сялян (1882-93), Піліп Новаш (1894), Мікалай Каваленка (1894-1905). Жалаванне вучыцеля: 150 руб. і кватэра.

Разанкаўская (1865-82), Ракавіцкая (1882-97), Ражанкаўская (з 1897) народная вучэльня

У грамадскай хаце ў с. Ракавічы. Утрыманне: 200-209 руб. са збору з былых дзяржаўных сялян. Законавучыцелі праваслаўнага спавядання: Пётр Рафаловіч (1873-86); Іуліан Ігнатавіч Баліцкі (1886-1901), Якаў Баліцкі (1902-15). Законавучыцелі каталіцкага спавядання: магістр багаслоўя Рудольф Рыхлевіч (1879-83), Ян Стампаржэцкі (1884-93), Ян Гаўдзевіч (Гаўдкевіч) (1893-95), Антоні Кулакоўскі (1900-01), Эдуард Цы(е)ран (1903-10), Станіслаў Шырокі (1911-14), Ян Мароз (1915). Настаўнік-вучыцель - выпускнік Гарадзенскай павятовай духоўнай вучэльні Аляксандар Іванавіч Цыдзік (1869-89). Вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Іван Юрчык (1890-91), Міхail Вайтовіч (1892), Зміцер Іваноў (1891-99). Жалаванне вучыцеля: 150 руб. і кватэра, з 1877 г. дададзеныя 48 руб. і хлеб на 40 руб.

Тарноўская народная вучэльня (1864-1915)

У хаце валаснога кіравання. Утрыманне: 80 руб. з сум воласці, з 1877 г. - 160 руб. Законавучыцелі праваслаўнага спавядання: Зміцер Іванавіч Мітрапольскі (1880-83), Аляксандар Сцяфанавіч Дружылоўскі (1886-94). Законавучыцелі каталіцкага спавядання: Валяр'ян Піатроўскі (1878-85). Настаўнікі: выпускнік Жыровіцкай павятовай духоўнай вучэльні Еранім Маркевіч (1873/74), выпускнік Літоўскай духоўнай семінарыі Пётр Лаўрыновіч (1874/75). Вучыцелі: выпускніца Полацкай духоўнай вучэльні Сафія Сафійская (1875-78); Лізавета Васільеўна Жабо (1879-83); выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Дзімітрый Траскоўскі (1887-1890), Восіп Дукель (1891-1893), Павел Бакаў (1894-95), Зміцер Кашко (1995-99), В. Рудакоўскі (1913-15). Жалаванне вучыцеля: 70 руб. і кватэра, з 1879 г. - 150 руб. і кватэра.

Тарноўская вучэльня згарэла ў 1912 г. У лістападзе 1913 г. настаўнік В. Рудакоўскі напісаў паперу на Тарноўскую валасное кіраванне пра будаўніцтва новага будынка. 5 снежня 1913 г. сабраліся 38 выбарных і службовых асоб пад старшынствам валаснога старшыны Івана Банцэвіча і прысудзілі: "На пабудову адпусціць страхавую ўзнагароду за згарэлы будынак у суме

2 тысяч рублёў з нарошымі адсоткамі, і неабходную колькасць зямлі. Прасіць інспектара народных вучэльняў пра пераўтварэнне Тарноўскай народнай вучэльні ў 2-класную, пра водпуск казённага лесу з урочышча Лідска-Дубровенскай дачы і сумы грошай, якая не дастае.

Абавязаліся: адпускаць на ўтрыванне зноў пабудаванай вучэльні туую ж суму, што адпускалася раней; пабудаваны будынак выкарыстоўваць толькі для патрэб народнай адукцыі" (НГАБ у Гародні. Ф. 1595 вол. 1, спр. 2. л. 2-3).

У лютым 1914 г. настаўнік В. Рудакоўскі паведаміў інспектару народных вучэльняў, што падрадчыкі не жадаюць браць падрад на будаўніцтва школы, спасылаючыся на зімовы час і малую суму грошай, і прасіў дазволіць будаўніцтва вучэльні гаспадарчым способам за 5 тысяч рублёў.

У красавіку 1915 г. камісія ў складзе настаўніка В. Рудакоўскага, валаснога старшыны І. Банцэвіча і валаснога пісара агледзела пабудаваны будынак вучэльні і прапанавала падрадчыку: "Абгарадзіць вучэльню плотам; запакляваць пакуллем сцены і абгарадзіць дошкамі вуглы; выправіць карабатыя сцены ў класе; перакласці падлогі ў кватэры настаўніка; пафарбаўваць падлогі, вокны і дзвёры; уладкаваць у класах фрамугі; перарабіць у зімовых рамах фортажкі; прыбіць да столяў ліштыни; замяніць сапсанаваную бляху ў жолабе новай; замяніць у класе сапсанаваныя столевыея

дошкі; зрабіць папраўку шчытоў, праз якія ўзімку навявалася на гарыничча снег; замяніць шыбы ў вокнах; скончыць студню".

Падрадчык Краўкля выканаць гэтыя работы адмовіўся, запатрабаваў выдачы наперад пакінутых 500 руб. Камісія пастанавіла зварнуцца да інспектара народных вучэльняў Лідскага павета з просьбай адмовіцца ад падрадчыка і выканаць работы за кошт пакінутай сумы (там жа, л. 6). Нагадаю, ідзе Першая Сусветная вайна. У верасні немцы акупавалі Лідскі павет.

Эйшышская народная вучэльня (1865-1915)

У хаце валаснога кіравання. Утрыванне: 100 руб. з сум воласці. Сродкі на ўтрыванне вучэльні адпускаліся мясцовай сялянскай грамадой у памеры, вызначаным на кожны год прысудам валаснога сходу. Законавчыцелі каталіцкага спавядання: Юзаф Даўкіша (1877-83), Францішак Вайщоўскі (1884-93), Казімір Кучоўскі (1893-95), Ян Адамовіч (1895-1901), Адам Савіцкі (1903-10). Настаўнік-вучыцель - выхаванец Калужскай духоўнай семінарыі Аляксей Пятровіч Скрамноў (1870-78). Вучыцелі: выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі Іван Бяганскі, з сялян (1879-91), Філіп Новаш (1892-93), Аляксандар Лічко (1894/95), Антон Дзярыба (1895-99). Жалаванне вучыцеля: 150 руб. і кватэра, з 1877 г. дададзеных 18 руб. і хлеба на 40 руб.

Табліца. Колькасць вучняў у народных вучэльнях Лідскага павета

Народныя вучэльні	1877/78 н. год	1880-83 н. год	1986/87 н. год	1896-98 н. год	1898/99 н. год	1900-05 н. год
Аляксандраўская	36	38		42-65	88	18 x 6 д
Арлянская	57	51		64	90	
Астрынская	88	112		130 x 4 д	169 x 5 д	
Беліцкая	50	30	76	66	71 x 14 д	78 x 13 д
Бенякоўская	51	34		50 x 4 д	43 x 2 д	114
Васілішская	67	103	86	125 x 5 д	119 x 1 д	
Глыбоцкая		62		94 x 8 д	105	
Голдаўская	65	73	56	50	65	60
Ганчарская	24	58 - 38	70 x 2 д	67 x 4 д	87	90
Дэмбраўская	56 x i 2 д	68 x 1д		74 x 4 д	94 x 1 д	
Дакудаўская	37	35 x 1д	54	81 x 12 д	92 x 8 д	98 x 2 д
Дубровенская	56	48	73	73 x 1 д	93 x 1 д	90
Жырмунаўская	49 y 1867	49		96-100 x 6-7 д	96 x 5 д	
Жалудоцкая	51	42		71	98 x 14 д	
Забалацкая	56	41- y 1867	46 - 50	47-60 (55 x 5 д)	59 x 3д	62 - 72
Забровіцкая	104 x 20д	100 x 3 д		78	78	79
Дзікушская муж.				11	36	36
Дзікушская жан.						
Зблінская	65 x 2 д	79 x 2д	85 x 2 х	60 x 3д	104	90
Каняўская	31	50		66	81	
Лябёдская	58	43		72 x 2д	76 x 2 д	
Мытглінская	30	28	47	44	49	54 x 1 д
Радунская	52 x 1 д	41	56 x 2 д	62 x 3д	68 x 6 д	40 x 12 д
Ражанкаўская	69	54		85 x 7д	58	
Сабакінская	57x 2 д	82		60	81 x 2 д	
Тарноўская	50	56 - 36	44	28	37 x 3 д	
Эйшышская	72	60		67 x 3д	84 x 1 д	41 x 6 д
Разам:	1270	1429		1853	2153	

Агульная колькасць вучняў у народных вучэльнях Лідскага павета бесперапынна павялічвалася і ў 1898/99 навучальным годзе склада 2153 вучні. Самай шматлікай з 1877 па 1900 г. была Астрынская народная вучэльня, у 1898/1899 навучальным годзе ў ёй займаліся 169 хлопчыкаў і 5 дзяўчыннак. Больш за сотню вучняў мелі ў 1890-я гады Васілішская, Глыбоцкая, Дзікушская, Жырмунская, Жалудоцкая, Зблянская народныя вучэльні. 36 дзяўчыннак наведвалі Дзікушскую жаночую вучэльню.

У 1877/78 навучальным годзе 10 народных вучэльняў размяшчаліся ў хатах валаснога кіравання, 8 - у грамадскіх хатах, 6 - ва ўласных, адмыслова для вучэльняў пабудаваных, хатах, 1 - у казённай хаце і толькі Жалудоцкая вучэльня размяшчалася ў наёмнай сялянскай хаце. Беліцкая, Голдаўская, Ганчарская, Дэмбрайская, Забровіцкая, Зблянская, Лябёдская, Арлянская, Сабакінская народныя вучэльні знаходзіліся ў прывілеяваным становішчы - ім адпускалася па 200 рублёў у год з дзяржайной казны. Законавучыцелям праваслаўнага спавядання да 1882 г. плацілі па 25 руб. Законавучыцелі каталіцкага спавядання да 1904 г. выкладалі Закон Божы без утрымання. У студзені 1904 г. ім пачалі з казны плаціць па 25 рублёў.

У 9 вучэльнях: Глыбоцкай, Голдаўскай, Ганчарскай, Дэмбрайскай, Дакудаўскай, Зблянскай, Лябёдской, Астрынскай, Пакроўскай (Сабакінскай) былі законавучыцелі толькі праваслаўнага спавядання, у 7 - Аляксандраўскай, Беняконьскай, Жырмунскай, Забалацкай, Каняўскай, Радуньскай і Эйшышскай - толькі каталіцкага спавядання, і ў астатніх - змяшанага праваслаўнага і каталіцкага спавядання.

Законавучыцелі праваслаўнага спавядання, як правіла - выпускнікі Літоўскай праваслаўнай духоўнай семінарыі. Настаўнічалі ў Лідскім павеце таксама выпускнікі Арлоўскай (Лебедзеў Г.), Полацкай (Софійская С.), Гарадзенскай (Цыдзік А.І.), Слуцкай (Пігулеўскі С.), Жыровіцкай (Маркевіч І.) духоўных вучэльняў; Жыровіцкай (Гамаліцкі М.), Калужскай (Мізераў П.В., Скрамноў А.П.), Пскоўскай (Бялавін П.Н.), Смаленскай (Полубінскі Г.), Цвярской (Кудраўцаў І., Лебедзеў П.І., Шастоў С.) і Тульскай (Мікольскі П.) духоўных семінарый.

Віленскую рымска-каталіцкую духоўную (епархіальную) семінарю скончылі: Ян Адамовіч, Антоні Аўдыцкі, Францішак Байкштыс, Ануфры Банькоўскі, Францішак Вайцяхоўскі, Юзаф Даўкша, Ян Кажарновіч, Казімір Кучэўскі, Альфонс Маткевіч, Вікенці Сідорскі, Казімір Станіоніс, Канстанты Сташэўскі, Ян Стэмпарэцкі, Тамаш Іванавіч Шыманскі, Сільвестр Шмігера і інш. Генрык Бальцэвіч - выпускнік Менскай рымска-каталіцкай духоўнай семінарыі.

Настаўнікі і вучыцелі галоўным чынам - выпускнікі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі. Зрэдку ў вёскі Лідскага павета на навучанне сялянскіх дзяцей прыязджалі выпускнікі Нясвіжскай (Данью Л., Мокат А., Цітовіч В.) і Свіслацкай (Панасевіч Д.) настаўніцкіх семінарый, Віленской (Увядзенская М.) і Гарадзен-

скай (Аляксандрава М., Зайцова М.А., Макарава Л.Я.) жаночых гімназій, Віленской вучэльні для дзяўчат духоўнага звання (Трацэўская С.М., Івацэвіч С.), Марыінскага жаночага манастыра (Макарава Н.О.), духоўнай жаночай вучэльні (Савіцкая С.), Марыінскай вышэйшай жаночай вучэльні (Юндзіл М.) і нават Санкт-Пецярбургской Духоўнай акадэміі (Фермар Н.).

Народныя вучэльні - першыя ў гісторыі пачатковыя школы, якія прыйшлі ў вёску. Дзецы вывучаюць Закон Божы, арыфметыку, чытанне, пісьмо, царкоўныя спевы. Галоўным предметам быў Закон Божы. Яго выкладалі святары праваслаўнага і каталіцкага веравызнання, якія сачылі, каб дзецы выхоўваліся ў патрэбным маральна-духоўным кірунку.

Найбольшая складанасці стварала пытанне пра мову выкладання Закона Божага. Ён прывёў да палярнізацыі ў асяроддзі рымска-каталіцкага духавенства: "адны бачылі сваю будучыню ў абліччы лаяльнага ўладам рускага католіка і тых, хто толькі вонкава падпарадкоўваўся мерам уладаў па русіфікацыі касцёлаў і тых, хто адкрыта выступаў супраць".

Курс навучання ў народнай школе быў 3-гадовы. Навучальны год павінен быў пачынацца з 1 верасня і заканчвацца 1 траўня. Навучальны тыдзень складаўся з 36 навучальных гадзін (па 6 урокаў у дзень - 4 да абеду і 2 пасля абеду). Але часцей за ўсё, заняткі праводзіліся толькі ўзімку, калі ў гаспадарцы было менш працы. У народныя вучэльні прымалі дзяцей школьнага ўзросту ўсіх саслоўяў і веравызнанняў, але пераважная большасць навучэнцаў складалі дзецы сялян.

Карэспандэнт з в. Беняконі ў 1910 г. жаліўся: "У нашым народным вучылішчы было заўсягды ня больш 50- 60 вучняў, а ў гэтым годзе ўсе сунуліся да навукі і ўжо вучыцца больш за 100 і яшчэ просцяцца, але не прымаюць. Патрэбна тут двухкласнае прыходскае вучылішча, але ніхто аб гэтым не дбае". Карэспандэнт злёгку не ў курсе, у 1900 г. Беняконьскую вучэльню наведвалі 114 вучняў.

Першакрыніцы:

- Ершова О.И. Правительственные народные училища Северо-Западных губерний как альтернатива земской школе Европейской России (вторая половина XIX века).
- Журнал Министерства народного просвещения. Часть CXVIII. Отд.1. СПб, С.29-32
- Наша Ніва. 1910 г. (факсимильное издание). Выпуск 3. Мінск.
- Памятная книжка Виленского учебного округа на 1874, 1875, 1876, 1877, 1877/78, 1882/83, 1897/98, 1898/99 учебные годы.
- Памятная книжка Виленской губернии на 1884, 1887, 1890, 1893, 1894, 1895, 1897, 1900, 1904, 1907, 1908, 1909, 1910, 1912, 1913, 1914, 1915 гг.
- Свод удельных постановлений 1843 г.Ч.5. Гл. 3. § 28. СПб.1843.

Леанід Лаўрэш

ГорадЛіда ў лёсе ксендза Віктара Шутовіча

Ксёндз Віктар Шутовіч нарадзіўся ў вёсцы Шутовічы былой Смаргонскай воласці. Пачатковую адукцыю атрымаў у Смаргоні і потым паступіў у Віленскую духоўную семінарыю, якую скончыў у 1913 г., пасля чаго быў высвячаны на святара: "З духоўнай семінарыі я выйшаў мала да жыцця прыгатаваны. А да беларускага жыцця, дык тады я быў скарэй упярэджаны, чым з ім абзнаёмлены. Надта многа гаварылася тады аб літвінох, пра беларусаў таксама ўжо добра чувалася. Дзіўныя мне словаў "літвоман", "бялорусоман" аба мае вуши абіваліся. ... Старэйшыя ксяндзы нас маладых гэтымі словамі страшылі. ... тады хапіла толькі малога падазрэння, што нехта з ксяндзоў мае нахіл у літоўскі ці беларускі бок, каб яго за гэта кідаць як найдалей ад Вільні і ад людskіх беларускіх ці літоўскіх асяродкаў" ¹.

Святарскую працу ксёндз Віктар Шутовіч пачаў у Лідзе, і хоць працаваў тут непрацяглы час, але лідскі перыяд быў важным, вызначальным і адбіўся на ўесьце далейшы жыццёвы шлях. Вось што пісаў а. Віктар у сваіх успамінах: "Я не жалеў Вільні і радасна паехаў на вікарата ў Ліду. Шчырым сэрцам там спаткалі мяне: кс. дзекан Шкоп і двух ягоных вікарый.

Сярод ксяндзоў я трymаў польскі тон. На плябанії і ў касцёле я гаварыў у Лідзе па-польску. Па дварах я ездзіў на гарбаткі, і адведвалі мы ў Лідзе чыноўнікаў, якія хоць цару служылі, але ў часе з сабой яны гаварылі па-польски. Мяне ўжо тады да гэтых сфераў лішне не цягнула. У тых гасціях я часта пазяхаў і дамоў рупіўся. Я спасыярог вялікую розніцу паміж жыццём на плябанії і жыццём паразвінаў. Саткнуўся з людзьмі ў спавядніцы і чуў, што ім памагчы трэба па-беларуску. Тады яшчэ я ня быў съяздомым беларусам, але ўжо нешта падобнае ў мяне завязывалася. У Лідзе я спаткаліся з беларускім, хоць нясьвядомым яничэ съветам. Як паеду я на вёску, ды з людзьмі сваімі спаткаюся, тады я чую, што жыву і для людзей працую. Хоць тады я не гаварыў так з людзьмі па-беларуску, як гэта раблю цяпер. Але я людзям гэтым пяяў беларуская песні, і людзі мяне за гэта любілі. Гэна маё спатканне з людзьмі было дужа натуральнае, а на'т і рамантычнае ў тым сэнсе, што ў маёй душы развівалася нейкая шырокая любоў да ўсіх тых людзей, сярод якіх я працаваў. Я ездзіў па калядзе ў самыя далейшыя вёскі. Любіў я тады хадзіць і ездзіць па берагах Нёмана. Там я спатыкаўся з праваслаўнымі, але і да іх я ў душы сваёй ня тое чуў, што на май месцы чуў другі ксёндз польскі. Расказвалі мне гэныя беларусы, як у іх перад гэтым быў кс. В., што праваслаўных съвяціў вадой з Нёмана, а праваслаўныя яго баяліся і ад яго ўцякалі і жаліліся на яго свайму бацюшку. У гэных вёсках я начаваў, і пятухі мяне там

раніцай будзілі. ...

У Лідзе я любіў хадзіць у акружны суд і да прысягі людзей даводзіць. І зноў з новым для сябе съветам я спаткаўся там. Расейскі царскі суд выглядаў дужа паважна. Яны на'т па рублю плацілі духавенству за кожную прысягу. На гэных судох засядалі прысяжныя, съмятанка з тутэйшых людзей у павеце. Раз гэтак на судзе я побач сядзеў са старэйшым бацюшкам, настаяцелем ў Лідзе (верагодна, а. Іосіф Каяловіч - Л.П.). Ён, нахіліўшыся да мяне, далікатна мяне запытаў, якой я народнасці. У гэтым часе кожны ксёндз, калі гаварыў з бацюшкам, дык мусіў яму сказаць, што ён паляк. У даным выпадку гэта і я зрабіў. А гэны на мяне ўтalonіў свае вочы і пытаеца далей, дзе я ўроджаны. Тут я сказаў яму праўду, што з Ашмянскага павету. Тады бацюшка на гэта ўсыміхнуўся, кіунуў галавой і да мяне кажа: "Які з цябе паляк Ашмянскага ўезду?!" Гэны бацюшка сказаў мене надта глубока залез у душу, я яго і сёння помню. Многа я ўжо і перад гэтым думаў, хто я такі? ... Я ведаў добра, што я не расеец і ў душы сваёй я польскаясці не прызнаваўся, бо я чуў там, што я не паляк. ...

Але жыццё мяне панхнула ў шырэйшы свет. Пачатырох месяцах у Лідзе, мяне паклікалі на вікарата ў Віленскую катэдру" ².

Хутка з Вільні кс. Віктар Шутовіч паступіў ў Пецярбургскую духоўную акадэмію. Скончыў два курсы акадэміі, не маючы грошай, каб вучыцца далей, пакінуў вучобу. Аднак падчас вучобы кс. Віктар прыязджаў у Ліду: "Кали я з Акадэміі на Каляды прыехаў у Ліду, ды засталом засеў з ксяндзамі, ды горача павёў новыя гутаркі аб беларускіх справах, мяне даўнія мае калегі і дэкан не пазналі. Сіла маіх аргументаў іх здзвівіла. Там засталом быў і старышы мой калега з Акадэміі кс. Шырокі, але ён маўчаў і не мяшаў мене ў маіх вывядах" ³.

У 1917 г. а. Віктар Шутовіч прызначаны прафесаром у касцёлі вёскі Барадзенічы тагачаснага Браслаўскага павету, дзе прабыў да 1927 г. 10 гадоў ён па-беларуску рабіў казанні ў касцёле, арганізоўваў беларускія школы, збіраў фальклор. Але ў 1927 г. а. Віктара прынудзілі пакінуць свой прыход, ён зноў быў пераведзены вікараем у Ліду.

Беларуская Крыніца" ў 1927 г. пісала: "12 студня сёл. г. па загаду Я. Э. Віленскага Арцыбіскупа Ялбожыкоўскага вядомы беларускі народны дзеяч Кс. В. Шутовіч пазбаўлены парафіі ў Барадзенічах, Браслаўск. пав., і назначаны на вікарата ў Ліду. Дэлегацыя ад усей парафіі, просьбы з цэлым мноствам подпісаў, каб затрымаць у Барадзенічах Кс. Шутовіча не памаглі нічога. Прычыны такой вялікай кары на Ксяндза-Беларуса, паданыя афіцыяльна кс. Шутовічу Я. Э.

¹ Ks. V. Sutovic. U 25-tuya uhodki majho sviatarstva (1913 - 1938) // Chryscijanskaja Dumka № 16(164), 1 cervienia 1938.

² Там жа.

³ Ks. V. Sutovic. U 25-tuya uhodki majho sviatarstva (1913 - 1938) // Chryscijanskaja Dumka № 17(165), 10 cervienia 1938.

Ксёндз Віктар Шутовіч

Арцыбіскупам, зводзіцца да трох: ненавісьць народу, дрэнна слава ў паважных людзей, а асабліва ў суседніх ксяндзоў і ўрэшце дзеянасьць на школу Касыцёла ў Ёдах. ...

Ненавісьці да Кс. Шутовіча ў яго парафіян няма ані съледу. Уся парафія нязвычайна яго любіць і шануе. Маюць да Кс. Ш. ненавісьць насланыя нам дзеля сеяньня польскай "культуры" розныя чужынцы, як сычыкі, паліцыянаты, вучыцялі. Людзі гэтая, з касыцёлам пераважна ня маючыя нічога супольнага, маюць сваёй мэтай нішчыць усе праявы беларускага жыцця. Ясна, што Ксёндз-Беларус, верна служачы свайму народу, не даваў спадобы гэткім асобам. Як даведаемся, нават жменя так званай шляхты ў пар. Барадзеніцкай да Кс. Шутовіча ня мае ніякай ненавісьці, а толькі, дзеля сваей умысловай агранічанасці, хацела-б, каб у касыцеле ў Барадзенічах ня было зусім мовы беларускай. А гэта нешта цалком інише ад ненавісьці да самога пробаишча, як пастыра і чалавека.

А ішчэ дзіўней выглядае закід Кс. Шутовічу, што ён дзеля таго ня можа асташца ў парафіі, што быццам утраціў добрае імя ў паважных людзей, асабліва ў суседніх ксяндзоў!

Праўда, добрага імя Кс. Шутовіч ня мае ў рознага роду сычыкаў, праўда такжэ, што ня мае ён добрага імені і ў некаторых ксяндзоў суседніх, якія полёнізуюць праз Касыцёл беларускі народ і глумяць усялякія яго адраджэнскія пачынаньні. Але паводле канонічнага права тады ёсьць утракта добрага імені, калі гэтае добрае імя пробаишч сапраўды ўтраціў недастойным жыцьцём сваім, або сваякоў, з якімі жыве, або калі выявіўся які даунейшы немаральны ўчынак пробаишча. А гэтае ўсяго ніхто ня съмее

закінуць Кс. Шутовічу.

Урэшце трэці закід больш чым дзіўны. Зводзіцца ён да таго, як мы ўжо ўспомнілі, што Кс. Ш. працаўаў на школу Касыцёла, што быццам выявілася ў Ёдах. Аказваецца, што тут трэба разумець вось што. Група польскіх авантурнікаў для полёнізаторскіх мэтаў пастанавіла забраць на касыцёл праваслаўную царкву ў Ёдах. Рэч ясная, што да таго "работы" найлепш было б ужыць мяйсцовага пробаишча Кс. Шутовіча, але гэты на такую авантuru не пашоў. Здаецца, што, калі-б хто з нас быў большым католіком, як сам Папеж, дык усёж-дыкі ў гэтай справе прызнаў бы слушнасць не каму іншаму як Кс. Шутовічу.

Гэткія закіды, аднак пастаўлены Кс. Шутовічу ўладай духоўнай афіцыяльна. Аснова іх, як бачым - прадусім палітычна.

Прыватна ... Арцыпастыр падчорківае, што Кс. Шутовіч, як ксёндз і як чалавек, дужа добры, але што ён адначасна не тактычны і не разбытны (*nie roztropny*) і што прадусім дзеля гэтага пазбаўляеца парапії. Дапусьцім, што так. Але адначасна дазволім запытацца, хто з людзей, будучым на такім ці іншым грамадzkім становішчы, такіх "грахоў" не дапускаеца? Няхай кожнаму адкажа яго сумлен'не"⁴.

Арцыбіскуп паабяцаў вернікам, якія склалі да яго дэлегацыю, што не будзе іх крываўдзіць і "дасьць другога ксэнду або Беларуса, або ўмеючага па беларуску". Але новы ксёндз Станіслаў Мажэйка не ўмёў ці не жадаў размаўляць па-беларуску "калі-ж адва-жыцца гэта рабіць, дык хіба толькі дзеля таго, каб абсьмяяць беларускую мову" і нік не спрыяў беларускай справе⁵. У верасні 1928 г. былы парапіянін а. Віктара пісаў, што кс. Мажэйка павінен быў пасля Шутовіча "... перарабіць нашу паraphaviu з беларускай на польскую. Весь ён працаўаў над гэтым ішыра ... Але, ... у нашай парапії беларускі дух не аслаб"

⁶. Пра свой другі, кароткі, побыт у Лідзе а. Віктар піша ў мемуарах толькі адзін сказ: "Пасыля гэтага быў я назначаны на вікара спярша ў Ліду ..." ⁷.

Нехта з беларускіх дзеячаў наведаў а. Віктара ў Лідзе. Весь што ён напісаў у "Беларускай Крыніцы" пра гэты візіт: "Ліда. Будучы надоячы ў Лідзе, захацялася мне пазнаёміцца з нашым новым вікарым кс. Шутовічам і выразіць яму свой жаль з прычыны таго гвалту, які ён церпіць ад сільных гэтага съвету".

Але не думайце, чытачы, што так лёгка ўбачыцца і пагаварыць з кс. Шутовічам, як гэта на першы пагляд здаецца. Каб дайсьці да яго, трэба запа-сціся вялікай порцыяй нахальства, хітрасці, а на't подступу. Ведаючы аб гэтым, я пазваніў на плябанію. Адпёр дзвёры нейкі ксёндз і запыталіся, чаго мне трэба. На мой адказ, што хацеў-бы відзеца з кс. Шутовічам, ён вельмі падазронна аглядзеў мяне з ног да галавы, стаў разпытвацца, хто я такі, скуль, чаго

⁴ Bielaruskaja Krywnica № 4, 21 stycznia 1927.

⁵ Там жа.

⁶ Belaruskaja Krywnica № 44, 1 wiersnia 1928.

⁷ Ks. V. Sutovic. U 25-tuja uhodki majho sviatarstva (1913 - 1938) // Chryscijanskaja Dumka № 19(166), 20 cervienia 1938.

хачу ад кс. Шутовіча, што маю супольнага з ім і г.д. Калі я ў чыстай польскай мове адказаў, што кс. Шутовіч ёсьць маім крэўным і школьнім калегай, гэтые ксёндз-дапрошчык відавочна ўспакоіўся і ненашоўши нічога "антыпаньства" ў маіх словамах і агульным выглядзе, казаў мне пачакаць у ганку, а сам пайшоў у пакой. Праз некалькі мінут выйшаў другі ксёндз невялікага росту, але вельмі тоўсты (верагодна - ксёндз-дэкан Баярунец - Л.П.), і пачаў нанова рабіць дапрос. Вось тут то я і пазнаў, што маю дзела з старым, бо ні адзін сычык, ані съледавацель мяне так не дапрашываў падрабязна, як гэтые ксёндз. Хоць я моцна ствараўся захаваць супакой і адказваць не заікаючыся, але гэтые тоўсты дапрошчык, відаць, пазнаў мой подступ, з пагардай адвярнуўся ад мяне, нічога не сказаў, а толькі тыкніў пальцам на сходы, што мела значыць - там жыве кс. Шутовіч, і пайшоў у пакой. Я паднімаючыся на сходах сумна разважаў над навукай Хрыстуса і паступкамі некаторых яго слуг, як прыкладам гэтые тоўсты ксёндз-дапрошчык. Кс. Шутовіча пайшоў такім, якім яго знаю з газэт: энэргічным і ахвотным да далейшай працы на ніве адраджэння нашага народу. З далейшай гутаркі я пазнаў, што гэта чалавек жалезнай волі, што ніякая бура яго ня зломіць, ніякія гвалты, учіскі не заб'юць яго, што ён

⁸ Bielaruskaja Krywnica № 14, 1 krasawika 1927.

⁹ Bielaruskaja Krywnica № 2, 21 stydnia 1928.

¹⁰ Bielaruskaja Krywnica № 58, 21 sniezna 1928 г.

жыцьцё сваё ложыць на аўтар адраджэння нашай Бацькаўшчыны. Дык памажыж яму, Божа, у яго працы і дай яму дачакаць лепшага заўтра!

C. Хлопскі.⁸

На пачатку 1928 г. "Беларуская Крыніца" паведаміла што кс. Шутовіча будуць судзіць па арт. 129., частка 1., пункты 3 - 6 К.К. за "падбурэнне адной часткі насельніцтва проці другой"⁹. Суд адбыўся ў Браславе ажно 15-га снежня, і на падставе амністыі справа а. Віктара Шутовіча была скасавана¹⁰.

У 1928 г. а. Віктар Шутовіч быў пераведзены ў вёску Тышчына (Trzciana) каля Ломжы. З 1929 па 1932 г. служыў у ЗША.

У 1932 г. пераведзены вікарьем і прэфектам у Хорашчы (Choroszczy) каля Беластока. З вясны 1944 г. па 1945 г. служыў у Чырвоным касцёле Менска. 26 студзеня 1945 г. арыштаваны савецкімі ўладамі, прысуджаны да 10 гадоў турмы. Вышаў на волю 20 сакавіка 1955 г., з 1956 г. нелегальна служыў у Барысаве, дзе і памёр 1 сакавіка 1960 г.

А. Віктар Шутовіч з'яўляецца складальнікам зборніка "Калядныя песні", выдадзенага Нінай Абрамчык у Берліне і аўтарам драмы "950 гадоў хрысціянства на Беларусі".

Ліда ў творы незабыўнага Максіма Гарэцкага

(З цыклу даследчых прац "Пісьменнікі Беларусі: чарговыя разгадкі ў спадчыне Лідскага рэгіёна")

Даследаваць свой родны кут, свой край, у якім нарадзіўся, з'яўляецца найгалоўным маім абавязкам. Чаму? Адказаць складана. Можа, па той прычыне, што душой прынікаеш да сваёй радзімы? Можа, ад таго, што ведаеш, праз якія шляхі і перашкоды прайшла яна, каб мы сёння былі шчаслівія? Нездарма гучыць і та-кое выказванне: "Мілы твой куток, дзе перарэзаны твой пупок".

З кожным разам, калі дазнаюся што-небудзь новае пра маю малую радзіму - вёску Крупава ці пра горад Ліду, мяне цягне ўсё глыбей і глыбей, каб расшукаць тое, што яшчэ мала кім вызначана. Няхай сабе, гэтые скарб ужо і вядомы камусьці, але ж знайсці яго самому і без ніякай дапамогі выклікае невыказаную асалоду і яшчэ большую прыязнасць да краязнаўства.

Горад Ліда хавае шмат цікавага і нязведенага. Парой, яно (нізведанае) нават знаходзіцца на паверхні, а мы шукаем яго ў глыбіні... Ужо не першы год мне даводзіцца ўзначальваць літаратурнае аб'яднанне "Суквецце" пры рэдакцыі "Лідскай газеты", працаўцаў навуковым супрацоўнікам у Лідскім гістарычна-мастацкім музеі - яго літаратурным аддзеле (доме паэта Валянціна Таўлайя). Становіцца вядомым, што Лідчына - гэта літаратурны край. Так, так! Спрачацца няма сэнсу. Тут налічваецца звыш 500 імён паэтаў і пісьменнікаў, чые жыццёвия шляхі так ці іначай звязаны з Лідчынай:

этая тыя, якія хоць і адышлі ад нас, але з адметным следам, гэта тыя творцы, якія вымушаны былі пакінуць нашы мясціны, але нарадзіліся тут, гэта тыя, хто да гэтых пор радуе чытачоў, слухачоў сваімі творамі. Але зазначу, што свой пачатак літаратурная Лідчына бярэ з канца 16 стагоддзя, калі лідскі стараста Ян Абрамовіч (? - 19.04.1602) выдаў у Вільні евангелістычны "Катэхізіс" у 1598 годзе, у якім змяшчаецца 300 рэлігійных песен. Як бачна, лідская літаратура прайшла шматгадовую шліфоўку. За свой час тут пабывалі, прыпыняліся, праезджалі вядомыя асобы не толькі ў Беларусі але і за яе межамі. Праз Ліду праезджаў вядомы паэт Аляксандар Блок, тут у лідскіх краях узгадваецца і бацька класіка рускай літаратуры Аляксандра Пушкіна Сяргей Львовіч Пушкін, тут працаўаў на чыгунцы беларускі пісьменнік Карусь Каганец, тут нарадзілася Цётка, настаўніца Францішак Багушэвіч. Тут дырэктарам цвіковага завода быў Уладзімір Корбан, тут жыла Ніна Тарас, жыў і працаўаў у газеце "Уперад" Валянцін Таўлай. Тут значны след пакінулі Ігнат Дамейка, Янка Купала, з зямлі лідскай звязана Марыя Ямант - нарачоная Каствуя Каліноўскага. Тут нарадзілася першая беларускамоўная паэтэса Адэля з Устроні, тут... З Лідчыны Хрысціна Лялько, Данута Бічэль, Ірина Багдановіч, Віктар Праўдзін, Уладзімір Клімовіч і інш.

Так, праз лідскі краі пракладзены шляхі-дарогі многіх дзеячоў культуры, як, напрыклад, беларускага пісьменніка Максіма Гарэцкага. Яго жыццё было ка-роткім і абарвалася ў час росквіту творчых сіл, жыццёвая сцяжына вяла яго не па роўнай, а наадварот - па пакручастай дарозе, дзе найчасцей сустракаліся цяж-касці, перашкоды. Нягледзячы на гэта, творца застаўся самім сабою, не здрадзіў свайму пісьменніцкаму, ча-лавечаму шляху. Як заўважылі даследчыкі, выбар Га-рэцкага, як правіла, быў беспамылковы, бо ў сваіх пам-кненнях і ўчынках ён кіраваўся высокімі прынцыпамі гуманізму, ідэй праўды, добра і справядлівасці.

З гісторыі беларускай літаратуры, вядома, што імя Максіма Гарэцкага заслужана ўпісана і размяш-чаецца непадалёку ад творчай дзейнасці Янкі Купалы і Якуба Коласа, з якімі, як сцвярджаецца, меў зна-ёмства.

Сёння ён - агульнапрызнаны класік беларускай літаратуры, адзін з самых таленавітых пачынальнікаў нацыянальнай мастацкай прозы. Сваё кароткае жыццё Гарэцкі прысвяціў высакароднай справе духоўнага адраджэння роднай краіны, выхаванню нацыянальнай свядомасці беларусаў. Зараз на радзіме Максіма Гарэц-кага (у вёсцы Малая Багацькаўка, што на Мсціслаў-шчыне) створаны музей. Яго імем названы бібліятэка ў Горках, вуліцы ў Менску, Мсціславе, Горках. У Мен-ску і Вязьме класіку беларускай літаратуры паставу-лены помнікі. Вобраз Максіма Гарэцкага ўвасоблены ў дакументальных стужках. Яго творчасць знаходзіцца пад пільнай увагай літаратуразнаўцаў. Рэгулярна арга-нізуецца Гарэцкія чытанні, выдаецца яго творчая спадчына. З 1997 года дзейнічае Міжнародны фонд братоў Гарэцкіх.

Ваенныя падзеі (Першая Сусветная вайна, рэвалюцыя, жорсткія баі, раненні, лячэнне ў шпіталі пад наглядам Алаізы Пашкевіч (Цёткі)), Вільня, бе-ларускія гарады і вёскі праз якія і праішоў яго шлях, тэрыторыя тагачаснай Расійскай імперыі ўдала аха-рактарызованы пісьменнікам у шматлікіх творах. Не будзем спыняцца на іх, бо літаратурная спадчына яго багатая і вядомая з навучальнай праграмы.

Трэба зазначыць, што сёлета Максіму Гарэцка-му споўнілася 125 год з дня нараджэння (нарадзіўся 18 лютага 1893 года). Аб тым, што яго шлях быў пракладзены праз Лідчыну, ён афіцыйна пазначыў у сваім галоўным і вядомым нам рамане-эпапеі, кнізе-аўта-біографіі "Камароўская хроніка".

Перадаю ў арыгінале, але скарочана.

"17 ліпня. 7 г. раніцы, выехали ў дарогу, у кірунку на м. Варняны, Астравец. Начавалі ў панскім двары Каменка. Тут багаты панскі палац, багатая мэбля добрае скуры, чырвонаармейцы яе здзіралі, валяліся

кніжкі з багатае бібліятэкі. Тут касцёл ці царква. Сяляне маліліся богу. Адносины з сялянамі былі добрыя.

У аднэй вёсцы былі настаўнікі, якія ведаюць Кузьму... Яны пачулі прозвішча і з гэтага даведаліся, што я Кузьмоў брат. Ад іх даведаўся пра Кузьму...

18 ліпня. Раніцай выехалі на Ашмяны. А 2-й гадзіне ўдзень былі ў Ашмянах. Начавалі ў панскім двары Ашмянка-Мураванка.

19 ліпня. 10 г. р., выехали. Ехалі на п. дв. Жодзіна, праз м. Табарышкі. Начавалі ў в. Дайнаўка.

20 ліпня. Даехалі да п. дв. Бартынікі, дзе і начавалі.

21 ліпня. Мястэчка Радом.

22 ліпня. Новы Двор.

23 ліпня. Ехалі праз м. Острына. Чуваць была ўлева артылерыйская страляніна. Начавалі ў в. Каневічы (Горадз. губ.).

24 ліпня. А 4 г. ўдзень выехалі з в. Каневічы, праз в. Абухава, п. дв. Будоны, тут і начавалі, з прычыны няспраўнасці мосту праз Нёман."

Але больш прыемна нам, лідзянам, што Максім Гарэцкі не аблінуў і мясціны, праз якія ён дабраўся і да нашага роднага горада Ліды і далей пракладваў свой шлях.

"22 жніўня. Уранні прыехалі ў м. Шчучын.

23 жніўня. Праехалі г. Аўгустоў. Ехалі па вялікім лесе, па шашы, шыбка. Разведчыкі, прыслуга - усе былі напагатове, ехалі шыбка, сядзелі і глядзелі ў правы бок, готовыя біцца. Казалі, што палякі будуць з правага боку. Вялікае напружанне..."

24 жніўня. Начавалі ў в. Булда.

25-26 жніўня. Стаялі ў 5 в. ад г. Гродні.

27 жніўня - в. і м. Каменка.

28 жніўня - в. Дымаўцы.

29 жніўня - г. Ліда. З Ліды хацеў дабраца да Кузьмы, але пабаяўся застасца ад часці.

30 жніўня - м. Тракель.

31 жніўня - Лінішкі, Субатнішкі.

1 верасня - Багданава, Трабы, Вішнева, Філі-пяцінікі.

2 верасня - м. Забрэззе, Дворычча, Дубіна, Літва Новая і Старая, Палачаны, Груздзёва.

3-4 верасня прастаялі ў в. Груздзёва.

5 верасня пераехалі ў м. Лебедзева...."¹

Дзякуючы гэтым запісам, у нас, лідзян ёсьць гонар, што тут, на зямлі лідскай пакінута хоць невяліч-кая часцінка, але ж вялікага класіка беларускай літара-туры, жыццё якога прайшло не па зайдзросным шляху.

Алесь ХІТРУН,
навуковы супрацоўнік Лідскага
гістарычна-мастацкага музея

¹ Фрагмент рукапісу "Камароўской хронікі". Аўтограф. 1930-я гады (Асабісты архіў пісьменніка захоўваецца ў аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ НАН Беларусі пад нумарам 7 і складаецца з 119 адзінак захавання. Рукапісы пісьменніка можна таксама ўбачыць у фондах Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва)

У трэцій частцы, пад гадамі 1917-1921 гг. пісьменнікам адзначаны год "1920". У гэтым годзе ў час ваенных дзеянняў паводле захаваных звестак з "Пракопавага дзённіка" ёсьць апісанні ўжо Гарадзенскіх мясцін.

Янка Жамойцін

З перажытага

(Заканчэнне. Пачатак у пяцярэдніх нумарах.)

У этап

На пераломе восені і зімы, у халодны лістападаўскі дзень па турме разнесліся чуткі аб падрыхтоўцы ў "этап", што абазначала падарожжа ў лагер этапамі, ад турмы да турмы. Неўзабаве выкліканыя на турэмны калідор вязні на загад: "Выходи с вещами", - шыхтаваліся тройкамі ў групы з 30 чалавек і адпраўляліся на чыгуначны таварны вакзал, дзе чакалі падрыхтаваныя "цяплушки" - таварныя вагоны. Унутры вагона трохярусныя памосты, на якіх можна было прылегчы, але малая адлегласць між ярусамі не дазваляла сесці, а ў найлепшым выпадку абаперціся толькі на локці руکі ў паўсядзячай пазыцыі. Самы ніжні ярус наогул пуставаў з-за холаду, што прабіваўся ад падлогі вагона. У адным з проціледглых куткоў выразаная ў падлозе вагона і чымсь прыкрытая дзіра - гэта "прыбіральня", дзе спраўляліся фізіялагічныя патрэбы пасажыраў. У іншым вугле "буржуйка" змайстравана з жалезнай пасудзіны, ад якой выведзена з вагона труба - дымаход. Буржуйка мела выконваць заданне печкі, дзеля чаго вагон і называўся цяплушкай. Адсутнасць паліва ажно да марозаў ніжэй - 15°C не апраўдвалася той назвы, і вязні напераменку ляталі так, каб узаемна абагравацца альбо ратаваліся ад холаду трываючы ў безупынным руху, да знемажэння. Атрыманы на дарогу "паёк" у форме кавалка жытняга хлеба і кількі (дробнай салёной рыбы) ці куска сушанай прасоленай рыбы адстрашваў голад, выклікаў неўтаймаваную прагу, але не аднаўляў патрачаных калорыяў, а што даволі важнае ў тых абставінах - не выклікаў фізіялагічных неабходнасцяў. Раз у суткі адбываўся пералік вязні і пры гэтым нагодзе "вадапой". На некаторых станцыях у Рәсей быў бясплатна даступны кіпятак пасажырам цягнікоў далёкага курсіравання. Гэта лічылася дабрадзеяствам і тэмай сатыры на свабоду слова ў СССР: *"Я смело говорил и говорить буду, что у нас на каждой станции кипяток бесплатен"*. За такую пропаганду не судзілі. Калі наш цягнік затрымоўваўся на станцыі, дзе "кипяток бесплатен", ахова пасля пераліку прыносіла вядро тae цеплае вады і вядро халоднай. Вязні кідаліся на кожную ваду, якою яна б не была. Калі кіпятку на станцыі не было, атрымоўвалі мы вёдры вады праста з гіранта. Пераможцамі ў атаках на ваду былі вязні, якія мелі нейкую пасудзіну: банку з пад кансерваў ці кацялок. Іншыя былі ад іх залежныя, але затое менш пасля скардзіліся на больш жыватоў.

Падарожжа цягнулася вяла, зборнымі цягнікамі, з доўгімі прыпынкамі і з-за неабходнасці было падзелена на некалькі этапаў, якія канчаліся ў перасыльных турмах. Усе яны былі да сябе падобныя. Кожная перасыльная турма была падрыхтавана да прыняцця на-

тоўпу змораных людзей. Загнаныя ў турэмныя камеры, быццам жывёла, сасмяглыя людзі кідаліся перш за ўсё на бочкі са сцюдзёнай вадою, напоўненыя перад прыбыццём вязняў. Перад пустым бачонкам, які знаходзіўся ў іншым куце камеры, фармавалася зараз жа чарга, каб споўніць "накіпеўшыя" ў tym часе фізіялагічныя неабходнасці. Неўзабаве пасудзіна напаўнялася, і пачынаўся грукат у дзвёры з дамаганнем вынесці "парашу". Ідэнтычныя водгукі даносіліся з іншых камер, але нікто звонку гэтым не пераймаўся. Відаць гэта было ўжо ўпісаны ў сцэнарый прыняцця "часцей", і "парашы" жоўценькім струменьчыкам плылі па камерах пад ногі натоўпу, напаўняючы паветра аманіякавым смуродам.

Наступны нумар праграмы - лазня з адначаснай пражаркай вопраткі і абутку. У той лазні "парадак" вядомы: стрыжка ўсіх валасоў жаночай (абавязкова) абслугай, змаганне за пасудзіну на ваду, а каму не хапіла цёплай вадзіцы, заставаўся яшчэ шанс на халодны душ. Калі ў пражарку аддаў хто кожух ці футра, немінучча атрымоўваў напалову цяснейшую, пакурчаную ад празмерна высокай тэмпературы. Лаянка, енкі праклёніі нікога не ўзрушаюць. Апусцелыя камеры, у tym часе хутка памытая іншымі вязнямі, прымаюць наступных падарожных; бочкі зноў напоўнены вадою. Да чакаўшыся з цяжкасцю наступнай раніцы - далей у "этап". Гэты няхітры эпізод з пересыльнай турмой ў Горкім можна без турбот аднесці да кожнай іншай "перасылкі", і для кожнай споўніць ён ролю быццам фатографіі. Вось як шаблонна была распрацавана.

Першае сутыкненне з лагерам

З апошняй перасылкі ў Петрапаўлаўску везлі нас нядоўга ў Акмолінск і там перагнапілі ў лагер (праўдападобна пад Акмолінскам, бо нікага горада з лагерам не было відаць). Гэта была мая першая сутычнасць з лагерам. Для нашага транспарту вязні ўжо каранціна. Баракі на 300-350 асоб кожны, застаўленыя "вагонкамі" (збітымі з дошак двухяруснымі нарамі для спання для чатырох асоб) сталі хутка напаўняцца маладымі хлопчамі - пераважна ўкраінцамі, балтамі, частковая беларусамі ды людзьмі арыентальнага тыпу. На доўгачаканае падсілкаванне пачалі выводзіць у сталовую чаргова баракамі, у якіх людзі былі памешчаны паводле транспартных саставаў. Зала сталовай адпавядала колькасці пасяленцаў барака, якія займалі месца аба падоўгіх быццам сталоў, прымітыўна збітых з няструганых дошак. Турэмная абслуга дзейнічала вельмі спраўна. Кожны чаргова атрымаў алюмініевую міску і кусочек чагось, што нагадвала камяк хлеба. У місцы ганялі адна адну крупіны нейкай быццам кашы пачарнелай у мутнай вадкасці. Па зале разносяліся крыкі: "Ложки нужны". На зйувагу з кухні:

"Нет и не будет", - публіка звычайна выхлебтвала з місак тую вадкасць, пакідаючи на дне рыбіны косці. На гэты момант толькі і чакалі прытайушыся цёмнашэрыя постаці ў бліскучых ад бруду бушлатах. Яны маментальна збіралі міскі, апаратняючу іх ад тых касцей, што вандравалі проста ў іх страунікі. Гэта былі лагерныя "дахадзягі", якія шукалі паратунку для сваёй незайдроснай вегетацыі.

Заданнем каранціну, як аказалася, было ператварэнне турэмнай масы ў рабочую сілу ды ў харктар тавару, якім павінны зацікавіцца "купцы" з навакольных лагерных пунктаў. На пачатак праводзілася ідэнтыфікацыя. Перад вывадам у лазню - востры загад усім пабрыцца пад пагрозай кары за непадпарадкаванне ды за незабеспечэнне магчымасці параўнання асабістага выгляду з турэмнай фатаграфіяй у персанальнай папцы. Аказалася, што цырульня не працавала, але гэта нікога не хвалявала. У бараку найбольш дасведчаныя былыя ваякі скрабалі ўжо сваё аблічча асколкамі шкла з пабітых ваконных шыбаў (нанач палаталі нейк тэя дзіры ў вокнах кавалкамі кардону). Мне таксама прыйшоўся кавалачак шкла, пры помачы якога ўдалося пазбавіцца зарасту з пакрываўленага пры нагодзе твару. Пасля лазневай працэдуры - сарціроўка паводле месцаў высылкі з турмаў, безупынныя лічэнні, канфрантацыі з персанальнымі дакументамі і ўрэшце камісоўкі. Камісоўка - гэта агляд адмысловаю камісіяй кожнага дагала распранутага вязня, акрэсленне яго катэгорыі працаздольнасці, залічэнне да прафесіі, якую ён сам назаве і прызначэнне да часовай рабочай брыгады. Я, падвучаны раней дасведчанымі вязнямі, назваў сябе рамеснікам - цесляром, што зрэшты не супярэчыла маёй сякай-такой умеласці з ранняга вясковага юнацтва. Выбар гэты збавіў мяне пазней ад высылкі ў руднікі. Цераз некалькі дзён з'явіліся "купцы" з лагера ў Карагандзе, якія патрабавалі пільна будаўнікоў для горада, у tym ліку і цесляроў.

У працоўны лагер

Быў люты 1951-га года. Лагер на ўкраіне Караганды ўвесь час атакаваны ветрам, які безупынна наносіў пясок змешаны са снегам, пранікаючым у кожную шчыліну: у вушы, нос, за каўнер і т.д. З навічкамі, толькі што прывезенымі сюды, не цапкаліся. Кожны атрымаў сваю "зэкаўскую" вopратку "БУ", што абазначала "бывшую в употреблении", на якой мусіў зразу выпісаць хлорам свой атрыманы нявольніцкі знак: на шапцы, на плячах, на грудзях вopраткі, на портках. Знак павінен быць разборлівы і заўважальны здалёк, бо ў іншым выпадку пагражала пакаранне карцэрам. Мой знак ВВ-82. Дзень мінуў на безупыннай валакіце: бязлікіх "проверках", пераліках, "шмонах" (шмон - асабістая рэвізія), канфрантацыях з персанальнымі дакументамі і г.д. Вячэра нічым не рознілася ад таго падсілкавання ў аkmolinскім каранціне. У канцы дня раздзел "навічкоў" па існуючых рабочых брыгадах, што ўспелі ўжо вярнуцца з працы ў лагер. Я папаў у брыгаду цесляроў (з Божай ласкі) - украінскіх хлопцаў з брыгадзірам, таксама ўкраінцам. Апынулася ў ёй і беларусы: Мікола Яроцкі з ваколіц Баранавіч і

дзядзька Міхась (які ніколі не карыстаўся прозвішчам). Так мы і стварылі беларускую секцыю з трох чалавек ва ўкраінскай брыгадзе.

Пачаўся быццам новы этап у май нявольніцкім бытаванні, перыяд безнадзейнага манатоннага панурага змагання за працу ўжэнне тae біялагічнае вегетацыі, якая ў падсвядомасці дзесь падтрымоўвала ўсётакі праменьчык праўдападабенства чагось, што ва ўмовах жорсткага абсалютнага фізічнага і маральнага прыгону здавалася неверагодным.

Лагер параўнаўча невялікі - каля трох тысяч зняволеных, падзеленых на рабочыя брыгады, якія будавалі Караганду. Былі гэта амаль выключна маладыя хлопцы і часткова мужчыны да 45 гадоў. Апранутага ў ватаваныя лахманы "БУ", прapaцеляя і засмоленны з аграмаднымі з усіх бакоў здалёк бачнымі літарамі і нумарамі на вopратцы, людзі згубілі свае вонкавыя індывідуальныя прыкметы. Усе мы ператварыліся ў шэрью безназоўную масу - рабочую сілу - тавар, адзінкі якога пазначаны дзеля рацыянальнага выкарыстання. Гэтай, у асноўным, мэце быў падпарадкаваны рэжым таго "особого исправительно-трудового лагеря". Яго "особенность" заключалася ў tym, што згуртаваныя ў ім "врагі советскага народа", пазначаны былі літарамі і лічбамі, поўнасцю абстрыжаныя да скury; ад'изаліваны ад вонкавага свету з забаронай якіх-колечы кантактаў з блізкімі, адведзін іх у лагеры, а нават лістоўнай карэспандэнцыі, калі не лічыць фармальнага дазволу на напісанне двух лістоў у год, якія часта канчалі свой маршрут у лагернай цэнзуры.

Дзесяцігадзінны працоўны дзень, апрача падарожжа на рабочыя аб'екты і ў лагер, безупынныя пералікі вязняў у лагеры і на работе - у сярэднім 16 разоў у дзень, запіранне на замок баракаў нанач пасля вячэры, ліхое харчаванне, якое не перапыняла пачуцця голаду, асабісты "шмон" (вобыск) кожнага не менш, чым тры разы ўдзень - усё гэта служыла той "асаблівасці" рэжimu.

Адзіны вольны ад працы дзень у месяцы быў пераважна прадбачаны на апаратненне баракаў дзеля "шмону" пасцелі, асабістых рэчаў і саміх баракаў, што практична пазбаўляла вязняў магчымасці асабістых кантактаў у вольным ад працы часе, а tym больш шанцаў на якія-колечы арганізаваныя сустрэчы. Безупынны індывідуальны нагляд за вязнямі (асабістая вobшukі, канфрантацыя нумароў з прозвішчамі і г.д.) ды сачэнне за паводзінамі рабочых брыгад (пералікі, рабочыя заданні - "нарады", змены саставаў брыгад, ацэнкі вынікаў працы калектываў) - усё разам служыла забеспечэнню ўнутранай ізаляцыі лагернікаў, паколькі адбірала ім шанц нават талкова пазнаёміца.

Важным элементам нявольніцкага бытавання была бесперапынная галадоўка людзей, якая выклікала іх фрустрацыю, абмежаванне думак і ў рэшце рэшт паступове ламанне псіхікі. Асабліва маладым людзям цяжка было прабіцца думкамі за абшары праблемы, звязанай з патрабаваннем арганізму забяспечыць яго вегетацыю.

Найважнейшым момантам асноўнай ежы - вячэры, што варта адцяняць, была раздача хлеба. Калі толькі брыгадзір выходзіў з хлебарэзкі з падносам

запоўненым пайкамі хлеба, вочы цэлай брыгады, як па загаду, ахаплялі той паднос, беспамылкова ацэньваючы велічыню запрацаваных пайкоў. Хлеб быў парэзаны на кавалачкі, дакладна адважаныя пароўну. Калі ў якім пайку не хапала хоць грама, то тая недастача была абавязковая прышпілена да асноўнага пайка кавалачкам шчэпкі велічынёю ў запалку. Паднос з хлебам нёс звычайна памочнік, а сам брыгадзір кожнаму ўручачу яго порцюю, мяркуючы так, каб акрайчык, называны гарбушкай, прыпадаў кожны чарговы дзень каму іншаму. Гарбушка лічылася адрозненнем, бо мела менш вадкасці ў скарынцы, чым вадзяністы мякіш, і з тae прычыны была больш аб'ёмістай, хаця не рознілася ціжарам.

Рабочыя калектывы стараліся інтэнсіфікаўцаць сваю працу дзеля перавыканання нормы, ад якой залежаў надзел хлеба, а то і дабаўкі аўсянага супу, які называўся кашай. Гэта быў спосаб на пабольшанне працы, бо той дадатковы паёк вымагаў затраты большай колькасці калорый, чым ён рэкамендаваў. Зрешты перавыкананне рабочай нормы прыводзіла да павялічэння асноўнай яе велічыні. Некаторыя хлопцы шукалі паратунку ў пазбяганні патраты энергіі, хаваючыся на будове ад работы. Такія паводзіны, аднак, супярэчылі інтарэсам калектыву і самога брыгадзіра, а выяўленне такой паставы пагражала штрафнou брыгадай, што абазначала першую ступень да канчатковай гібелі.

Сістэма "особых" лагераў аднак не на тое была створана, каб прадоўжыць статыстычную смяротнасць вязняў саракавых гадоў з прычыны голаду. Гэтая праблема тут была жорстка кантроліравана адмысловымі камісіямі, якія перыядычна праводзілі "камісуйкі" - агляд голых вязняў і адбор з рабочых брыгад "да-хадзягай" - гэта тых, у якіх ягадзіцы прыліпалі да шкілета. Калі такія заморы яшчэ мелі сілу сяк-так рухацца, іх пасылалі працаўцаць у кухню на тыдняў 3-4, альбо арганізоўвалі ў брыгады для лагерных работай, падкармляючы аўсянкай да часу аднаўлення сіл.

Іншай "дабрадзеянасцю" спецлагера была адсутнасць у ім разбояў між вязнямі, крадзяжкоў і даносаў, дзякуючы рэзкаму абмежаванню колькасці блатных. Практычна ў спецлагеры асталіся толькі тыя з іх, якія "запрацавалі" ў лагеры пакаранне за сабатаж, забойства кагось з аховы і да т.п., што можна было заціцыць да палітычных злачынстваў. Гэта не замінала лагернаму кіраўніцтву лічыць іх "сацыяльна блізкімі" і давяраць розныя функцыі лагерных прыдуркаў. (Прыдуркамі называлі лагерную аблугу, якая не падлягала вываду на рабочыя аўкты за лагер.) Уздел іх і ў гэтай галіне быў аднак змаярызованы палітычнымі вязнямі, у прынцыпе з той групы, што мела сваё найбольшае прадстаўніцтва; у выпадку нашага лагера - украінцамі.

Нянявісць хлопцаў да прыгнятальнікаў выэлі-мінавала жорсткімі метадамі (пераважна забойствам) перад усім сексагтаў (канфідэнтаў). Паступова зліквідаваны былі нават найдрабнейшыя крадзяжкі. Прысвяенне чаго-колечы не свайго, асабліва кавалка хлеба, пагражала карай фізічных катаванняў да паўсмерці, што не практицы аказалася вельмі паспяховым у лікві-

дацыі зладзеяства, якое з'яўлялася зморай бытавых лагераў. У лагеры была КВЧ (КАВЭЧЭ - "культурно-воспитательная часть"). Там можна было дастаць кавалак паперы, на якім пад наглядам было дазволена напісаць казённым алоўкам ліст (2 разы ў год), можна было і пазычыць кніжку. Большасць кніжак з галіны пропаганды не ўзбуджала ніякага зацікаўлення, не толькі з-за адсутнасці ўмоваў і сілы да чытання. На невялічкую колькасць класічнай літаратуры была чарга, у якой трэба было чакаць каля паўгода. Мне ўдалося аднойчы дастаць кніжку "Война и мир" Льва Талстога, якую трэба было прачытаць на працягу адзінага ў месяцы вольнага ад працы дня. Калі пазамыкалі баракі, раптам аб'явілі трывогу. У барак увайшоў афіцэр з аховай і, загадаўшы ўсім вышыхтацца ў праходзе між "вагонкамі", прачытаў інфармацыю аб пакаранні смерцю групы манашак у жаночым лагеры, якія су-р'ёзна патурбавалі якогася эмгэбіста і зганьбавалі яго мундзір. Я, стоячы на сваім месцы, уляпіў вочы ў кніжку, каб не траціць часу. Заўважыў гэта наглядчык, вырваў ад мяне кнігу і аб'явіў трэй дні пакарання БУРам (БУР - барак усиленного режима). Неўзабаве пасля адходу аховы прыбег "воронок" (пасланец з камендантурой) ды адвёў мяне ў БУР - на карцарны паёк і праўбыванне ў халодным памяшканні на нарах без сennіка, троє сутак. Так кончылася мая сутычнасць з літаратурою. Я цяжка пераносіў безупынныя вятраты, якія наганялі пясок ці пясок змешаны са снегам, ды пясчаныя бураны. Пачаў адчуваць безупынныя болі горла і павышаную тэмпературу цела, што, аднак, не магло мець уплыву на звольненне з працы на будове горада. У 1952 годзе пачаў недамагаць сэрцам пры адначаснай гарачцы. Адведзіны лагернай санчасці, аднак, не аблігчалі сітуацыі. Урэшце лагерны лекар, гарадзенскі хлапец Мечыслаў Баркоўскі, паставіў дыагназ: endocarditis і ў 1953 выяднаў у сваёй начальніцы (фельчаркі ў чыне лейтэнанта МГБ) дазвол палажыць мяне ў інфэрмэрыю. Тэмпература аднак не ўступала, а недахоп лекаў і дрэннае харчаванне не стваралі магчымасці палепшання самадчування.

Пад восень 1952 г. М. Баркоўскі з задавальненнем паведаміў, што ўдалося яму залічыць мяне да ўнутрылагернай брыгады, якую арганізавала камендантура для няздольных да працы на будове па-за зонаю лагера. Неўзабаве аднак аказалася, што гэта быў хітрык лагернага кіраўніцтва. Цераз дзён два па лагеры разнеслася трывожная вестка, што арганізуецца этап у інвалідны лагер у Спаск, што ў карагандзінскім стэпе. У спіску прадбачаных у этап хлопцы знайшлі і маё прозвішча. Спаск уславіўся ў Карлагу як "душа-губка", між іншым для маладых людзей непрыдатных да працы, якіх пазбаўляліся каменданты рабочых лагпунктаў (у тым ліку і блатных - адказчыкаў ад работы). Спробы сябра Баркоўскага ў яго начальніцы звольніць мяне ад таго этапу аказаліся беспаспяховымі.

Некалькі землякоў: Арсень Навагран з Наваградка, Адамовіч (ліцэіст з Глыбоччыны - удзельнік падпольнай вызваленчай арганізацыі моладзі пасля вайны), Рамановіч, спомненія Мікола Яроцкі і дзядзька Міша ды яшчэ некалькі сяброў, якіх не памятаю,

знайшлі хвіліну часу развітаца ці хутчэй, можа, выказаць спачуванні.

Спаск

Грузавікі выкінулі нас - некалькіх старэчаў і маладых "дахадзягаў" - перад брамаю Спаскага лагера інвалідаў у сонечны восеньскі дзень. Як вокам глянуть абшар пустыннага стэпу, аплецены загародамі некалькіх радкоў калючага дроту вышынёю каля трох метраў. Між радкамі той пачварнай загароды стаяць, у адлегласці каля 250 м адна ад адной, вышкі з кулямётам і дрэмлючымі чырвонаармейцамі. Большая частка той тэрыторыі паперасечана глінянымі або каменными сценамі вышынёю ў трэх метры з двума доўгімі баракамі ў кожнай клетцы між тымі сценамі. Толькі ў цэнтры гэтага пачварнага паселішча знаходзілася большая неперагардзаная плошча з некалькімі будоўлямі, каля якіх круціліся людзі. Трэцяя частка той тэрыторыі была аддзелена сцяною, абапал якой, з кожнага яе боку, былі працягнуты загароды з калючкі. Гэта падзел лагера на мужчынскую і жаночую зоны. Ад мужчынскай жылой зоны быў ад'ізаляваны цэнтральны шпіталь Карлага з амбулаторыяй і клінічнай лабараторыяй. Апошній забудаванай часткай зоны быў двор з пякарняю ды рознымі майстэрнямі. Рэшта абшару, абрароджанага калючай і вышкамі, была незагаспадарана. Усходняя яго частка, бугрыстая і скальная, гэта каменяломы. Першае, што кінулася ў вочы выкінутым пад брамай лагера зняволеным, гэта звышкіламетровая чарада людзей, паўзучая з каменяломаў у напрамку жылой часткі лагера. Далей, дзе з на поўнач за лагернай зонай, цягнуліся даўжэзныя бетонныя быццам бункеры. Гэта сіласы капусты і агародніны. Калі ад іх павеяў вецер, наносіў на лагер невынослівы смурод гніліны. Непадалёк таго смярдзючага "овощехранилища" - плошча пакрытая бугарочкамі, між якімі дзе-нідзе валіўся кавалак скалы ці крушня каменъчыкаў. Гэта турэмны могільнік. Далей, да самога небакраю, шэры, спечаны сонцам стэп, не-пакоены пясчанымі подыхамі. Катастрофічнае ўражанне ад пабачанага пейзажу паглыбіў яшчэнейкі афіцэр МГБ, які нечакана паявіўся з пасёлка функцыянераў МГБ і лагернай аховы, што непадалёк лагера. Афіцэр па невядомай нам прычыне прычапіўся да нас - некалькіх маладых хлопцаў - абяцаючы нам "уют" у адгароджанай ад рэшты лагера будоўлі з яўным выглядам астрога. Гэта, як пасля выяснялася, быў славуты "шизо" (штрафной изолятор), з якога рэдка каму ўдавалася вярнуцца ўласнымі сіламі. На адвячорку ўвагналі нас у зону. Калекаў зразу заявіў ў інвалідскія баракі, іншым загадалі чакаць на спомненай цэнтральнай плошчы лагера.

Нечаканае спатканне

Лагернікі чакалі ўжо нас з надзеяй, што дастаўім ім якія-небудзь навіны. Перад усім шукалі землякоў. Мне, на шчасце, зразу папаўся блізкі - Міхась Кучэйка, гадоў 45-47, як аказалася, невідущы ад развітага крывянога ціску і глаўкомы. Той самы Кү-

чэйка - дзеяч Жалудоцкай БНС у часе акупацыі, за што "w imieniu Rzeczypospolitej" была расстраляна цэлая яго сям'я за вячэрнім сталом, а ён сам, спознены з-за дарожнай аварыі, застаўся ў жывых, каб пазней падзяліць лёс мільёнаў савецкіх "зэкаў".

Міхась, як заўсёды, зычлівы аптыміст, хуценька выслаў некага ў шпітальную зону з просьбаю паклікаць лекара - Алеся Банькоўскага - майго сябра, былога кіраўніка Віцебскай акругі СБМ. Алеся маментальна прыпёрся ды яшчэ з Віктарам Хомічам - былым наваградскім семінарыстам, а пасля "рагулеўцам". Віктар меў ідэальна каліграфічны почырк (ён выпісаў мой атэстат сталасці, які апынуўся ў каши для смецця, калі я адмовіўся яго з'есці па загаду раз'юшанага жывадзёра ў слубіцкім (Франкфурт-на-Одэры) арышце восенню 1945 г.). Хлопцы схапілі мяне ў шпітальную зону, папярэдзіўшы вязняў, каб нікога аб гэтым не інфармавалі, калі нават стане шукаць і дапытвацца лагерная ахова. Алею ўдалося яшчэ скантактавацца са сваім начальнікам шпітальнага аддзела (старым фельчарам - афіцэрам МГБ) і палажыць мяне ў бальніцу з-за авбастрэння эндакардыту. Такім чынам сябры апярэдзілі вядомага ім з садызму "оперуполномоченнага", які кожнага прывезенага ў інвалідскі лагер маладога чалавека прафілактычна кіраваў у "шизо". Усе іншыя фармальнасці ўзяў на сябе Віктар, які дзякуючы свайму ідэальному почырку і адсутнасці пішучых машынак выконваў ававязкі сакратара начальніка шпітала палкоўніка Харашавіна. Маючы на ўвазе не-дахоп медыцынскага персаналу ў бальніцы, Алеся з першых дзён дастаўляў мне адпаведную літаратуру, праводзіў безузынныя гутаркі, вучыў выконваць перавязкі ды ўколы, браў як свету ў яго лекарскія абходы, так, што на працягу месяца зарэкамендаваў мяне як дасведчанага медбрата, што ў лагернай наменклатуре называлася "фельчарам". Спагадлівы яму начальнік аддзела, хоць і стараўся прыняць мяне на работу, аднак камендатура адмовіла з прычыны 25-гадовага тэрміну пакарання.

У каменяломы

Прыблізна цераз месяц усіх хворых вывезлі на "камісоўку". Камісія, пабачыўшы мяне аджыўленага, нат не хацела зацікавіцца гісторыяй хваробы. Прызнала першую катэгорыю працаздольнасці і назначыла ў каменны кар'ер, у брыгаду Пятра Цімафеевіча Бандарэнкі - суджанага за трацкізм, лагерніка з 18-гадовым стажам, чалавека сяброўскага, але неразважнага ў сваёй нянявісці да лагернага рэжыму. У брыгадзе было нас некалькі адносна маладых; большасць - гэта старыя людзі, пераважна азіяты, ужо непрацаздольныя. Нашым, "маладняку", заданнем было накалоць молатамі і жалезнімі клянамі столькі асколкаў скалы, колькі іншыя - старыя - зняволенія былі здольныя вынесці з кар'ера на бераг для спомненага "кульгавага" транспарту. Турботай брыгадзіра было так ablічыць колькасць выпрацоўкі, каб не трапіць ў штрафавікі. Зрэшты, Бандарэнка за нешта такое гатоў быў бы перагрызіць нарадчыку горла, і той быў свядомы такой магчымасці.

Маім напарнікам у "малатабойні" быў мой рэвнік Косця Ахметаў - крымскі татарын, настаунік. Кульгавы ад пастрэлу ў нагу ў часе ўцёкаў са ссылкі ў Сібір у пошуках сваёй жонкі і асуджаны на 25 гадоў, цяжка пераносіў няволю. Закаханага ў сваёй жонцы Фаціме, хутка, пасля іх жаніцьбы паводле ўсіх татарскіх традыцый, быў сілаю разлучаны з ёю. Аул, дзе яны жылі і працавалі, быў нечакана акружаны войскам і на працягу адной гадзіны ўсе яго жыхары пад прымусам былі як папала пагружаны на грузавік і паразбівальнымі сем'ямі развезены ў розныя напрамкі. Гэтую трагедыю разлукі многіх сем'яў падзялілі і Косця з Фацімаю.

Алесь адведваў мяне, як мог падлечваў маю хранічную ангіну, якая мела ўплыў на хваробу сэрца і стараўся прадаўжаць маю медыцынскую навуку. Надышоў сакавік 1953 г., а з ім надзея на перамену лёсу мільёнаў нявольнікаў савецкай імперыі.

Смерць тырана

Аднойчы раніцай чамусыці доўга не адмыкалі баракаў. Нарэшце ў нашую лагерную секцыю (2 баракі на 350 асоб, адзізеленая сценамі ад іншых) уварвалася група жаўнераў і выгналі ўсіх на двор, дзе было яшчэ навеяна ветрам снегу на 1,5-2 метры. У тую гурбу снегу ўціснулі стол, на які ўскарабкаўся афіцэр з паперай, адведзенай чорнай аблядоўкай і заяўіў, што адчытае жалобнае паведамленне ЦК КПСС аб смерці Сталіна і загадаў: "Шапки долой". "Зэкі", быццам умоўленыя, пераглянуліся, але ні адзін не сягнушы рукою да шапкі. Тады збянятэжаны афіцэр таксама націснуў на лоб знятую раней сваю "вшанку" і паспешліва адчытаў тэкст. Вернутыя пад замок у баракі вязні загулі, як на базары. Сярод людзей запанавала эйфарыя. Яны адбымаліся, падбадзёрваліся надзеяй вольнасці. Пад вокны барака штораз падыходзілі жаўнеры, але баракаў не адмыкалі. На адзінае таго дня падсілкаванне выводзілі малымі групамі, пад узмоўненай аховай. Нікому аднак і ў галаву не прыйшла магчымасць бунту. Запанавала надзея на паступовыя перамены. Неўзабаве пачуліся весткі (аб вядомых сёння ператасоўках у ЦК КПСС, а пасля і аб ганебнай, неверагоднай тады, смерці крывавага Беры). Нашы лагерныя валадары сталі паступова губляць свою ўпэўненасць у безадказнасці. У хуткім часе была абл'яўлена амністыя, але толькі для бытавікоў. Павыпусканыя на волю зладзеі і іншыя блатныя хутка сталі запрацоўваць на вяртанне ў лагер, між іншым і ў Спаск, дзе нечакана расла іх колькасць.

Палітычныя вязні сарганізавалі нефармальны самаўрад, з якім камендатура мусіла лічыцца. Жыццё ў дробязях стала паступова мяніцца, напрыклад, часцейшая ператіска, незамыканне баракаў, галаўныя прычоскі і да т.п. Паслабленнем рэжыму сталі злоўжываць перад усім блатныя. Па жаданні зэкаўскага самаўраду, пад прэсій ўсіх вязняў, з лагера вывелі блатных галаварэзаў на працягу адной гадзіны.

У лагеры стаў арганізоўвавацца культурны рух, пачынаючы з хору, аркестра, шахматнага гуртка інвалідаў і да т.п. Пашырэнне магчымасці асабістых кантактаў між вязнамі паспрыяла дэканспрацыі многіх цікавых людзей, у тым ліку літаратаў розных краін.

Выйшла з лагернага падполля канфесійная дзейнасць розных веравызнанняў на асновах поўнай узаемнай талерантнасці і спагады. У праваслаўных распаўсюдзіліся пажаданні споведзі, захоўваючы яе інтymныя харкты. Каталіцкія ксяндзы і іншыя рэлігійныя групоўкі пайшлі ў напрамку калектыўных рэлігійных практикаванняў.

Пад восень 1953 г. Алесь Банькоўскі забяспечыў мне месца ў шпіталі і дамовіўся са сваім сябрам хірургам, украінцам Зазуляй, на ампутацыю маіх міндалепадобных залозаў, запальны стан якіх ускладняў хваробу сэрца. Пацешыў, прытым, што здольнасць і хірургічны вопыт Зазуля аблегчыць па меры магчымасці наступства адсутнасці аблезвольваючага сродку. Пацеха была невялікая, але аперацыя прынесла несумненныя карысы. Выдаленне залозаў прыпыніла інфекцыю сэрца, а час гаспіталізацыі пад кірункам Алеся быў старанна выкарыстаны на падрыхтоўку да працы ў шпіталі. Перашкодай накіравання на работу ў харкты медбрата быў надалей тэрмін пакарання, але Алесю ўдалося нейк пераканаць свайго начальніка (старога фельчара - афіцэра МГБ), і той вырашыў даць мне працу, на яго адказнасць. У часе гутаркі з начальнікам па Алеся прыбег "варанок" з загадам з'явіцца ў камендатуру, а цераз 2 гадзіны майго прыяцеля ўжо вывелі з лагера: куды - ніхто не ведаў. Пасля пяці гадоў удалося мне адведаць Алеся ў Наваградку. Непакоены безупынна ворганамі НКУС, адчуваў сябе прыгнечным псіхічна і не хаваў сваёй боязі кантактавацца з сябрамі ажно да сваёй заўчастнай смерці.

Праца ў шпіталі і лабаратарыі

Мая праца ў шпіталі пачалася з палаты для хранічна хворых, пераважна гіпертонікаў, часткова паралізаваных эпілептыкаў, кардыялагічных і нервовых захворванняў і іншых, не выключаючы і дзесятка сімулянтаў - крымінальных рэцыдыўвістаў, разам каля сотні мужчын.

Жыў я з імі ў адной палаце, дык і праца мая была безупынная, кругласутачная - на кожны заклік хворых. Памочнікам майм быў санітар Міша - малдаванін, працавіты хлопец. На дзень прыходзіў у палату лекар, зняволены ўжо семнаццаты год - па прафесіі ветэрынар. Чалавек зусім аблезволены, нерашучы. Даступнымі лекамі амаль выключна былі: валідол, папаверын, майскі ландыш, камфорны алей (у ампулах), рэдка глюкоза і парашкі кафеіну, якога безупынна дамагаліся тыя сімулянты-рэцыдыўвісты, якія ў выпадку адмовы не жартавалі. Гэта быў іх наркотык, а безупыннае запатрабаванне на яго змусіла нас падвоіць колькасць атрыманых парашкоў, мяшаючы іх з мелам - пры помочы лабарантаў, у зацішшы іх шпітальнай лабаратарыі. У бязвыходнай сітуацыі нашы гроздныя "пацыенты" атрымоўвалі парашок чыстага мелу, ад якога таксама весялелі, перакананыя ў дабратворнасці спажытага "порошка". Для мяне з малдаванінам абавязначала гэта гульню з агнём у выпадку дэканспрацыі нашага абману злачынцамі.

Безупыннае працаванне сярод безнадзеяна хворых людзей, бездапаможнасць ва ўмовах недахопу нават асноўных лекаў, недастатковая медыцынская

апека, бясконцасць гутараць з хворымі дзеля падтрымання іх надзеі на палепшанне - усё гэта перавышала мае псіхічныя магчымасці маладога тады, хай сабе і адданага справе, хлопца. Абставіны змусілі мяне заявязаць сувязь з лекарамі шпіталя - вопытнымі ў лагерных умовах медыкамі ды з кіраўніцтвам клінічнай лабараторыі. Адны і другія аказаліся вельмі спагадлівымі і сумленнымі ў супрацоўніцтве. Добрыя рады і сведчаная імі помач не выручала аднак недахопу сродкаў. Найбольш неўралгічную ситуацыю прычынілі гіпертонікі - пераважна старыя людзі, якія складалі асноўную колькасць падапечных. Ціск крыві ў тых хворых нечакана час ад часу падвышаўся пад уплывам розных перажыванняў, і што раз справа канчалася, у большай ці меншай ступені, паралічам. Нат найхутчэйшая лекарская дапамога ў такіх выпадках аказвалася безнадзейнай, калі асноўнаю магчымую працэдуру магло быць толькі спусканне крыві ў выпадку гіпертанічнага крываісу.

Даволі цесныя сувязі з лекарамі шпіталя, а асабліва з кірауніцтвам лабараторыі, прычыніліся да заяв-
звання і сяброўскіх кантактаў. На мой крытычны пе-
хічны стан звярнуў увагу кіраўнік лабараторыі пра-
фесар Васадзе з Тблісі і яго намеснік, здольны практик,
інжынер хіміі Валодзя Хаменка, які практична
кіраваў лабараторыяй. Ён і папярэдзіў мяне, што пра-
даўжэнне працы і знаходжанне ў той сітуацыі, у якой
я жыў тады, давядзе да психічнага надлому. Зацікаві-
мяне працай лабараторыі і прафесіянальнай літарату-
рай на гэтую тэму. Хаменка пераканаў дырэктара шпі-
тала, палкоўніка Харашавіна, перанесці мяне да ста-
цыянара ў лабараторыю. Ад той хвіліны пачаўся на-
ступны этап у майі лагерным існаванні. Сістэматыч-
нае і безупыннае паглыбленне тэарэтычных ведаў,
канфрантацыя іх з практикай пад наглядам і кіраў-
ніцтвам як жа ветлівага праф. Васадзе і сяброўскага
Валодзі Хаменкі спрыялі хуткаму пазнаванню тайнаў
клінічнай лабараторыі і паступоваму выканванню што-
раз больш складаных аналізаў пад іх вокам. Цераз год
вельмі інтэнсіўнай працы ўдалося здабыць мне ня-
дрэнную кваліфікацыю самастойнага лабаранта. Уз-
ровень працы лабараторыі, дзякуючы спомненым
кіраўнікам, быў высокі, хоць адсутнасць некаторых
рэактываў і кампанентаў ускладняў яе. Так, напры-
клад, рэакцыя Васэрмана на прысутнасць белай спіра-
хеты ў крыві сіфілітыка, што было між іншым майі
заданнем, вымагала да даследчага працэсу апрача хі-
мічных рэактываў, якія рыхтаваліся супольна з Ха-
менкам, яшчэ сывараткі конскай крыві, эрытрацитаў
барана і крыві з сэрца марскіх свінак. З-за адсутнасці
кансервантаў ці гатовых прэпаратаў выкананню гэтага
задання служылі жывыя істоты: конь, мерынос і цэлая
калонія марскіх свінак, з якіх ні адна не згінула пасля
дакладнай інгэрэнцыі ў нутро сэрца іголкай шпрыца.
Варта адзначыць факт, што ў некалькіх выпадках спра-
ўджаная кроў маладзенъкіх дзяўчынек, прысланая для
зbadання з жаночай зоны лагера, выказала пазітыўную
рэакцыю на прысутнасць белай спірахеты. Дзяўчаткі
не мелі яшчэ ў жыцці сексуальных кантактаў, але пры-
сутнасць у лагерным асяроддзі сіфілітак паспрыяла ў
нейкіх абставінах заражэнню цераз іх кроў ці сліну.

Сустрэчы з цікавымі людзьмі

Паслабленне лагернага рэжыму паспрыяла, між іншым, наладжанню сувязей з вельмі цікавымі людзьмі. Нельга аднак абысці маўчаннем спаткання з самымі блізкімі, апрача Алеся і Віктара, хлопцамі. Пра Лёніка Каляду з Наваградка, юнака СБМ, а пасля падначаленага Барыса Рагулі, спамінаў мне ўжо капітан Кутузай у час следства як аб неўстойлівым псіхічна падследным.

У шпітальнай зоне лагера була абведзеная мурам зона псіхічна хворых, з якой даходзілі часта крыкі, спевы ці сажнёвяя прамовы між іншым на беларускай мове. Выканайцам апошніх быў, як аказалася, Лёнік. Раз прамаўляў з патрыятычным пафасам, іншым разам пагражая лагернай ахове за яго зняволенне. Адведвалі яго мы з Віктарам. Час ад часу пазнаваў нас, успамінаў Наваградак і сяброў і раптам у паўслове перапыняў гутарку, каб перанесціся свядомасцю ў свой прывідны, незразумелы нам, свет. Лёнік перажыў лагер, вярнуўся ў Наваградак, падлячыўся і залажыў сям'ю. Сёння ўжо няма яго сярод жывых.

Іншым вельмі цікавым хлопцам быў Юзік Пабяржын з Глыбоччыны. Былы вайсковец - змагар за незалежнасць, паэт, прынцыповы ў сваіх перакананнях і незалежнасці думак, неразрыўны спадарожнік сваёй паэтычнай музы. Думкі яго, гнаныя пачуццямі, плылі так хутка, што найспраўнейшая рука не паспівала замацоўваць іх на паперы. Паслугоўваўся ў паэзіі ўсё ящчэ непадзельным у тым часе стылем нашаніўскай пары з дамінанцай твораў тыпу паэмы. Хай мне дазволена будзе прыклікаць некалькі радкоў адной з яго паэм на тэму спаткання з музай, напісаную ў лагернай атмасфэры, п.з. "Маё спатканне":

Вакол няволя, ў небе сінь туманаў
Уткала ясных зорак вугальki.
Калючым дротам доля закратана:
Агні, сабакі, вышкі ды стралкі.

Сігнал адбою з рэйкі заржавелай
Загнаў сяброў на нары у барак
І я адзін з душою набалелай
Сачу, як тухне бледная зара.

За сплётам дроту, у стэповой далі
Шакалы вылі жудасным выцём,
А мне здалося, там лямантавалі
Над майм юным стоптаным жыцём.

Мне стала жаль, што вяну не даспейшы,
Што марна гіну ў здзеку і нудзе,
Што ўжо не ўбачу годаў ласкавейших
І тут бяць след мой прападзе...

Працягла високі ціск крыві ў Юзіка зруйнаваў цалкам яго здароўе. Атэрасклероз асабліва заатакаваў сасуды ног і пагражаяў ампутацыяй ці гангрэнай, што для яго не было таямніцай. У такіх вось абставінах ён шукаў думкамі контактаў са сваёю музай і вобраз яе малівал у сваіх пачутцях, быццам зматэрыялізаваных

гухах слоў яе:

Я променъ сонца, я гадоў цвіщенне,
Я хмель кахання, я нашэпт лясоў,
Экстаз, нірвана, солад, захапленне,
Я aqua vitae, я раскошы сон...

Аднак жа не братайся з тою абажанай ім з'яваю,
разумеючы сваю недасканаласць, звяртаўся да яе з
пашанаю ў другой асобе множнага ліку:

Я вас чакаў сустрэць як збавіцельку,
Сваю душу схаваць пад Боскі плашч,
А ў вас няма спагады чалавеку,
Чужы, чужы вам болю майго плач...

У сваіх роздумах, аднак, паэт даходзіць да вываду, што аднымі толькі пачуццямі сэрца нельга асягнучы вялікага ды гарма:

Хацеў зглыбіць я моры й акіяны,
Экзотыку няведаных краін,
Згадаць народаў і манархаў планы,
Спусціцца ў пекла, ўзняцца у раі...

Быццам дакор сабе ўкладае ў вусны музы:

Няшчаснік марны, сэрца свайго чашай
Змераеш неба праўды й пекла злосць?
Бязмежны свет не зменіць скрыпка ваша.
Душой змярай плод духу; сэрца - плоць.
Што ж, сэрца ваша, як марская губка
Усмокча толькі то, што ўкруг яго...

Муза яму бачыцца патрабавальнай, амбітнай:

Пегаса хочаш? Эх ты, недаверак!
Яго заездзіл другія ўжо ушчэнт.
Я муз муз, ўладарка уладара.
Цябе вазьму я ў свой кабрыялет.

Цябе я з духамі Шылера й Гётэ
Таўстога й Лермантава падружу.
Спяваці будзеш мыслямі сусветаў,
У матэрыйлізм дыхнем ізноў душу...

У гэтым незвычайнім дыялогу, звершаваным у 65 страфах, напоўненых наперамен то эмоцыямі, то глубокімі думкамі, паэт поўнасцю аддаеца чаканай гадамі музе і для асягнення пажаданага эпагею ў сваёй паэзіі гатоў вытрымаць кожную спробу, з вераю ў асягненне сапраўднага паэтычнага экстазу, які быццам і паявіўся ў яго пачуццях:

Пачуў акорды незямных сімфоній,
Мелодию не йграную нідзе
І ажылі душы маёй затонкі
І ўваскрэсення прывітаў я дзень.

Строфы вершаў Язэпа Пабяржына, якія ўдалося мне вынесці з лагера "на волю", зразумела, не адносі-

роўваючы поўнасцю характару яго паэзіі. Пісаў ён шмат і хутка, бічаваў савецкую імперию і нявольніцкі, антычалавечы лад яе, апіваў красу роднае мовы і краіны ды драму суайчыннікаў...

Завязаліся ў лагеры контакты з літаратурнымі крытыкамі і паэтамі, сярод якіх мне запамяталіся цесныя сувязі з украінскім паэтам Еўтушэнкам (імя, на жаль, не памятаю) і вядомым яўрэйскім дзіцячым пісьменнікам Кіпнісам (пасля звальнення ён пісаў да мяне з Кіева).

Вершы Пабяржына і Еўтушэнкі мы канспіравалі ў лабараторыі сярод прафесіянальнай дакументацыі. У 1956 годзе камендатура лагера "выньюхала" нешта падазронеае, і на Вялікдзень (дзень быў вольны ад працы) афіцэр з групою жаўнераў акружылі лабараторыю (у лагер жаўнераў ўваходзілі без зброі) ды пачалі "шманаць" (абшукваць). Даведаўшыся пра гэта, Еўтушэнка маментальна склікаў нешта каля трохсот "зэкаў", якія акружылі жаўнераў. Сам ён прабіўся ў лабараторыю і, пабачыўшы нас збянтэжаных, выклікаў афіцэра ды запрапанаваў яму зірнуць на пандворак. Той, глянуўшы на натоўп вязняў і выразна перапуджаных сваіх падначаленых, пад нейкай выдуманай прычынай адклікаў акцыю і падаўся з ваякамі да выхадной брамы ў суправаджэнні шматлікай грамады лагернікаў.

У 1955 годзе з лагера пачалі звальніць хранічна хворых людзей. Выйшаў на волю між іншым наш неацэнены прафесар Васадзе. Месца яго ў лабараторыі заняў Валодзя Хаменка. Да мяне што раз прыходзілі быўшыя мае падапечныя з палаты навылечна хворых - развітащца. На пачатку 1956 г. у лагер прыехала камісія, адна з тых, пакліканых Вярховым Саветам ССР для перагляду спраў зняволеных, перад усім палітычнага характеру. Сярод людзей вытварылася атмасфера наядзе і чакання У большасці выпадкаў выкліканых камісіяй звальнілі. Вызвалі і Язэпа Пабяржына, але ён вярнуўся злосны. Уцягнуты членамі камісіі ў палеміку і разгневаны іх увагамі, заяўвіў (паводле яго слоў), што ён не бачыць нікакіх сваёй віны і, калі надарыцца магчымасць, аддасць усе сілы барацьбе за незалежнасць сваёй Бацькаўшчыны. Прыйналі яго "неисправным" і вярнулі ў лагер.

На пачатку 1956 г. вызвалілі і Хаменку. Па яго прапанове начальнік шпіталя назначыў мяне кірауніком лабараторыі. На маё шчасце, ненадоўга.

Вызваление

У жніўні 1956 года камісія паклікала і мяне. Перагляд маіх судовых документаў і гутарка не працягнуўся больш за 15 хвілін. Галоўнай тэмай не былі мае "праступленні", але справа майго грамадзянства. Заўвагі членаў камісіі ў гутарцы са мною сведчылі, што яны запазналіся з маёй справай і маюць на яе свой погляд. На пытанні: "Кто вы по національности и какое ваше подданство?", я адказаў: "Беларус, грамадзянін Польскай Народнай Рэспублікі". "Но вас же судили как гражданина БССР?" Я пацвердзіў, але дадаў, што на гэта я не меў нікага ўплыву.

На самай справе я беспаспяхова спрачаўся на

гэту тэму ў следстве, але не ведаў, што тым часам да маіх дакументаў была даслана, праўдападобна сястрою, даведка аб грамадзянстве і пасведчанне з варшаўскай гімназіі, у якой я вучыўся да вайны. Пасля кароткай кансультатыі камісіі, яе старшыня аб'явіў рагшэнне: "Освободить со снятием судимости и поражения прав". Дадаў прытым, што магу атрымаць накіраванне і білет у любое месца СССР, але дазволу на выезд у Польшчу трэба дамагацца ў Міністэрстве ўнутраных спраў рэспублікі. Такім чынам здзейснілася тое, што яшчэ ў зусім недалёкім прошлым было неверагодным і аб чым можна было толькі марыць, як аб цудзе, які ўшчаслівіў бы чалавека.

Рэчаіснасць аказалася аднак іншай. Прыдушае пачуццё эйфары, выклікае на момант свядомасцю асабістай вольнасці, нечакана ўступтупіла рэфлексіі, якая насоўвала натоўп пытанняў без адказу. Колькім сотням тысяч такіх, як я, удалося мінуцца з жаданай для іх пракурорамі шыбеніцай, перанесці цярпенні і здзекі следства, голаду і падняволнай працы, патраціць гады маладосці, каб пачуць у канцы, што ўсё гэта адбылося без іх віны, ды наогул вінаватых у гэтых недарэчнасцях быццам бы і не аказалася? А колькіх не мінула незаслужаная смерць з рук катаў?

На гэтыя і падобныя пытанні, на жаль, і да сёння няма талковага адказу, а тады тым больш не было часу на разважанні. Паявілася новая рэчаіснасць і трэба было хутка дастасавацца да яе. Вядома было, што сярод заходніх рэспублік у БССР была найбольш збалльшавізаваная бюракратыя, дык я пастановіў "зачапіцца" ў Вільні, але білет запатрабаваў у Гродна, каб адведаць сям'ю ў Лідзе. Справа ў тым, што чалавек без пашпарта не лічыцца, пашпарта нельга дастаць без пратіску, а Вільня - горад "закрытый", дзе нікога не пратісваюць. Прыйшлося тады пабадзязца па акалічных мясцовасцях і ў канцы знайшлася жанчына, якая згадзілася пратісцца мяне за 100 рублёў у месяц без згоды на фактычнае закватараўванне. Літоўцы ахвотна пазбываліся кожнага, хто старайся выехаць у Польшчу, дык працэс здабывання неабходных дакументаў праходзіў даволі спраўна. У тым часе брат асмеліўся паведаміць мне, што жонка мая загінула трагічна хутка пасля майго арышту, а сын, прытулены пачатковая чужымі людзьмі, быў пасля нейкага часу знайдзены і забраны сястрой Людкай, якая ў тым часе жыла ўжо ў Варшаве.

Я ўладзіўся на работу ў шпітальную лабараторыі ў Лідзе, а напрыканцы 1956 года атрымаў гатовыя дакументы на выезд з Літвы ў Польшчу.

Спатканні з роднымі

Першага студзеня 1957 года ўхіліліся перада мною дзвёры памяшкання Людкі ў Варшаве, на колькі дазваляў ланцуг, што забяспечваў перад магчымай агрэсіяй непажаданага прышэльца. У прасвеце дзвярэй паказаўся кучаравы сінявокі прыгожы хлопчык. Я здагадаўся, што гэта мой асірацелы сынок, а за ім яшчэ двое малышоў з выпучанымі на мяне вачымі. Калі пачулі ад мяне, кім я маю быць, у вачах цэлай

тройкі з'явіўся адценак сумнення. Відаць, пабачаная "бушлатная" постаць за дзвярыма ніяк не прылягала ў іх уяўленні да бацькі Леслава з аповедаў Людкі. Пасля кароткіх "перагавораў" Леслаў усё ж такі адважыўся ўпусціць мяне ў памяшканне. Нікога старэйшага дома не было. Я з цяжкасцю ўстрымоўваў эмоцыі, выкліканыя тым незвычайнім спатканнем з сыночкам, з якім не расставаўся ў думках праз усе сем гадоў адсутнасці. Прывітанне, аднак, у тых абставінах было стрыманае. Волю хваляванням усім прысутным дома дала Людка, вярнуўшыся з мужам з нейкіх навагодніх гасцей. Леслаў стараўся аказваць штораз большае прывязанне да мяне. Кожныя два-тры дні адведваў мяне ў шпіталі, дзе я пасля прыезду мусіў цэлы месяц лічыцца. Прызнаўся ён у гутарках са мною да непакоячай яго думкі, што я зноў магу дзе-небудзь пратасці. Я разумеў, што ён уважаў перад усім сваім гонарам пахваліцца (як і ўсе хлопцы) перад сябрамі, што ён, як і іншыя, мае праўдзівага бацьку, ды яшчэ невядома чым тлумачыў сваім сябрам маю адсутнасць. На самай жа справе відавочная была яго заклапочанасць дома, як цяпер звяртацца да мужа Людкі, да якога адносіўся дасюль як да бацькі і так яго называў, а Людка стала яго мамаю і так асталася да смерці. Каб яго не бянятэжыць гэтай проблемай, па маёй пратанове мы пастанавілі не мяняць яго адносін да сваіх цяперашніх "бацькоў". І так хлопец "разжыўся" двума бацькамі. Цераз год Леслаў перайшоў пад маю апеку, з хвілінай атрымання памяшкання. Адносіны між намі склаліся вельмі добра і засталіся прыяцельскімі да сёння, але, на жаль, не здолелі ўжо асягнуць пачуцця роднасці, тым больш, што я мусіў узяцца за працу, кончыць універсітэцкую асвету і так ужо засталося між намі. Незалежна ад спамянутых клопатаў, як жа цяжка прыйшлося пераадолець комплексы зняволення. Я сёння не паверу ні аднаму, хто прайшоў цераз сіг 4-5-7 - гадовага зняволення ў савецкай сістэме (іншай я не дасведчыў), што ён вярнуўся без комплексаў. Гэта была б хлусня або несвядомасць фактывнага стану. Сумняваюся таксама, ці ў якога-колечы былога "зэка" не засталіся ў падсвядомасці тыя кашмары, якія непакояць яго ў снах усё жыццё. Гэта, на жаль, толькі частка наступства перажытага майго пакаленнем моладзі. Мушу, аднак, з цэлай упэўненасцю заяўіць, што ніколі не непакояў мяне пачуццё раскайння ці жалю з прычыны перажытага. Наадварот, калі паяўляеца сумненне, то перад усім у тым сэнсе, ці дастаткова сумленна выконваліся прыніятые на сябе грамадскія, хай сабе не так ужо і вялікія, абавязкі. Ці сума дзеянняў і лёсаў маладых людзей майго пакалення ўздзейнічала ці ўздзейнічае на лёс народа і Бацькаўшчыны? Ці наогул гісторыя наша, так шчодра фальшаваная іншымі, захоча заніцца тою проблемай? Нельга было б не адцініць на заканчэнне той факт, што палітычная каstryчніцкая "адліга" 1956 года ў Польшчы прычынілася да вельмі зычлівага прыніцця звольненых гулагаўскіх вязняў, незалежна ад іх паходжання.

Так пачалася мая небезухібная сучаснасць, якой, аднак, не прадбачана месца ў гэтых успамінах.

Ежы Путрамант

ПАЎВЕКУ

Вайна*

(Працяг. Пачатак у папярэдніх нумараах.)

На “кукурузніку”

Вось нататкі, якія я рабіў у самалёціку: “15 ліпеня, гадз. 6,25, вылецелі на У-2. Моцны вецер лупіць у твар. На хвілю зняў пілотку, і адразу мне патузаў валасты.

Дрэвы блізкія. Дзіўнае пацуцё - нешта сярэдніе паміж паездкай на самалёце і на аўтамабілі. Пейзаж устрымаеш не як геаметрычны план, не як карту, а якраз як у аўтамабілі: з колерамі, з высокай трохмернасцю, часам нават з пералётнымі паходамі пажарышча або сушанага сена. Калі з'яджаем з-над лесу над лугом, самалёт забаўна слізгае ўніз і нагадвае тады невялікі лыжны спуск.

Пры адлёце даручылі мне глядзець, ці дзе з тылу не выскачыць “мэрс”. Што хвілю аглядаюся. Адзінае ўзбраенне самалёта - гэта, мабыць, мой рэвальвер...

Лясы. Пажар - дым уеца, у лясных палянках ляжыць нерухома, як стаячая вада... Ляцім над чыгуначкай. Пяскі. Абарончая лінія каля станцыі. Акопы ў кусціках - пэўна ад партызанаў, бо атачаюць станцыю вялікім паўколам.

Гарынь невярагодна звілістая.

Цень бяжыць за намі, вось павольна выпаўзае злева. На лузе некалькі коней. Пасуцца спакойна, прызвычаеные да самалётнага пакрыквання. Раптам адзін скача перапужсаны ўбок: спу́жаў яго на ш разгнаны ценъ.

Лес сасновы, рэдкі, з густым падшыццем. Станцыя - кучка ўстрывожаных вагонаў. Вырвы ад бомбаў, яничэ ўёлія, проста з печы.

У балотах - выдма, аточаная неразрыўнымі пасам акопаў - “гняздо супраціву”, таксама супраців партызан.

Падымаемся. Вялікае балота. Высокі купы щёрну і аеру. І голая, тыпова палеская выдма. Луг пусты, шырокі. І тут вырвы - чорныя, напоўненныя тлустай вадой.

Рэдкі дубовы лес. Нейкія вігвамы. Зямлянкі подобныя на стагі сена. Шырокая рака - Прыпяць! Забаўна: толькі над вадой пачуціся не ў сабе, бо плаваю слабенька! Вёска, частка дамоў спалена. Зноў выкрунтыя ракі. Мокрыя лісты вадзянай лілеі бліщаюць масіўна, як з зялёнага шкла. Велізарныя, не скошаныя лугі - і збоку імишары без травы, толькі сплеснелы мох.

Нейкае вельмі зялёнае мястэчка. Дарога абсаджана дрэвамі - без моста. Да спелае жыста ляжыць

покатам. Ніzkія тарфянікі - алешины. Вада. На беразе зрываецца цэлая чарада чапляў. Каляя Лунінец - Мазыр. Спаленая станцыя пад велізарнай вярбай. Вырва - акурат у каляі. Тэлеграфныя слупы падпіланыя.

Жыткавічы. Рэйкі пакручаныя выбухамі. Чад пажарычча.

Паварочаем на поўнач, на Менск. Прамы, як прапрэзаны, канал у алеі дрэў.

Возера Князь, ці Жыд, ці Чырвонае. Не відаць берагоў. Доўгая паласа пены. Хвалі. З'явілася так раптам, што падумалася, ці гэта неба не абарвалася?

Хочацца курыць. Цень нас дагнаў, ідзе плячо ў плячо. Руіны вёскі. Толькі бяскрайні сасновы лес. Тая самая тайга, што аж у Сібіры...

Ужо па Палессі. Чыгуначная лінія, спаленая дамы, нямецкія акопы. Шаша, побач іншая, нямецкая. Пры ёй доўгія пацеркі малых, глыбокіх акопаў, павернутых на ўсход.

Кукурузнік робіць раптам падскокі ўверх перад усё вышэйшымі дрэвамі. Трохі гушкае. Пад Менскам нарэшце большыя комплексы ворных палёў, не так, як дагэтуль, дзе былі толькі шматкі ў масівах лясою і лугоў. Вёскі спаленыя. Людзі ў нейкіх ямах.

Змучыцца - трыв гадзіны не змяняў позы!"

Першае вяртанне

Вялікае і пустое поле, адцвіўшыя кветкі і пустазелле. Кукурузнік спыняеца. Сардэчна развітваюся з пілотам, які таксама пацягваеца, выпростае косці і нязграбна рушыць шукаць недзе камендатуру аэрадрома.

Ногі маю здрэнцевелья, як бы сапраўды тыя пару гадзін ехаў рысцю на кані. Паволі рушу к гораду, які віднеецца з далёку некалькімі абломкамі камяніц, некалькімі комінамі.

Я тут нарадзіўся. Дасканала памятаю дом бабкі на Рабкораўскай. Бабка памерла, але я яшчэ на пачатку 1941 года пісаў да жыўшай там цёткі. Тому Менск для мяне - не толькі этап падарожжа. Ён таксама - нейкая частка вяртання.

Павольна даходжу да першых руін. Не вельмі патрапляю ў тым зарыентавацца. Тады здалеў спазнаць толькі сваю вулічку, усю ў садзіках і драўляных дамках. І яшчэ нейкую бакавую і выхад на на галоўную вуліцу з чыгуначным мостам. Тут ніколі не быў.

Зрэшты, хоць бы быў, таксама нічога не пазнаў бы. Тоэ, што тут бачыў, гэта нейкая велізарнае спля-

*Пераклад з польскай Станіслава Судніка паводле Jerzy Putrament. “POL WIEKU. Wojna.” (Том 2 тэтралогії), Czytelnik, Warszawa, 1962.

ценне руйн. Людзей амаль няма. Іду наперад, стараюся трапіць у цэнтр. Метад прости: шукаю вышэйших руйн.

Што за страшны горад гэты Менск у палове ліпеня 1944 года! Ведаю, што тры гады таму быў страшна збамбаваны. Але ні тады, ані цяпер да вялікай бітвы тут не дайшло. Толькі гітлераўская “планавая акцыя”.

Нарэшце я ў цэнтры. Тут пару дамоў ацалела. Знайходжу галоўную вуліцу, як старога знаёмага вітаю чыгуначны мост. З неспакоем выглядаю вулічкі, якія паварочваюць налева. Калі з вялікіх, мураваных блокаў гітлераўцы параблі кучы бітай цэглы, то што значыла для іх тыя струхлелыя, драўляныя дамкі?

Ёсць вулічка. Іду лётом пад гару, але засопся, як быццам узлез на шосты паверх. Дзіўная мешаніна пачуццяў - не ведаю, што мацней прыспешвае мне дыханне - радасць, што ўбачу рэчы і людзей з такой даўніны, ці страх, што з іх застану.

Першае здзіўленне - вулічка цэлая. Парканы з дошак, струхлелыя, зялёныя ад імух. Пладовыя дрэвы. Драўляны тратуар пад парканамі. Памятаю - другі дом направа. Не адразу яго пазнаю. Быў прысадзісты, але зараз да паловы схаваўся ў зямлю. Вокны на вышыні пояса. Адчыняю брамку. Усё жудасна малое. Вялікі “новы” дом з успамінаў аказваецца хаткай. Стары - то па-просту развалюха. “Абшырны” некалі дзядзінец налічвае можа дзесяць кроکаў. Садзік толькі не страціў прыгажосці, хоць таксама паменшаў бязлітасна.

Вось жыллё бабкі. Апошні раз тут быў вясенна-цвіціцца гадоў таму назад. Уваходжу, стаю згорблены - такі нізкі пакой. Была тут становая. Прысягнуў бы, што памятаю пах жылля, сумны і ўтульны. Пуста. Ані людзей, ані старых рэчаў, ані тога паху.

- Ці ёсьць хто? - пытаюся ахрыплым голасам.

Таксама адказвае цішыня. Трывае досыць доўга, каб зразумеў, што тая, якой шукаю...

- А вам како?

Выходзіць маладая, дробная, вельмі збедаваная жанчына, глядзіць на дзіўнага госця ў экзатычным мундзіры.

Пытаюся пра цётку, гарбушку, санітарку. Памерла ў красавіку гэтага года. Не дачакалася, пару месяцаў ёй не хапіла. Не была старая, была збалелая. Не ўмела ў звярыным гітлераўскім свеце выгандляваць трохі харчу, выцыганіць, выдраць у іншых.

Жанчына глядзіць на мяне. Пытаюся, ці не ведае, што сталася з майм дзядзькам, доктарам, тым з Петрыкава на Палесці.

Вось другая версія смерці дзядзькі Міхала пасля той, пра якую мне даў зразумець хлопец з Петрыкава ў І дывізіі.

- А вы?... - пытаецца жанчына.

Гавару, што сваяк, што ў польскай арміі. Тады ўсмешка здагадлівасці раз'ясняе яе твар.

- Ах, гэта пра вас гаварыла? Не пазнала адразу, бо на фатаграфії...

Выбегла ў дальшы пакой, праз хвілю вяртаеца з фатаграфіяй, салідна наклеенай на тоўсты картон з пазалочанымі краямі. На фатаграфіі маладая жанчына ў вялікім капелюшы са страўсавым пяром і паругадовым хлопчыкам у марской кашульцы. Забраў той зды-

мак. З тым зматэрыйлізаваным успамінам у вайсковым мяшку выйшаў з краіны дзяцінства. Падвойнае прадчуванне, якое мяне наведала ў дарозе, з большага спрадвідзілася. Толькі тая радасць была ў ім непатрэбная.

Больш таго дома не бачыў. Колькі разоў прайдзе да яго праз Менск, выглядваў праз вокны вагона, бачыў чыгуначны мост, нічога болей. На завяршэнне, у баку, дзе павінна бы знайходзіцца вулічка Рабкораўская, бачу рыштаванні, будаваўшагася шматпавярховая гіганта. Таму і тых дамкоў, мабыць, няма чаго шукаць.

Іду, шукаю дарогі на Вільню. Гэтая паўночна-заходняя частка горада меней знішчана, хоць тут недалёка вакзал, чыгуначны вузел. Але немцам у знішчэннях не ішлося пра знішчэнне вайсковых аб'ектаў, ішлося пра знішчэнне.

Тыя дамкі. Гэта такая брыдота, якая пад старасцю становіцца прыгажосцю. Як брыдка тут павінна было быць, калі тыя, збудаваныя з круглякоў дамкі былі маладыя! А цяпер трохі імух, трохі старасці, больш выбуялы бэз, таполя, пару вішань - і вось уражанне мінулай эпохі, якая ўжо стала антыкварыятам.

Адчуваеш незваротнасць тых часоў. Зноў жывеш сваёй маладосцю. Гэта значыць, табе сумна.

Кантрольны пункт і канец успамінаў. Тут трэба энергіі, хуткай увагі, звышбаявітасці, каб трапіць на аўтамабіль. Калі мне гэта ўдаецца, пакідае мяне цалкам той няўдачны паварот у краіну дзяцінства.

Новы паварот у горад маладосці, які чакае мяне, захапляе цалкам. І нецярпілівасць, і радасць у тым чаканні засталіся, нягледзячы на менскі досвед. Бо тут была толькі адна, адзіная сямейная нітка. А там ведаў увесь горад. Там вяртанне мусіць быць іншым.

Дарога ў Вільню

Памятаю яе толькі з чарнавіка незаюнчанага рэпартажу. Пыл. Учэплены за заднюю сцяну грузавіка маладзенъкі малодшы лейтэнант за гадзіну з загарэлага і чарнавалосага стаў сівым, мае нездаровую, зямлістую скру, папялістывя вейкі, патоўшчаныя, як у якой-небудзь мадыстыкі, павекі.

Тут край больш паўночны, чым пад Москвой. Узгоркі, пакрытыя лесам. Рэдкія дамкі відаць толькі мімалётна. Лісы, адсунутыя немцамі ад шашы на адлегласць стрэлу з аўтамата, замыкаюць гарызонт пахмурай зелянінай амаль асенніх елак. Дарога дрэнная. Выбоіны. У равах патрушчаныя ваенныя жалязякі. Шкілеты легкавых аўтамабіляў, выщыгнутыя як чарапы нейкіх гіганцкіх ваўкалакаў. Знерухомелыя танкі, якія здавалася б чырвоныя ад агню, які іх пажраў, а папраўдзе ўжо ржавеючыя. Нехта з аўтамабіля крычыць, што трупы. У адной і другой вёсцы грамадкі жанчын і дзяцей каля прыдарожных магіл.

Палонныя. Першы раз бачу такія натоўпы. Ідуць, узбіваючы пыл, як чарада авечак. Мундзіры расшпіленыя, рудыя зарослыя, падцяція падбародкі, гарбатыя насы, ружовыя вочы. Глядзяць пад ногі. Сперауду вядзе іх нейкі хлопец... з палкай. Ззаду адзін канвойны з аўтаматам.

Адрау шафёр запавольвае машину, выхіляемся, глядзім. Аднак іх столькі, што аўтамабіль набірае раз-

гон, наш хвост пылу хуткі, амаль гарызантальны сутыкаецца з воблакам пылу, які вісіць спакойна над імі і праз хвілю ўжо далёка.

Радашковічы цэлыя. Найбліжэйшае мястэчка Краснае - толькі кучка камянёў і попел.

Маладзечна знішчана амаль цалкам. Нейкая кабета стаіць каля вялікай вясковай печы і ў трагічнай рэальнасці адпраўляе містэрню хатняга агню: гатуе страву, аточаная некалькімі дзецымі. Праз некалькі гадоў ўпакую гэты вобраз у "Верасень".

Далей слядоў баёў менш. Вёскі цэлыя, цэлыя каля і нават чыгуначныя масты. Падаюць гудкі лакаматывы, доўгія ружанцы брудна-цагляных платформ сунуцца на захад. У небе дурэюць козлікамі "Які" з гучным выццём.

Смаргоні аднак зноў спаленыя. Тыя самыя Смаргоні, якія не адбудавалі яшчэ руін з 1916 года. На скрыжаванні дарог за імі бачым у першы раз учора яшчэ фанабэрсты і загадны, сёння ўжо толькі прости дарожны ўказальнік: "На Вільню і Кёнігсберг".

Ашмяна ацалела. Малыя домікі. З вокнаў праз буйныя пеляргоні (герань) выглядваюць твары жанчын.

Недзе на tym шляху здарыўся мне цуд. Цэлы час, седзячы на версе грузавіка, выглядваў наш "Віліс", шукаючы бела-чырвоны сцяжок сярод соцені аўтамабіляў.

Як я заўважыў, не разумею. Мігнуў мне "Віліс" перад намі. Пачаў лямантаваць, махаць рукамі. Яшчэ больш дзіўнае, што пачулі ў tym пякельным шашэйным балагане.

Мікулка мусіў пасунуцца, каб зрабіць мне месца. Таксама быў вельмі знерваны: пакінуў у Вільні жонку. Толькі наш шоф, досьць нечакана злучаючы ў сваім прозвішчы героя "Агнём і мячом" з гером "Патопу", захоўваў нічым не засмучаны пагодны настрой.

Апошняя кіламетры доўжыліся найбольш. Каляны аўтамабіляў пхаліся амаль нябачныя ад пылу. Мы прагна выглядваём на гарызонце знаёмы гарадскі сілуэт. Але толькі лагодна хвалістыя ўзгоркі з ужо жоўкнучым жытам, толькі далёкія сасновыя лясы.

Вільня з'явілася раптам, як бы хто тузануў тэатральную дэкарацыю. Невялікі ўзгорак, паварот - унізе ўвесь горад! Знаёмыя сілуэты касцёлаў, далёкія перспективы вуліц, Замкавая гара. Здалёк усё, як даўней...

Другое вяртанне

Зблізку... Пры ўездзе застылі адзін пры другім разбітых танкі, самаходкі, транспарцёры. Далей налева і направа папялішча. Жудасна разбіты віленскі Новы Свет, абломкі Гандлёвай, асмалены на чорна праём Вострай Брамы. Шкло хрумсіць пад нагамі. Дыміцца руіны Вастррабрамской, Завальной, Ягелонаўскай...

У цэнтры знішчэння меней, рухацца можна лягчэй. Куды едзем?

Канешне, першынства мае Мікулка - пакінуў тут жонку. Заязджаєм на велізарны пляц Лукішкі, спыняемся каля пары старых дрэў. Мікулка злазіць, цяжка ідзе, пакідаючы нас з лёгкай усмешкай.

Чакаем не меней знерваныя, чым ён. Нядоўга чакаем, найбольш чвэрць папяросы. Мікулка вяртаец-

ца, шэры з твару, махае рукоj: выехала.

Ад гэтага часу пачынаецца дзіўныя матанні "Вілісам". То я, то Мікулка прыпамінаем сабе чарговыя адресы, найперш сваякоў, потым прыяцеляў. Гаворым шафёру - прама, направа, яшчэ раз направа. Аўтамабіль спыняецца часам перад руінай, часцей перад цэлым домікам. Тады ідзём - то ён, то я. Німа нікога! Выехалі ў Варшаву - гавораць найчасцей суседзі, аглядаючы нас падазронна. Часам разводзяць рукі - не ведаюць, не чулі нават пра такіх. Часам не глядзяць у очы, буркаюць - арыштаваны, загінуў.

Вяртаемся да машыны. Іншы адрас. Праз нейкі час спіс прыяцеляў вычарпаны. Прыйдзем сабе не без цяжкасці калег, знаёмых. Шафёр пачынае бурчаць - задоўга валэндаемся. Толькі наш талковы Сарока працягвае пагодна ўсміхацца.

Як у цяжкім сне. Дзесяць гадоў праведзены ў tym горадзе, найбуйнейшых, найрухлівейшых гадоў, у якіх было найлягчэй на ўсмешку, знаёмства, сяброўства. І ні аднаго са сваякоў, прыяцеляў, знаёмых.

А горад зусім не вылюднеў. Традыцыйныя месцы шпациру - "Ерак", "Бернардынская", "Вялікая" - зацілты людскім натоўпам. Бесперапыннай плынню цягнуцца тут чафоркі смяшлівых, ладна прыбранных дзяўчутат з прычоскамі, поўнымі дзіўных, зусім нам не вядомых куклаў і локанаў. За імі сунуцца тройкі і пяцёркі маладзёнаў у забаўна доўгіх і расшпіленых не там, дзе трэба, марынарках, у высокіх ботах, з валасамі, якія спадаюць амаль на плечы, а ўжо на каўнер, як найменш. Стایм у роспачы, мяшаемся з натоўпам, не верым сабе самім, каб ні аднаго, прынамі з выгляду...

Плыве каля нас рака іншай, чым наша маладосці. Ані аднаго знаёмага твару.

Куды маём ехаць? Ужо німа ніякіх адрасоў Сарока маўчыць. Вырашае шафёр: канчаецца бензін. Зварочваем у бакавыя вулачкі. Яшчэ раз спыняемся на Міцкевіча каля Лукішак.

І тады нарэшце ляціць крык з тратуара:

- Ежы!

Пераклічка палеглых

Прыціскаю яго да сэрца. Гэта Поль Буйніцкі, таксама яхтсмен, брат Дорка. Малая была наша Вільня, гэтай адной ніткі хапіла, каб разблытаць цэлы клубок.

Вечарам слухаем аповесць Поля. Ужо перад tym дайшла да нас вестка, што Дамбінскага расстралялі немцы. Не ведалі дэталей, неяк не хацелася верыць. Гаварылі, што Генрыка немцы злавілі ў мястэчку Ганцавічы, дзе ён кіраваў сярэдній школай. Як мог застацца, не ўцякаць?

Поль вестку пацвярджае, дэталей таксама не ведае. Праз пару гадоў дойдзе да мяне пару дапаўненняў. Генрык уцёк з Ганцавіч, скаваўся, аднак, недалёка адтуль, у суседнім мястэчку. Выдала яго немцам лекарка-полька, нейкая Пімпіцкая ці Пумпянская. Арыштаваны і ведзены на экзекуцыю спрабаваў уцячы. Загінуў, застрэлены ў блізкім ляску. Лекарка не шмат атрымала ад сваёй подласці. Праз нейкі час нешта пачала круціць, гуляць падвойную гульню. Немцы яе расстралялі таксама.

У цэлым я не ўпэўнены ў тых дэталях. Чу́ ў іх некалькі разоў з розных бакоў і заўсёды ў неабавязковай версіі. Дзіўна, што смерць такога выбітнага чалавека не стала дагэтуль прадметам судовага разгляду ці прынамсі гісторычных пошукаў.

Поль распавядае больш дэтальну гісторыю іншых прыяцелей, якія былі бліжай.

У першыя дні чэрвеня, пяць тыдняў назад, немцы правялі вялікі ўдар, нацэлены ў паслядоўнае, левае інтэлігенцкае кола. Між іншымі быў разгромлены тутэйшы Саюз польскіх патрыётаў, свядома звязаны з нашым цэнтрам у СССР.

Арыштавалі ў т.л. кіраўніка тутэйшага СПП Казіміра Намыслоўскага і яго жонку Муху Жаромскую, нашую каляжанку з групы, а маю з паланістыкі.

Лёс не шкадаваў для гэтай пары драматычных перажыванняў. Муха пасля апраўдання ў нашым працэсе ў снежні 1937 года выехала ў Кракаў. Пазнаёмілася там з Намыслоўскім, які якраз кінуў “Легіён маладых” і ствараў групу левай інтэлігенцыі, падобную да нашай па харектары. У верасні 39 года быдзе ў Варшаве. Муха была на апошніх днях цяжарнасці. Нягледзячы на гэта, вырашылі ўцякаць пешатой у Вільню. На палове дарогі аказаліся ў нейкай вёсцы, якраз быў налёт, людзі ўцяклі.

Тады якраз Муха і пачала раджаць. Намыслоўскі сам прыняў дзіця. Праз пару дзён Муха ўстала і зрабіла пеша другія дзвесце кіламетраў да Вільні.

Падчас акупацыі засталіся ў Вільні і або папаліся. Поль не ведаў дэталей. Напэўна ў немцаў быў балаган, не ведалі, каго злавілі, досьціць, што іх выпущцілі. І замест таго, каб выехаць з Вільні, дзе іх ведалі так шырока, засталіся, пачалі весці вялікую канспірацыйную працу.

Толькі пазней даведаўся я найстрашнейшыя рэчы: выдаў іх малады чалавек, які пасля нашага працэсу пачаў круціцца вакол рэшткаў групы. Быў гэта правакатар, падчас акупацыі працаўаў адначасова на карысць віленскай АК і гестапа.

Намыслоўскі, арыштаваны, павесіўся ў камеры, каб падчас допытаў нікога не выдаць. Муху выслалі ў лагер, спачатку пад Коўню, потым у страшны Штутгоф пад Гданьскам. Праз некалькі месяцаў даведаліся, што памерла там ад тыфу.

Гэты малады правакатар не спыніўся на кіраўніках і актывістах. Сыпаў, каго ўдавалася. Аказаўся, зрешты, не толькі шпіком, але і катам.

Я пісаў ужо шмат пра Уладка Барысевіча. Быў гэта дзівак, трохі калека, хворы на сэрца, “вечны студэнт” права, абсалютны жыццёвы недацёпа. Яго бацька, вайсковы лекар, бадай што з Сувалак, пасля паўторнай жаніцьбы занядбаў яго і давёў да таго, што Уладак кінуў дом. Вялікая асона Генрыка захапіла яго цалкам. У часы “Па-просту” вёў бухгалтэрню і сядзеў на лаве падсудных. Падчас акупацыі быў дазорцам нейкага дома і ажаніўся. Быў, што называеца, чалавекам, які не патрафіў бы зрабіць крыўды найгоршаму ворагу.

Правакатар сустрэў Барысевіча на вуліцы. Той абрарадаваўся: сведка нашай забаўнай і някепской маладосці. Правакатар забраў Барысевіча разам з парай апрычнікаў са сваёй “арганізацыі”, зацягнуў на “маліну” і пачаў катаваць, змушаючы да здрады. Барысевіч

нікога не здрадзіў і сканаў пад катаваннямі.

Яго жонка і Ганецкая І. пайшлі ў лагер разам з Мухай. Ім пащенцавала: у сакавіку наступнага года вярнуліся ў Варшаву, страшна змучаныя пасля тыфу, але ўсё ж такі жывыя. Прывезлі вестку пра смерць Мухі.

Поль нас гукнуў каля дома, у якім я часта бываў: тут жылі Загорскія, Ігнацы, стары эсдэк і яго сын, “Слон”, мой супольнік з “Вільнядрамы”. Хачу туды зайсці, але Поль стрымлівае. Мецэната Ігнацыя забілі немцы. Слон у “Доры”. Першы раз пачаў тады гэтую панурую назуву. Ужо ён адтуль не вярнуўся.

Тыя самыя колеры

Перш, чым распавёў нам гэта ўсё, яшчэ кароткая сцэнка з таго першага дня.

Едзем па спляценні сярэднявечных вулічак. Тут блукаў перад вайной, глядзеў на страшную юрэйскую беднату і гаварыў сабе: я з імі, супраць тых, сытых, задаволеных. Сёння вулічкі пустыя. Бедната пагінула пад гітлераўскімі кулямі на блізкіх Панарадах. Зрэдку толькі пройдзе крадком заблуканы пешаход або прамчыць вайсковы аўтамабіль.

Гэты, што нас мінае, звычайны, таму не звяртаем на яго ўвагі, захопленыя выгляданнем самой вулічкі, якая вынырвае з гэтага лабірынту..

Толькі, калі нас мінае, усведамляем сабе нешта і паварочаем галовы ўсе адначасова. І бачым, што тыя ў тым аўтамабілі таксама паварочваюць галовы адначасова з намі. І адначасова абедзве машыны тармозяць. Моўчкі, павольна вылазім з аўтамабіляў. Паволі, не ведаючы добра, што рабіць з рукамі, рушым на спатканне, углядваючыся ўзаемна ў значкі на шапках і сцяжкі на аўтамабілях.

Значкі розныя, сцяжкі такія самыя. Нашыя орлікі цяжкія, масіўныя, без карон, пястаўскія. Іхнія лягчэйшыя ў выкананні, але каранаваныя і з тарчамі ў кіпцюрах.

Запавольваемся, стаім за пару метраў адны ад другіх. Не вельмі вядома, што тыя руکі будуть рабіць, хапацца за рукаяткі рэвалвераў ці выцягваца для прывітання?

Ціха над мёртвай вуліцаю. Гаворым адначасова мы і яны:

- АК?
- Берлінгаўцы?
- Першая Армія! - папраўляем.

Зноў маўчым, падаём адны адным руکі. Яшчэ хвілю глядзім адны на адных. Пагляды тыя падобныя: так глядзяць на некага, хто не мае рацыі, без клёку, бязмозглы.

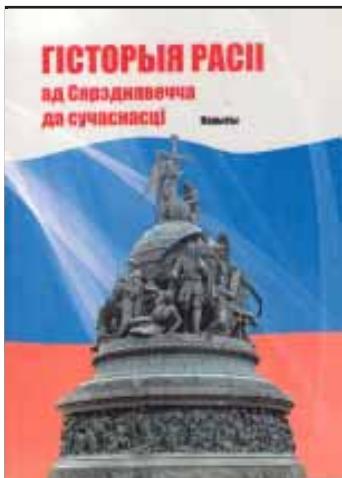
Маём тыя самыя колеры на сцяжках і едзем у два розныя бакі. Нехта ж з нас мусіць мыляцца, нехта з нас мусіць ісці памылковай дарогай, нехта з нас мусіць той няправільнай дарогай цягнуць за сабой у пропасць тых, чые нацыянальныя колеры носіць.

Не скажам гэтага цяпер. Толькі казырнём і ў маўчанні вернемся да сваіх аўтамабіляў. Павярнуўшыся, глядзім яшчэ назад. Яны таксама глядзяць.

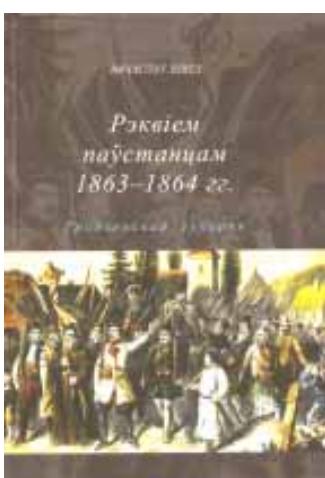
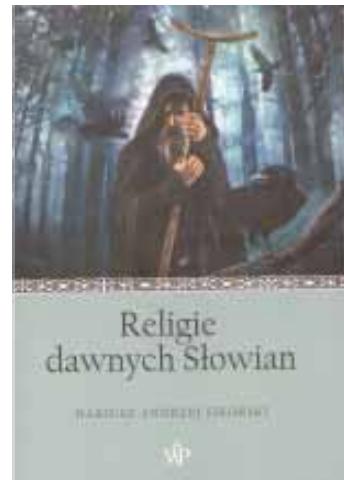
(Працяг у наступным нумары.)

Найбольш значныя гістарычныя выданні апошняга часу

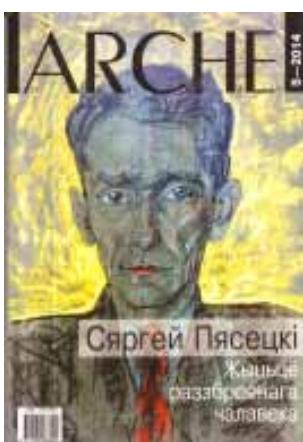
У Познаньскім выдавецтве выйшла кніга Дарыюша Анджэя Сікорскага “Рэлігія дауніх славян”, 352 ст.

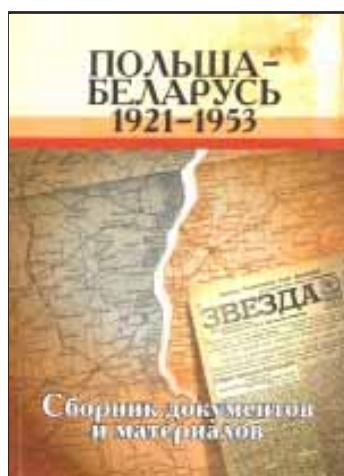
У Менску ў выдаўца Зміцера Коласа выйшла кніга Алега Трусава, Лявона Баршчэўскага і Аляксея Хадыкі “Гісторыя Расіі ад Сераднявачча да сучаснасці”, 534 ст., наклад 300 асобнікаў.

У Менску ў выдавецтве “Альфа-кніга” выйшла кніга Вячаслава Шведа “Рэквіем паўстанцам 1863–1864 гг.”, 312 ст., наклад 400 ст.

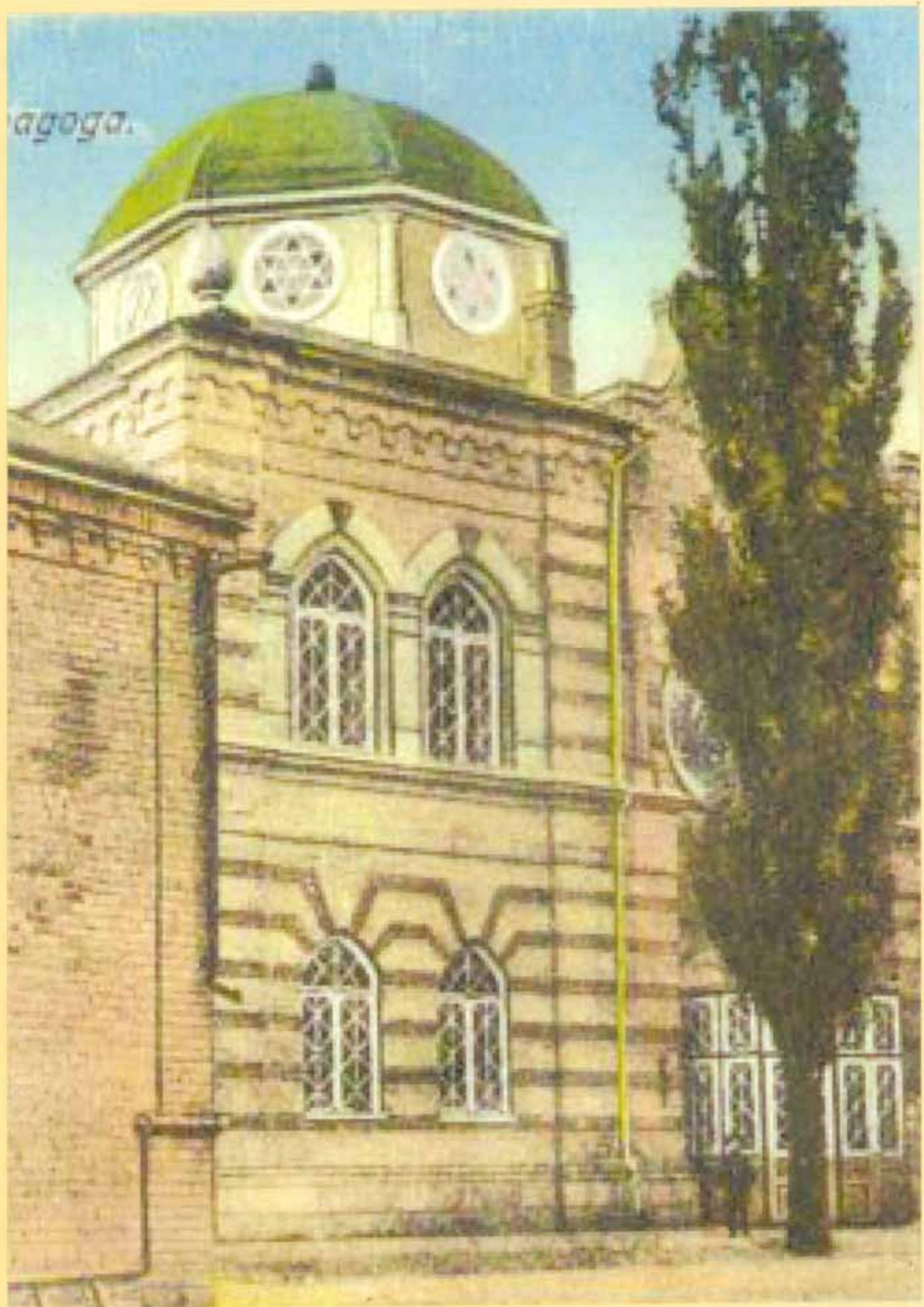

У Менску ў выдавецтве “Беларуская навука” выйшаў зборнік дакументаў і матэрыялаў “Польшча-Беларусь, 1921–1953”, 422 ст., наклад 200 ас.

У выдавецтве “Архе” выйшла кніга Сяргея Пясецкага “Жыцце разброенага чалавека”, 244 ст., наклад 1000 ас.

агода.

Лідская Вялікая сінагога. Здымак пачатку XX ст.